

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. 1 (2010)

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Издавач:
Одељење за Историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Publisher:
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Адреса редакције:
Чика Љубина 18-20/V
11000 Београд, Србија
Електронска пошта:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Address:
Čika Ljubina 18-20/V
11000 Belgrade, Serbia
E-mail:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Главни уредник:
Др Никола Самарџић, редовни професор
Извршни уредник:
Др Сениша Мишић, редовни професор
Секретар редакције:
Др Јелена Мргић, доцент
Технички секретар:
Мр Јелена Пауновић-Штерменски,
секретар Одељења за Историју
is@f.bg.ac.rs

Editor-in-Chief:
Prof. Dr. Nikola Samardžić, nsamardz@f.bg.ac.rs
Executive editor:
Prof. Dr. Siniša Mišić, simisic@f.bg.ac.rs
Editorial secretary:
Dr. Jelena Mrgić, jmrgic@f.bg.ac.rs
Technical secretary:
Jelena Paunović-Štermenski, MA
secretary of the Department of History
is@f.bg.ac.rs

Редакција

Editorial board

Чланови Одељења за Историју (Београд): *Members of the Department of History (Belgrade):*
Др Андрија Веселиновић, Др Радош Љушић, Др Маријана Ридл, Др Влада Станковић, Др
Сениша Мишић, Др Никола Самарџић, Др Мира Радојевић, Др Јелена Мргић, Мр Јелена
Пауновић-Штерменски

Одељење за Историју (Нови Сад):
Др Ненад Лемајић, редовни професор

Department of History (Novi Sad):
Prof. Dr. Nenad Lemajić

Одељење за Историју (Ниш):
Др Ема Миљковић, ванредни професор

Department of History (Niš)
Prof. Dr. Ema Miljković

Историјски институт (Београд)
Др Славенко Терзић, виши научни саветник

Institute of History (Belgrade)
Slavenko Terzić, Dr., Senior Research Fellow

Инострани чланови:

Foreign members:

Prof. Dr. Oliver Jens Schmitt (Institut für Osteuropäische Geschichte, University of Vienna, Austria), Prof. Dr. Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu), Prof. Dr. Egidio Ivetić (Dipartimento di Storia, Università di Padova, Italy), Prof. Dr. Selcuk Aksin Somel (Sabanci University, Istanbul, Turkey), Dr. Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation), Prof. Dr. Hans-Michael Miedlig (Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte, Georg-August Universität, Göttingen, Germany), Prof. Dr. Christos Stavrakos (Department for History and Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ioannina, Greece)

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова / Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors. Часопис БИГ се штампа један број годишње/ Journal BHR is published annually.

Сву преписку упутити на / All correspondance should be directed to:
bel.hist.rev2010@gmail.com

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. 1 (2010)

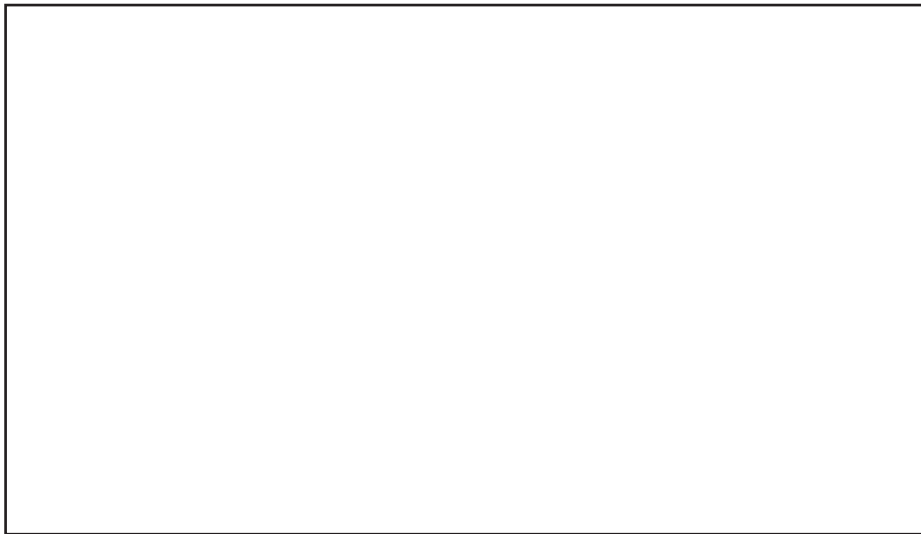
Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade

2010

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

Прихваћено за штампу на седници Редакције 22. новембра 2010. године

Издавање овог часописа су финансијски помогли Филозофски факултет у Београду
и Министарство науке Владе Републике Србије

Publishing of this issue was financially aided by the Faculty of Philosophy in Belgrade and the
Ministry of Science of the Government of the Republic of Serbia.

Садржај /Content

Реч уредништва / Editorial Introduction

Никола Самарџић, <i>Идеје за српску историју: обрасци и посебност</i>	7
Nikola Samardžić, <i>Ideas for Serbian History: Patterns and Uniqueness</i>	21

Чланци / Papers

Mirko Obradović, <i>Barbarians or Not: Epirus and Epirotes in Strabo's Geography</i>	33
Мирко Обрадовић, <i>Варвари или не: Епир и Епирци у Страбонској Географији</i>	47
Gligor Samardžić, <i>Zu Problemen der Ubikation des römischen Straßennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo in Süddalmatien</i>	51
Глигор Самарџић, <i>Проблеми убикације римске путне комуникације и станица Ad Zizio-Asamo у јужној Далмацији</i>	67
Siniša Mišić, <i>Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century</i>	69
Синиша Мишић, <i>Територијална подела и представници локалне управе у средњовековној босанској држави у 13. и 14. веку</i>	86
Jelena Mrgić, <i>Some Considerations on Woodland Resource in the Medieval Serbia and Bosnia</i>	87
Јелена Мргић, <i>Размишљања о шумским ресурсима у средњовековној Србији и Босни</i>	101
Ema Miljković, <i>The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th century</i>	103
Ема Миљковић, <i>Хришћани спахије у српским земљама у другој половини 15. века</i>	119
Jelena Raunović-Štermenski, <i>David Urquhart and the Links of Serbia with the Ideas of the Polish Emigration</i>	121
Јелена Пауновић-Штерменски, <i>Дејвид Уркварт и везе Србије са идејема пољске емиграције</i>	135
Suzana Rajić, <i>Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развоја</i>	137
Suzana Rajić, <i>Implementation of Parliamentarism in Serbia (1889–1894). The Problems and Special Aspects of Political Development</i>	166
Aleksandar Rastović, <i>The English about Belgrade in the 19th and the Beginning of the 20th century</i>	169
Александар Раствовић, <i>Енглези о Београду крајем 19. и почетком 20. века</i>	178

Прилози/Contributions

- Александар Узелац, *Прилози за „Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља“* 181

Прикази/Reviews

- Mirko Obradović: Thomas Corsten (Ed.), Richard W. V. Catling (Assist. Ed.), Marijana Ricl (Associate Ed.), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume V–A. Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford: Clarendon Press 2010, Pp. XXXVIII + 496 189
- Марија Копривица: Тања Рибар, *Западне стране у средњовековној босанској држави*, Београд: Свет књиге 2010, 285 стр. 196
- Синиша Мишић: В. Алексић, *Живот и дело академика Михаила Динића*, Народни музеј у Пожаревцу и Центар за црквене студије, Пожаревац–Ниш 2009, 257 стр. 198
- Дејан Булић: Група аутора, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља — према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић, Завод за уџбенике, едисија посебна издања, Београд 2010, 362 стр. 201
- Vladimir Abramović: Saša Mišić, *Albania — friend and adversary: Yugoslav politics towards Albania 1924–1927*, Belgrade 2009, pp. 261 203

Библиографија/Bibliography

- Марија Вушковић, *Библиографија Србије за 2009. годину* 205
- Упутство за ауторе/Instructions for authors 239
- Рецензенти / Reviewers 243

Реч уредништва

Главни уредник
Проф. др Никола Самарџић
Одељење за Историју, Филозовски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд
nsamardz@f.bg.ac.rs

ИДЕЈЕ ЗА СРПСКУ ИСТОРИЈУ: ОБРАСЦИ И ПОСЕБНОСТ*

Прошлост се понекад учини тамном, готово несазнатљивом. Њена искуства се настоје прилагодити надолазећем времену, али је будућност упорно неизвесна, пре свега услед неспособности историје да у своме кретању производи предвидљиву правилност, законитост. Поједина мишљења су историји непосредно одрекла било какву улогу у том смислу. Успорено одвијање, у времену, култура, менталитета, и сталност поднебља, ипак открива обрасце понашања, мишљења и осећања. Јединство овдашњег простора, порекла, обичаја и свакодневице осветљава прошлост и будућност који се преплићу у садржајима, значењима и порукама. Балкан је симбол узајамних антагонизама, у појединачним ставовима и колективном расположењу, у мрежи митова који су истоветни, само нису заједнички. Митови су садржај идентитета, покретачка снага емоција, страсти, некад и рационалних одлука, готово опипљиви. Њихова стварна историјска подлога је неважна, некад непожељна.

Вероватно није балканска, нити српска, изузетност, да се и прошлост и будућност сматрају веома изузетним. Народи и појединци овде имају увек једну нарочиту мисију. Колективни неуспех се, међутим, обично тумачи завером моћних, народним нејединством, издајом, или лошим усудом. Митови су богатство и посебност сваке колективне културе, али могу произвести, док су у служби, у употреби, разочарања и фрустрације. Једно од јасних одређења овог простора је управо у осећању важних разлика у узајамном односима са европском модерном културом која је митове, мада не и предрасуде, смештала у прошлост. У раздобљима у којима, пошто, макар привремено, не намеће искушења у међународним

* Пројекат „Модернизација западног Балкана“ код Министарства науке Републике Србије (ев. бр. 147017)

односима, постепено пада у заборав, Балкан, међутим, остаје занемарен, симбол непријатних искустава и образаца лошег понашања.

Српска историја остала је, у извесном смислу, персонификација балканске, мада се није одвијала само у Југоисточној Европи. Важно је и њено расејање, важне су и њене перцепције, у погледима са стране. Појам Балкана, затим и појединих балканских заједница, испрва само географски, препобразио се у једну од најистрајнијих моралних и политичких погрдних етикета. Нарочито се византијски „тријумф варварства и религије“ (Е. Гибон) почео везивати за европске представе о читавом Југоистоку. Балкан је први „Трећи“ свет у XIX веку, и, вероватно, и задуго, последње велико подручје европске интеграције. Над Балканом, као парадигмом, и даље се надвија сенка предрасуда, укључујући сопствене, унутрашње, о уклетом простору етничких и расних мржњи, политичког колективизма и псеудорелигије.

Српска историја се не може промишљати изван својих стварних историјских оквира, који су подразумевали опште системе, и у томе нема ничега изузетног. У тој историји и њеним тумачењима, без обзира да ли су научна, не постоји апсолутна граница између садашњости и прошлости, нити између прошлости и њеног промишљања. Границе, које су делиле, изнутра, народе и њихове заједнице, нису увек биле стварне, оне су и митске, оне су се некад и насилно повлачиле. Дисконтинуитети намећу измишљање традиције. У српској историји дисконтинуитети потичу из непостојања трајних заједница које су биле у стању да чувају и развијају институције, писменост и организовану културу памћења. Нама је потребна једна социо-културна историја која би истражила кретање људских заједница у међупростору цивилизација, на њиховим периферијама. Исламизација и европеизација никад нису довршене на целом подручју Западног Балкана. Није могуће установити етнички, расни континуитет који би остао у свему подударан с државним и културним. Уверења о далеком и чистом пореклу не заснивају се на јасним подацима, нити на утврђеном току демографске историје, али су су и та уверења део менталитета, и покретачи су историје.

Неуспех опстанка последњих аутентичних државних структура феудалног друштва, и драматичне промене које су се одиграле током XV века, вероватно су произвели дубоке колективне трауме, али ни о томе не постоје довољна знања. Тадашња искуства преносила су се у доцније време, претежно усменим предањем, и тако доживљавала идејно и емотивно изобличење. Тешко је утврдити предмодерне идентитете, кад је једина колективна институција била црква, а друштво нехристијанизирано, у нејасном стању хришћанске пропаганде и затечених слојева паганизма, празноверја и јереси. Поистовећивање цркве с нацијом и државом та-

кође је творевина доцнијег времена. Миграције су одржале, у посебним околностима, мит о Лимесу, о граници која пресеца народ на пола. Представе о Лимесу заправо су потекле од фикција о наслеђу Римске империје, и указивања на варварство са оне стране границе, и цивилизације, мада први државни облици потекли управо од варварских творевина. Митови су се почели везивати и за личности и догађаје чија историјска важност није била прворазредна, и свој значај су стицали у доцнијем времену, управо посредством предања и тумачења, обично лишених историјске, заправо рационалне основе, попут косовског мита или сећања на Краљевића Марка, и развијали су се у тој мери, постајући општи, да нису остали затворени у култури само једног народа. Чување и развој митова, и, упоредо, рационалног памћења, писмености, доцније и просветитељства, до националне идеје, одигравали су се, парадоксално, са оне стране Лимеса, митски порешној, на територијама којима су постепено овладавали Хабзбурговци, и у Дубровачкој републици, и тај простор се додатно ширио. Заправо се модерни процес европеизације одигравао изван простора који је, од 1804, постао поприште прве национално-ослободилачке револуције потекле из идеја просветитељства и претходних важних европских преврата, и језгро прве српске модерне државе.

Погледи на Југоисточну Европу суочавају се с тежњама да се не признају, и такве даље испитују, унутрашње, узајамне сличности, обрасци, повезани процеси. Али прошлост нија онаква како се обично замишља, у свакодневици, у популарној култури. Она не нуди довољно континуитета, нити догађаја који одговарају савременим потребама. Балкански дуализам добра и зланије сасвим једноставан. Није ни довољно испитан. Даље, Балкан се, као појам, такође дуго разматрао попут амалгама чији појединачни састојци нису сасвим јасни, нити важни. Подразумевајући претпоставке, које такође имају основа у стварности, да се линије унутрашњег узајамног раздвајања не протежу дуж неких суштинских разлика, или апсолутних супротности. Свака појединачна историја балканских заједница је само једна од парадигми, које иначе подразумевају међусобну нетрпељивост. Такве особине су се у извесном смислу преносиле на укупан однос Балкана са спољним светом. И узајамна осећања преливају се у парадгми спојених судова. То не значи да свака од заједница није успела да задржи своје аутентичне особине. Европски рационализам није имао увек стрпљења, добре воље, до неразумевања овдашњих парадокса, у том смислу да је одбацивао, некад презриво, такво богатство прошлости. Мада се Балкан разговетније рашчлањује, и боље разуме, кад се посматра споља. Мала вредност коју су Еврољани традиционално давали Балкану, изузимајући античке слојеве, на балканској страни се прихватала увредљиво, и тенденциозно везивала или за неспособност странаца да разумеју унутрашње танане појава и

разлика, или се за такву перспективу сматрало да важи само за оне „друге“, за суседне заједнице, „суштински“, „темељно“ различите.

Европска култура користила је Балкан и као депонију својих најгорих идеја, где их је одбацивала кад су постајале сувишне, или су почињале да подсећају на неку незгодну, неприхватљиву прошлост. У традиционалној европској перспективи, Балкан је мрачна јазбина неслободе. И кад су се стицале, а тада се технологија насиља наглашавала, слободе су биле колективне и искључиве.

Балкански национализми каткад су пре симптоми менталитета него идентитета. Национални идентитети подвлачили су узајамне разлике и осећања угрожености.

Српски национализам је први остварени европски национализам XIX века. Током XX века се динамично трансформисао, у извесном смислу, у токовима који нису били неважни, трансформисан је, делимично, интегративном југословенском идејом, и завршио, тренутно, као један од неостварених европских национализама на почетку XXI века. Има и других мишљења, то су појаве које су веома сложене, али њихово тумачење ипак не захтева историјску дистанцу.

Проклетство колективизма и узајамних нетрпељивости одузимало је балканским народима огромну развојну енергију. То проклетство је људе сводило на безначајне сенке. Заклањало од погледа из будућности, од погледа историчара, „обичне“, „мале“ људе, њихову свакодневицу, њихово стварно време, и њихово поимање времена. И у том смислу су писци, окренути фикцији, одлазили испред историје, у тумачењу прошлости. Историја и њено истраживање су на овом простору сувише често жртве случајности, некад и стихије.

Постоји склоност да се тешкоће, тегобе историје, претерана искушења, тумаче у смислу нарочитих и компаративних предности. Српска култура себе је понекад смештала на раскрсницу важних путева и линија тектонских раселина цивилизација. Посматран с друге стране, балкански менталитет се доживљавао као мање вредан, успорен, подмукао, штетан. Србију су у развоју и модернизацији успоравали њен провинцијални територијални положај, рурална структура, мали сељачки посед и мали, усамљен, збуњен менталитет, и политичка филозофија паланке. Управо зато је српска култура, и кад је била свесна нарочитог положаја у сусретима и прожимању цивилизација, уколико су такве околност била више стварне и мање митске, остајала у претежној немогућности да свој нарочит положај до краја оствари. Изузетну успешност дуговала је или огромним људским жртвама или надареним појединцима, уместо уређењу и установама. Понекад је историја стварних успеха једнако потребна попут оне уобичајене, која посматра историју у смислу стихије и несреће.

Балканске културе су о себи остављале сведочанства о великим замислима, дубоким медитацијама, али и особеним менталитетима. Самоспознаја Балкана одвија се у пространству између уверења о суморном опстанку на маргини, на далекој, усамљеној граници, на периферији цивилизација, и мишљења да је тај простор кључно поприште европске историје. Европска политика и култура запостављале су Балкан и у својим повременим одустајањима, и од његове прошлости и од његове будућности. Предрасуде које се везују за његове идентитете некад су основане, само се њима претерано манипулише. Занемарен је и као концентрација апсурда, парадокса и апорија, које такође дају историји смисао. Историја ионако није саздана на генетици људског и друштвеног рационализма. На традиционалном Балкану су прошлост и будућност су само припадајуће фазе прошлости. Прошлост је митологизирана и недовољно позната. Колективна уображења обично су израз стварних друштвених прилика. Свака балканска нација настоји да обнови територију коју сматра природно својом из раздобља своје стварне или замишљене територијалне експанзије. Ратови се воде и ономастиком, топономастиком, свим облицима идентитета. Ти се идентитети сматрају хиљадугодишњим, национална заједница транспонује у прадавну, хиљадугодишњу прошлост. Историјска митологија, која је фикција, реално постоји, и њена снага је огромна. Косово је српско на основу колективног уверења, а албанско и својој сировој, ексклузивној етничкој стваности. Балканске нације настале су из безброј састојака, па ипак нигде нема тако искључивог нарцизма кад су у питању уверења о етничкој изузетности, некад и чистоти. Сопствено богатство порекла, калеидоскоп сопствених култура, сваки балкански народ види код свих осталих, али није спреман да призна код себе самог.

За Балкан је остала везана и она општа карактеристика људских заједница које су остале у сенци упоредне, и површинске историје, која је брза, склона промишљању и променама, заснована на пословној иницијативи, дипломатији, или изузетним личностима. Постоји и она друга, трома и прикривена стварност која се одвијала на селу, поред путева, или у ретким, малим градовима. Сама календарска година имала је двоструко лице. Зима је везивала леденим оковима, и била затишје које је спутавало кретање и пословање, али такође радвајало и смиривало непријатеља. И као да се од лета до лета покретао точак историје.

Људска свакодневица, то је забринутост за извесност, за сигурност. Та људска особина као да је антитеза уобичајеним представама о обавезујућој динамици историје. Има људских заједница које су, усамљене и безбедне, остале, задуго, до планетарне инвазије коју је извела европска цивилизација, или закључно с природним катастрофама, заштићене и од историје и од организоване бриге, некад и свести о својој прошлости.

Свакодневица је о себи остављала само шкрта сведочанства. Она је данас занимљиво подручје историје. Традиционално друштво које је опстајало у дуализму са драмом великих догађаја задржало је, и временом неговало, душтвену слојевитост којом је превазилазило архаичне стеге и прилагођавало се новим околностима. У дубинама Балкана одржавала се једна скоро занемарена цивилизација која је настојала да, одржавањем успомена на феудално доба и патријархалне традиције превазиђе, премости стварност у којој је постајала занемарена. Интимна историја Западног Балкана, у појединим доменима, позива да се крене путем који су назрели списатељи, њени први, најуверљивији тумачи, чија је фикција, довољно уверљива, постала нов слој историјске стварности, и тај пут, којим се наука спорије креће, још увек је узбудљив. До свакодневице феудалног друштва може се, слично томе, допрети понирањем у доцнија, „средња времена“, која је остала забележена и у усменом памћењу. Коначно и дубоко установљење османске власти створило је, и код хришћана, и код патарена, потом и код домаћим муслимана, једно трагично осећања безизлаза и усамљености. Тек је учесталост међународних односа којом је постављено питање опстанка Османске империје, која је готово неодољиво подсећала на претходну, византијску, и у оним одликама у којима су, наизглед, биле антипод, оживела неке од унутрашњих снага тога света који је таворио у разним облицима хибернације, или демографски и економски пропадао, развлачио се, мигрирао, или се враћао, мислима, у прошлост која, као таква, никад није постојала.

Текућа релативизација временских, просторних и културних граница отвара процесе демаргинализације и депровинцијализације граничних култура. На Балкану се већ одиграо сусрет постколонијалног рационализма и домаће, „паланачке“ ксенофобије. Након тог сусрета Балкан као да је постао мање занимљив, и услед замирања сукоба који су прожели последњу деценију претходног века. Криза западне цивилизације, пре свега њеног система безбедности и економије, оспорила је традиционалну привлачност простора који је, за Балкан, подразумевао домен отварања, слободе, напретка. Другу деценију XXI века најављују стрепње, ишчекивања, нове непознанице. И ако историја садашњице потврђује, готово сама по себи, да су на обема странама, и на балканској и на страни европске цивилизације, развијени институционални капацитети који допуштају да се стварност измени, то кретање ће можда остати у сенци глобалних промена, које ће захтевати ново прилагођавање.

Изузетност Балкана, која се читава и у уверењима балканских колективитета, не би требало да буде сметња смештању у контекст макроиорије. Парадигма балканског система спојених судова при том релативизује локална уверења о посебности, о нарочитим особинама,

или о важној историској путањи. Али управо препознавање те парадигме, као историјске функције, укључујући менталитете, указује да је Балкан, у целини, занимљив и кад открива механизме историјских неуспеха модерне европске перспективе: неуспех балканских заједница да развију релативно слободне градске заједнице и непосреднију комуникацију с ренесансом, реформацијама, рационализмом, просветитељством, секуларизмом, модерним грађанским револуцијама, савременом технолошком цивилизацијом. Важни су и процеси којима се такво заостајање покушавало надокнадити.

Балкански колективизми занемарили су улогу појединца, често усамљеног, као непосредног чиниоца прошлости. И кад се као такав ипак истиче, посматра се претежно у оптици хероја и антихероја. Стварност односа појединца са спољним светом, који доживљава посредством мистериозних и нестварних сила на Балкану је један од изузетних истраживачких изазова. Један од тих доживљаја своди се на културу сећања, тиме и на тумачење и производњу историје и традиције. Овдашња друштва показивала су склоност да основно кретање историје памте и негују у култу личности, у апологетици и миту. Изобличења прошлости, у њеним тумачењима, настају и у приступима који се позивају на позитивно знање и научни метод: национализам, расизам, социјализам, пацифизам, феминизам, политичка корекност, политичка некоректност. Историја постаје инструмент политике, филозофије и религије, и ту нема ничега новог.

У шупљинама цивилизације, које су једна од парадигми Балкана, пре измишљене него стварне, открива се изузетно занимљива структура људских порива и њихове улоге у историји. Човек је окрутнији од сваке друге животињске врсте. Та га окрутност дефинише и у биолошком свету и у друштвеном животу. Један од важних покретача је сексуални. Отимање жене, подразумевајући полигамијски карактер мушкарца, једно је од објашњења агресије и деструкције. Готово од једнаке важности је запоседање изворишта воде. Потреба за шећером, у основи нездравим наркотиком који подстиче људску активност и добро рапосложење, мотивисала је истраживање америчког континента, и била готово једнака важности злата и сребра. Човек је развио културе убијања, мучења, садизма, али и културе обуздавања, механизма приморавања на поштовање природног морала који животињски свет приморава на мирну коегзистенцију, пошто су примарне биолошке потребе задовољене. Окупљене и вођене примарним нагоном, људске заједнице су се, до изума рационалне секуларне државе и њених институција, морале уређивати на начелима војне друштвене организације. Захвати у дубину људске природе су обично болни, али су од тога важнија дугорочна искуства, која уследе.

Цивилизације су у основи биле системи наметнутих, у бити телеолошких уверења у припадност истим вредностима, поретку и култури. Европска цивилизација прва је, и једина, у историји, сазрела у сумњи, готово у самопорицању. Ренесанса је оспорила затечене ауторитете, реформација хијерархију у веровању, рационализам теологију примењену на свет физике, просветитељство почело да искорењује неписменост, технолошке револуције уклонили материјалну заосталост, урбанизација руралну подложност господарима, земљи и затуцаности. Балканска историја, која се одвијала на маргини таквих процеса, занимљива је и у смислу њихових одјека у општим оквирима који су били, у односу на европске, сасвим посебни.

Историја изискује огроман истраживачки напор, изузетну енергију и креативност у сопственом преиспитивању, реформама, самоистраживању. Историја оживљава прошлост која је претежно мртва. Та прошлост је гробље личности, градова, држава, цивилизација. У давно нестале друштвене односе она уноси нови поредак, тада непостојећ. Људи су једнаки, или готово једнаки у природи, али нису у историји, а нарочито нису у историјској интерпретацији. Њихово место зависи и од места које су добили у изворима. А историјско памћење односи се само на мале честице прошлости која је, у својој укупној целини, нарочито у свакодневици, несазнатљива.

Истраживање прошлости везује се за могућност и домете објективног историјског сазнања. Деконструкционисти сматрају да је немогуће рашчланити и спознати појаве из прошлости у смислу њиховог значења и идентитета. Спрега прошлости и будућности остаје само историјски метод. Тумачења историје су, у том смислу, конструкција садашњице. За прошлост су та тумачења фикција. Немогуће је остварити идеал који позива на веродостојну реконструкцију. Изузетак је само историја садашњице. Захваљујући напретку технологије и комуникација, и демократизацији медија и државне управе, и у најригіднијим системима, у току последње две деценије обесмишљено је позивање на историјску дистанцу. Историја је тако остала без једне од својих традиционалних искључивости, она више није затворена, закључана у сопственом времену. Тиме се додатно оспособила да непосредно изазива савремене системе сазнања. Али се, истовремено, оптеретила етиком одговорности, управо у односу са својим временом и њеним чиниоцима. Прве историјске нарације, у грчкој антици, које су се готово у свему држале чињеница, биле су такође историје свога времена, а слојеви фикције, којима су прожете, добиле су улогу поуке и имале осетан морални патос. Али су, без обзира на таква оптерећења, студије „садашњице“ историји понудили нарочиту улогу да се и у том

домену, који непосредно проистиче из истраживачког метода и искуства, суочи са стварношћу свога времена.

Од колике су важности чињенице, фактографија? Историјско знање се не заснива на чистом, непосредном искуству, записаном у сведочанствима. Промишљање прошлости уноси додатну неизвесност. Историја, као процес, у целини, и појединостима, располаже неком врстом идентитета. Тумачења историје постају један од слојева садашњости, и део идентитета свога времена. Идентитети су обично нејасни, широки, незгодни. Ако су идентитети појединих заједница неисторијски, уколико заиста постоје људске групе, друштва „без историје“, она су лишена тог облика идентитета само у односу на бригу о прошлости, заправо нову историјску креацију, у памћењу и тумачењу. Не постоји заједница која је историјски свесна, која тиме води бригу најмање о сопственим променама у току времена, која је лишена активног односа са историјом и идентитетима заснованим на историји. Промене, преображаји, преиспитивања, сумње, одлике су историјског идентитета. Враћање истом, кретање у круг, или дуж спирале, одвија се путањом митова, а митови су донекле антиисторијски, најмање у својим порукама.

Тамо где постепено нестаје историја, у оскудици непосредних сведочанстава, почиње простанство људскости лишене непосредног историјског контекста. Антропологија Балкана је богата и неправедно запостављена. Његова основна хумана историја је спора, прожета емоцијама, ритуалима, истовремено досадом и опасностима свакодневице. Балканска историја састоји се, најмање, од дуализма образаца понашања и мишљења, који се дуго понављају, некад готово ненадано поново израђајући, попут понорница, из готово заборављене историје, из инцидента који се такође сматрају сасвим уобичајеним појавама којима људско домишљање није у стању да се одупре. Зато је историјска истина тако слојевита. Ако су чињенице сведочанства прихватљива у својој основној, аутентичној култури, истина постаје исход локалног система вредности и рационализације стварности. Чињенице се заснивају и на категоризацији. Историја се бави чињеницама, њиховим односима са другим чињеницама, и оквирима њихових тумачења. Објективност настаје из поређења супротстављених система интерпретација које се односе на исте догађаје. А основа тога поређења је у околностима о чијој веродостојности међу историчарима ипак постоје основно слагање.

Српска историја у контексту макроисторије садржи најмање два занимљива аспекта. Један се односи на обрасце који, по систему спојених судова, везују западнобалканске заједнице у целину која оправдава један општи приступ, без обзира на унутрашње културне и политичке разлике, границе и разграничења, стварне и измишљене. Постоје, међутим, и

одступања и од регионалних образаца и од кретања, нарочито у оним доменима европске историје који су се могли непосредније дотицати Југоисточне Европе. Можда је претерано поједностављивање које указује на путање трагања за појавама које су чиниоци заједничке судбине простора који као да је сувише дуго био заогрнут тамом проклетства, или за посебностима, које су основна карактеристика сваке историје, јер се читава историја састоји од јединствених догађаја и личности.

За прошлост и будућност Југоисточне Европе најкориснија су, вероватно, упутства која одударују од домаћих склоности и образаца мишљења. Један је пут до чињеница, које су, ако је потребно поно истаћи, у својој основној маси несазнатљиве, оне су завек остале у прошлости, и та је методологија и даље примарна, без обзира на теоријске системе који упућују на даље историјско промишљање. Познавање историје и чињенице савремене технолошке цивилизације, која је рационална без обзира на идеолошке премисе политике, политичке религије, економије и културе, не допушта примарни, стриктни емпиризам, а превазиђене су и бесплодне, схоластичке расправе о „духу“ историје или историјском „дискурсу“. Технологија савремене цивилизације иначе се бави масовним, неометаним и неконтролисаним прозводњом, обрадом и архивирањем чињеница. На другој, теоријској страни, покушаји да се познавање прошлости примени у предвиђању будућности, или да се недоумице садашњице унесу у тумачења историјских процеса једнако су неуспешни и методолошки и етички корумпирани. Идеолошки неутралан оквир који преостаје своди се на рационално испитивање системских механизма, тенденција, образаца и трендова. Филозофија историје све више се окреће решавању практичних проблема развоја, националног или глобалног. Али је, и на том нивоу промишљања, потребно подсетити на поперовска упозорења, која остају убедљивија након свих покушаја њиховог оспоравања: да је немогуће доћи до опште историјске теорије индуктивним уопштавањем, нарочито извлачење закона и законитости у светској историји, нарочито оних који важе у односима физичког света. Испитивање других историјских токова који откривају тежње у померању крупних структура попут економије, демографије, материјалне културе, технологије, до разумевања слободе савести, воље и појединца, понекад потиче из једноставне потребе да се додатно разуме сопствено време.

У последње две деценије историја је добила убрзање које је допустило да се поставе, једно за другим, велика, важна питања глобалног успеха европске цивилизације, затим и глобалног оспоравања, релативизације тога успеха, који заправо није остао усамљен, али се, у другим крајевима света, почео понављати на основама удаљеним од континуитета европске модерности. У стихији садашњице, такође је махом нејасна будућност

тих процеса. Савремено искуство, и науке и светске политике, допушта претпоставку да би се српска и балканска историја могле такође разматрати са становишта која ће их увести у контекст који ће занемарити и њихов периферан статус у токовима европске и азијске историје, и традиционалне вредносне судове. Макро-историје, које трагају за дуготрајним трендовима доводећи у везу, из упоредних примера различитих култура, специфичне обрасце из перспективе њиховог историјског исходишта, допуштају развој компаративног метода којим ће се, између осталог, додатно објаснити овдашње заостајање у модернизацијским и интегративним процесима. Такви примери су, за историју, и њену сврху која се односи на разумевање садашњости и промишљање будућности, такви примери су једнако драгоцени попут оних о заједницама које су генерацијама успевале да одрже трендове раста и успешности. Из перспективе „светске историје“ (глобална или транснационална), овај простор нуди огромно богатство културних образаца и истраживање оног упоредног развитка који европској цивилизацији не допушта централно место. Макро-историја прати линију оног успеха европске цивилизације који је досегао своје глобално исходиште. Светска историја је више склона да историју последњих хиљаду година посматра у систему интеракција и међусобних сусрета, уверена да је човечанство у целини учествовало у општој пустоловини развоја чије је порекло разнолико, а последице опште. Светска историја је усредсређена на сусрете и поређења, пре него на хегемонију и доминацију. Стога макро-историја и светска историја нуде различите приступе глобализацији.

Над Балкан се надвила и Хантингтонова парадигма из 1993. о свету сачињеном од непомирљивих цивилизација од којих је исламска најсклонија сукобима. Та порука је засенила оптимизам с почетка деведесетих. Занимљиво је укључивање појма цивилизација у рационалан дискурс политичког промишљања. Тај манир мишљења успео је да надживи, до данашњице, све демократске и тоталитарне системе и њихове идејне и логичке основе, од Шпенглера и Тојнбија, који ипак нису оспорени у основним поставкама, да је промишљање великих система важна путања истраживања историје фрагментисане у великим целинама. Цивилизације, међутим, нису постојале, ни у једној конкретној историјској стварности, као исход смишљеног, планског деловања. У том смислу су се можда појавиле назнаке у току формирања међународних и светских институција, које су доживеле свој развој и глобалну пролиферацију након Другог светског рата. Цивилизације нису играле кључну улогу у међународним односима, која им се често придаје, али су им остали склони и идеалисти и реалисти, у смислу важних чинилаца светске политике. Тако су и ратови из последње деценије XX века, у којима се одигравао распад Југославије,

нарочито у Босни и Херцеговини, укључени у промишљање које је указивало на дубоке пукотине у раселинама које раздвајају цивилизације. Те цивилизације укључиле су, у своје саставе, супротстављене нације истог или веома сличног порекла, језика, културе и обичаја. Истовремено, у готово идентичном контексту који се бавио културама и цивилизацијама, појавила су се и објашњења која су подсећала на „проклетства малих разлика“. Џорџ Кенан је указивао на наслеђе Османског царства које је, у својим саставима, формирало „регион скон насиљу“.

Ова едиција покренута је и под снажним утиском да дуго чување Балкана у карантину дугорочно није успело. Инструментализација културне супериорности указала је на неспремност учења од примера који се основано могу сматрати неприхватљивим за цивилизацију засновану на владавини права и људској једнакости. Али су искуства Јужне и Југоисточне Европе драгоцене и у светлости њиховог заостајања, у неспособности или неспремности, свеједно, прихватања модернистичког историјског континуитета у појединим његовим важним етапама и појединостима. Искуство токова испуњеним револуцијама, кризама савести, преиспитивањима, у историјама, која су се надовезивала једна на другу, слојеви ренесансе, реформације, рационализма, Просветитељства, индустријских револуција и урбанизације, учинило је европску цивилизацију, која се у том смислу, као културна и организована целина формално институционализовала у конкретним интеграционим процесима, надмоћном у том смислу да су поједине њене важне вредности, достигнућа, стандарди и институције добили, смишљено или спонтано, или наметањем, глобални карактер. И док је Југоисток поново маргинализован у смислу приоритета, пре свега због безбедносних изазова, Европа је почела да се суочава с неуспесима мултикултурализма, пошто је с људима увозила и њихове обичаје, уверења, предрасуде, идеје о полној и културној неједнакости, ропству и политичкој религији. Да ли се та „Балканизација“ заправо одвија без непосредног учешћа самог Балкана? Да ли је Југоисток једино аутентично европско извориште источњачког деспотизма и конзервативног фундаментализма? Да ли је и распад Југославије био једно од исходишта социјалистичких експеримената који су уживали подршку значајних западних личности и школа мишљења, који су успели да преживе моралну дискредитацију након совјетске интервенције у Чехословачкој 1968, и открића размера политичких и економских жртава колективистичких опита у Кини и Југоисточној Азији. Кад се једном испоставило да је у суочавању с поледицама оног мултикултурализма који је успут легитимисао људску културну неједнакост и, засад привремену, идеју политичке религије, Југоисток је и стога најједном постао мање

занимљив. Као да је историја, понекад, у сенци данашњице, некад и њена последица.

Колективистичка осећања су претежна, она су ирационални чинилац и покретач историје. Везивање за нацију, и кад је рационално, остаје важно. Идентитет и разумевање нације заснивају се на дубинским везама у сродству, пореклу, територији, језику, култури, некад и религији. Исто тако, човек и његове заједнице везани су за територију, за поднебље. Наднационални, мултикултурни експеримент, од стварања Југославије, који је релативно дуго трајао, у времену које готово једнако успешно изграђивало колико и деконструисало идентитете, успео је, парадоксално, да највеће подручје до недавно заједничке државе, окупи у језичком јединству, мада се оно непосредно пориче, делимично и у општој културној асимилацији, приближавајући, и даље, нације добоко уверене у суштинску важност узајамних разлика.

Национализам као идеологија и национална држава настали су у времену утврђивања начела рационалне и просвећене владавине. Ирационални национализам је историјски везан за просветитељски рационализам, романтизам и напредак грађанског друштва и технологије. Национализам је модеран, без обзира на своје поруке, и последице. Национализам је, слично социјализму, везивно ткиво, и основица мишљења образиваних елита, али је од социјализма остао мање прихватљив, без обзира на чињеницу да су и супротстављени национализми понекад духовно и делатно да су људске жртве свих колективистичких подухвата неупоредиве, не зног важних разлика, него под утиском огромних размера и последица. И блиски, и пошто је, у Источној и Југоисточној Европи социјални колективизам замењен национализмом, и један и други концепт истицали су улогу државе над улогом, некад и правима појединца. То је разумљиво ако се узме у обзир и да нације нису искључиво производ модерности, оне су настале на претходним основама стварних заједница, њихових култура, уверења и осећања.

Пројекат ове публикације осмишљен је и у ишчекивању догађаја за које се претпоставља да ће уследити до краја друге деценије XXI века. Од посебне је важности подсећање на стогодишњицу избијања Првог светског рата. Има и најава да ће се остварити замисао о институционалној европеизацији Западног Балкана, заправо његовог највећег дела. Да ли ће се и у наредној, трећој деценији овога века понављати нека од сличних питања, која су оптерећивала недавну прошлост? Како ће се трансформисати традиционална уверења о посебности, о нарочитој мисији, или о стварности дугог боравка на маргини важних система, пошто се остварити пуна и пуноправна припадност једноме таквом систему? Да ли је скор историјских успеха и неуспеха једина одредница утврђивања

места у структурама одређеним односима између матица, полупериферија и периферија, и да ли је то место историјски усуд запечаћен географским и климатским условима, наслеђеним конјунтурама, менталитетима и културним механизмима? Где су границе јединства људске историје, и где почињу подручја колективне изузетности, у било ком смислу?

Историја је креативна. Бескрајан је свет историјске имагинације. Историја није колекција чињеница, није света књига апостолских тумачења, није последња реч светих отаца. Понекад се ипак учини да су историчари, у чврстом, самоувереном приступу прошлости, заправо у предлутеровском времену. При том се стваралачка снага историје не мора сукобљавати с њеном рационалном етиком. Историјске интерпретације у прошлост уносе накнадно промишљање, анализу, медитацију, и то је довољно познато. Сваки појединачан приступ прошлости је јединствен, некад и без обзира на место у науци. У глобалној стихији пролиферације, можда и инфлације историјских истраживања, наука је постала нормирана, под надзором комитета, уредника и рецензента, можда мирнија и уређенија, али приморана да напусти либералну традицију која је дала подстрек методу, и отворила простор слобода уверења и савести.

Трагови историје су дубоки, каткад неразумљиви. У будућност се улази погледом упртим у прошлост. Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду покренуло је ову едицију као прву такву колекцију својих радова. Основано, формално, 1963, Одељење је, с дубоким коренима, својим прапочецима, ушло у свој трећи, номинално, век постојања. Ова едиција није само оживљавање оних наших времена која се сматрају најплоднијим, интелектуално супериорним. Потребно је и да свака генерација, без обзира на суштину својих успеха и неуспеха, остави извесну шансу за будућност.

Editorial introduction

Editor-in-Chief
Nikola Samardžić, Ph.D.
Professor, Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
nsamardz@f.bg.ac.rs

IDEAS FOR SERBIAN HISTORY: PATTERNS AND UNIQUENESS*

The past may sometimes seem dark, almost unknowable. Historical experiences are sometimes trying to adapt to the incoming era, but the future is constantly uncertain, primarily due to the inability of history in producing a predictable regularity, laws, even tendencies. There are opinions that the history is renounced any role in this regard. Slow progress in culture, mentality, and constancy of climate, however, reveals patterns of behavior, thinking and feeling. The unity of the local space, origin, customs and everyday life illuminates the past and the future that are intertwined in the content, meanings and messages. The Balkans is a symbol of mutual antagonism, in individual attitudes and collective mood, the network of myths that are the similar if not even common. Myths are the contents of identity, the driving force of emotion, passion, sometimes well-founded decisions, almost tangible. Their concrete historical background is irrelevant, sometimes undesirable.

It is probably not the Balkans, or Serbian, excellence, as the past and the future are considered very rare and special. Here, nations and individuals here have always a special mission. The collective failure, however, is usually explained by conspiracy of powerful, national disunity, betrayal, and bad fate. Myths are the richness and uniqueness of every collective culture, but can also produce, while in service, in use, disappointments and frustration. One of the clear definitions of this space is precisely the sense of important differences in the mutual relations with the European modern culture that myths, if not the prejudices, housed in the past. In periods that, since, at least temporarily, do not impose challenges in international relations, the Balkans are gradually falling

* This study is a part of the project “Модернизација западног Балкана” (*Modernization of the western Balkans*) (No 147017) supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

into oblivion, remaining neglected as the symbol of unpleasant experiences and patterns of misconduct.

Serbian history has remained, in a sense, the personification of the Balkans, although that history did not take place only in South-eastern Europe. Its emigration is important as well. Important are its perceptions, the views on Serbian reality from the side. The meanings of the Balkans, and also the individual Balkan communities, at first only geographical terms, have been transformed into one of the most derogatory moral and political labels. In particular, the Byzantine “triumph of barbarism and religion” (E. Gibbon) was becoming a synonymous to the European notions of the entire Southeast. The Balkans is the first “Third” world in the nineteenth century, and, probably, in contemporary events, the last major area of European integration. Over the Balkans, as a paradigm, still hangs the shadow of prejudice, including our own, internal ethnic and racial hate, political collectivism and pseudo-religions.

The past is important, as it is commonly imagined, in everyday life, in popular culture, and that’s not a local Balkan speciality. Nations and chosen individuals are in a very special historical mission. However, the Serbian history discontinuities stem from the lack of permanent communities able to preserve and develop the institutions, meaning a written and directed culture of memory. We need a socio-cultural history to investigate the movement of human communities in between civilizations, in their peripherals. Islamization and Europeanization never completed throughout the Western Balkans. It is not possible to determine an ethnic, racial continuity that would remain in all congruent with the state and culture. Weak links with the cultural capitals generated, in the Balkan communities, a mythology of distant ethnic origin and racial purity, though their origins are not clear, and lost in a distant pre-modern past.

Serbian history cannot be considered beyond its actual historical framework that included general systems of European and World history, and there is nothing exceptional in that. In that history and its interpretations, no matter whether they are scientific, there are no absolute boundaries between present and past, and between past and its reflections. Borders, dividing, internally, the same peoples and their communities, have not always been real. They are sometimes mythical, sometimes imposed with violence.

The failure of the last authentic state structures of the feudal society, and the dramatic changes that have taken place during the fifteenth century, probably produced by a deep collective trauma, but there is no sufficient knowledge about that. Such experience was transferred to the later periods, mostly through the oral tradition, suffering the ideological and emotional distortion. It is difficult to determine the pre-modern identities, as the only collective institution was the church, and society non-Christianized, in a vague state of Christian propaganda and the existing layers of paganism, superstition and heresy. Identi-

fictionation of the church with the nation and the state also is a creation of the later time. Migrations were taking place in very special circumstances, strengthening the myth of the *Limes*, the border that cuts people in half. Images of *Limes* are actually descended from fiction about the legacy of the Roman Empire, from pointing out the barbarism from the other side of the border, and civilization, although the first forms of the Western feudal states emerged exactly from the barbarian tribal communities, and their drowning into the late Roman institutions and society. So the myths have been tied to the characters and events, whose historical importance has not been of the first class, but their significance was lately acquired particularly through the traditions and interpretations often deprived of their historical basis, such as the Kosovo myth or memory of Prince Marko, becoming a traditional cultural substance. Preservation and development of myths, and, in parallel, rational memory, literacy, and later the Enlightenment, the national idea, occurred in, paradoxically, on the other side of the *Limes*, meaning on the wrong side, in territories which have gradually mastered the Habsburgs, and in the Dubrovnik Republic. That space was further expanded. In fact the modern process of Europeanization was taking place outside the premises which, since 1804, became the scene of the first national-liberation revolution based on the Enlightenment and the previous major European upheaval, and the core of the first modern Serbian state.

Views of South-eastern Europe are faced with aspirations that are not recognized, and such further examined, internal, mutual similarities, patterns, related processes. But the past is not as it is commonly imagined, in everyday life, in popular culture. Local, genuine Balkan histories do not provide enough continuity, or experience, to suit modern needs. Balkan dualism of good and evil is not simple at all, and is not sufficiently explored. Further, the Balkans, as a term, as a notion, has often been considered as amalgam whose individual components are not clear, nor important. There are assumptions, also based in reality that the lines of internal, mutual separation, does not extend along the very lines of essential differences, or absolute contradiction. Each individual history of the Balkan community is just one of the paradigms, which sometimes means mutual suspicion and hate. Such features are in some sense passed on to the overall ratio of the Balkans with the outside world. And mutual feelings are delivered to the paradigm of the joint vessels. This does not mean that each community has failed to keep its authentic features. European rationalism was showing a specific lack of patience, good will, in needs of understanding the local paradox, so that such a wealth of history has sometimes been contemptuously rejected. The truth is, as well, that the Balkans are and better understood, when viewed from outside. Little value that the Europeans were giving to the Balkans, with the exception of the ancient layers, among the Balkans have been accepted as insulting, and biased or tied to an inability to understand the

delicate local phenomenon and internal differences, or the prospects for such a thought were to be applied only to those “other”, the neighbouring community, “substantially”, “fundamentally” different.

European culture was using the Balkans also as a dump of its worst political ideas, after being dismissed as becoming redundant, or beginning to resemble an embarrassing, unacceptable past. In traditional European perspective, the Balkans is a dark den of servitude.

The Balkan nationalisms are rather the symptoms of mentality, than of a clear identity. Such identities have been composed of underlining differences, and feelings of vulnerability.

Serbian nationalism was first accomplished European nationalism of the nineteenth century. During the twentieth century the Serbian nationalism has been dynamically transformed through the integrative Yugoslav idea, but finally ended as one of unfulfilled European nationalisms at the beginning of the XXI century. There are other opinions; these are phenomena which are quite complicated. But there is not a need, any more, in taking in consideration a historical distance, in the “history of the present”. The Yugoslav disintegration process, violent and tragic, was also specific as the first “real time”, CNN-type war chronicle, along with the Gulf war in Iraq.

The curse of collectivism and mutual intolerance were depriving the Balkan nations of strength and development energy. This curse reduced the common individual to an insignificant shadow, obscuring from the history, and from the future, “ordinary”, “small” people, their daily lives, their concrete time, and their sense of time. In this sense, the fiction writers went ahead of history, interpreting the past. History and her research in this area are too often victims of accident.

There is a tendency to interpret the problems of history, its temptations, in terms of special and comparative advantages. Serbian culture considered itself as a crossroad of major routes and lines of tectonic split of civilizations. Observed from the other, Western point of view, the Balkan mentality was perceived as less valuable, slow, insidious, and harmful. And so did the local writers, representing the realistic streams in national literature. Serbia was slowed, in development and modernization, by its provincial territorial status, rural structures, small peasant property and a modest, lonely, confused mentality, and political philosophy of *palanka*, small provincial city. And that’s maybe why every exceptional performance in Serbian history is owed or to the terrible loss of life, or to talented individuals, instead to the system of developed institutions.

The Balkans have been often divided, in self-examination, and self-realization, between the beliefs of a grim survival on the margins, the distant, lonely border, on the outskirts of civilization, and, also, in thought that their space is a key arena of European history. European politics and culture have particularly

neglected the Balkans during their periodic withdrawal in taking care about, both, their past and their future. Their identities have been associated with prejudices. Balkans has been ignored even as the concentration of the absurd, the paradox and aporias, which also give meaning to history. History otherwise is not built on genetics of human and social rationalism. In traditional Balkan perspective, both the past and the future are only corresponding phases of the past. Mythologized past is not fully understood. Collective imaginations are usually expressions of real social conditions. Every Balkan nation is trying to restore the territory related to the period of the real, or even imagined, peak of strength and expansion. Wars are lead also with use of onomastic, toponymy, with all forms of identity. These identities are considered millennial, transposing the national community to the ancient, thousand-year history. Historical mythology, otherwise a fiction, also really exists, and its strength is immense. The Serbian Kosovo is based on collective beliefs in past and the future, and Albanian Kosovo with the raw, exclusive ethnic reality, and so on. The Balkan nations emerged from a myriad of ingredients, yet there is, maybe, nowhere such an exclusive narcissism when it comes to beliefs in ethnic excellence, past and purity.

The Balkan communities have remained in deep shadows of contemporary general histories considered as fast, prone to deliberation and change, based on a business venture, diplomacy, or prominent personalities. The Balkans mainly remained in their slow and hidden realities in rural areas, along roadsides, or in rare, small towns. Even a calendar year has a double face. Winter's ice is an obstacle to the movement and activities, but also separating and calming the enemy. And the summer powered the wheel of history. A human day to day reality is all about the concern in certainty, in surety, in stability. Lifestyle was leaving a very rare, scarce testimony. Now is an interesting history topic. Traditional society that remained in the dualism of the drama of great events, retained, and eventually fostered, social layers which transcended archaic discipline and adjusting to new circumstances. In the depths of the Balkans was held to an almost forgotten civilization that, keeping the memory of feudal times and overcome the patriarchal tradition, sought to, bridge the reality in which she was neglected. An intimate history of the Western Balkans, in certain areas, calls to take the path that was tread down in literature, in fiction. The everyday life of the feudal society could be, similarly, reached by the subsequent plunge in "intermediate" times, corresponding to the European early modern, remaining recorded in verbal memory. Finally and deeply establishment of Ottoman rule was creating, among the Christians, and even the local Muslims, a tragic sense of hopelessness and loneliness. Only the frequency of international policy related to the destiny of the Ottoman Empire, which almost irresistibly reminded of a previous, Byzantine, even in the characteristics otherwise considered as the antipodes, has revived some of the internal forces of this world that

has languished in various forms of hibernation, or demographic and economic collapsing, stretching up, migrating, or returning, in thoughts, to the past that, as such, never existed.

Current collapses of time, spatial and cultural borders is obviously pushing the processes of cultural de-marginalization and de-provincialization. In the Balkans, a counter of rationalism and post-colonial domestic “provincial” xenophobia already has taken place. After this encounter, the Balkans, as it may seem, have become less intriguing, partly due to the disappearance of the conflicts that have marked the last decade of the twentieth century. The current crisis of Western civilization, particularly its security system and economy, has challenged the traditional appeal of European space which, for the Balkans, implied as a domain of opening, freedom and progress. Second decade of the XXI century announce anxiety, anticipation, the new unknown. And if history is confirmed by the present, and although on both sides, on the Balkans and the side of European civilization, have been developed institutional capacities that allow the fast and progressive change of reality, this movement may remain in the shadow of global changes, which may require new adjustments.

Balkan exceptionalism, hidden in the collective beliefs, should not be an obstacle to the placement of the Balkans in the context of macro-history. The paradigm of the Balkan system of connected vessels is already disputing the local, traditional beliefs in self-uniqueness, special features, or an important historical trajectory. But just recognizing this paradigm, indicates that the Balkans, on the whole, remain interesting and revealing even in enlightenment of their historical failures, from the modern European historical perspective: the failure of the Balkan communities to develop relatively free and developing urban civilization, the failure to establish a direct communication with the Renaissance, and also with Reformation, rationalism, Enlightenment, secularism, modern urban revolutions and technological civilization. The processes indicating the efforts in compensating this lag also remain very important.

Balkan collectivism has ignored the role of the individual, often lonely, as an actor of the past. And even when as such being recognized, the individual is mainly seen in optics of hero or antihero. The reality of the individual relations with the outside world, imagined, seen and experienced through the mysterious and unreal forces, is probably an outstanding re-challenge. One of these experiences is reduced to the culture of memory, thus the interpretation and production of history and tradition. The local communities have shown a tendency to remember and cherish the basic movement of history as the cult of personality, of apologetics or a myth. Distortion of history in its interpretation is resulting even in approaches that call for positive knowledge and scientific method: nationalism, racism, socialism, pacifism, feminism, political correctness, and

political incorrectness. History becomes an instrument of politics, philosophy and religion, and there is nothing new in that.

The cavity of civilization, one of the Balkan paradigms, reveals a very interesting structure of human impulses and their role in history. Man is crueler than any other animal species. That cruelty is defining him both in the biological world and in social life. One of the important human drivers is sex. Abduction of women, including polygamous male character, sometimes explains aggression and destruction. Almost of equal importance is the occupation of water sources. The need for sugar, basically unhealthy narcotic that supports human activity and high spirits, motivated the occupation of the American continent, and was almost equal to the importance of gold and silver. Man has developed a culture of killing, torture, sadism, and cultural restraint. Gathered and managed by primary instinct, until the invention of rational secular state and its institutions, the human communities have relied on the principles of military social organization. Plunging in the depth of human nature is usually painful, but is very important as a long-term experience, which follows.

Civilizations are basically imposed systems of teleological belief in the background of the same systems of value, order and culture. European civilization is the first and the only in history, that has matured in doubt, sometimes in open, conscious self-denial. Renaissance disputed scholastic, impersonal authorities in arts and literature, the Reformation the belief based on hierarchy, rationalism disputed theology applied to the world of physics, the Enlightenment began to eradicate illiteracy, technological revolution removed the material backwardness, rural urbanization susceptibility to the masters, and the narrow-mindedness. Balkan history, which took place on the margins of such processes, is interesting in terms of their impact in general terms that were, in comparison with European, very special.

History requires a huge research effort, exceptional energy and creativity. History is reanimating the past that is already dead. The history is the graveyard of personalities, cities, states, civilizations. In the long-vanished social relations history is implanting a new order that, at that time, never existed as such. People are equal or nearly equal in nature, but not in history, and especially not in historical interpretation. Their position also depends on the places that were given in the sources. A historical memory only applies to small particles of the past that remains, in its total entirety, especially in everyday life, unknowable.

Past research relates to the ability and the range of objective historical knowledge. Deconstructionists believe that it is impossible to analyze and recognize the past phenomena in terms of their real meaning and identity. As the firm connection between the past and the future remains just a historical method. Interpretation of history, in this sense, is the construction of the present. It is impossible to achieve the ideal that calls for a credible reconstruction. The

only exception is the history of the present. Thanks to advances in technology and communication, and democratization of the media and public administration, even in the most rigid systems of the last two decades, the reference to the historical distance has become meaningless and superfluous. History has lost a traditional domain of exclusivity, as not remaining closed, locked in its own time. This will further enable the history to challenge the contemporary systems of knowledge. But, simultaneously, history became also burdened with the ethics of direct responsibility in its relations with contemporaries.

Are still important the facts? Historical knowledge is not based on clear, direct experience, written in the testimonies. Reflection on the past brings additional uncertainty. History as a process, in general and detail, has some kind of identity. Interpretation of history became one of the layers of the present, and part of the contemporary past's identity. Identities are often vague, broad, and awkward. If the identities of non-historical communities, if indeed there are human groups "without history", such societies remain deprived of such an identity in relation to the past, in domain of memory and interpretation. Changes, transformations, questioning, doubt, are the features of historical identity. Restoring, same, moving in a circle or along the spiral paths of myths, and myths are partly anti or non-historical, at least in their direct messages for the future.

The Balkans anthropology is rich and unjustly neglected. Its basic human history is a slow, imbued with emotions, rituals, both with boredom and the dangers of everyday life. Balkan history is made of, at least, a dualism of thought and behaviour patterns. History is filled with incidents that are also considered as quite normal phenomena which human conceptualization is unable to resist. Therefore, the historical truth is so layered. If the facts, the testimonies, are acceptable in context of their authentic culture, the truth becomes the outcome of local value systems and the rationalization of reality. The facts are based on categorization. History deals with facts, their relations with other facts, and terms of their interpretation. Objectivity arises from the comparison of conflicting interpretations of the system related to the same events. The basis of this comparison is in the circumstances where historians agree about the accuracy, the credibility, of the most of the facts that continue to allow the establishment of separate, individual views.

The Serbian past history in the context of macro-history contains at least two interesting aspects. One refers to the forms that, according to the system of joint vessels, link as the whole the Western Balkan community, is justifying a general approach, regardless of the internal cultural and political differences, the boundaries and distinctions, real and imagined. There are, however, deviations from the regional patterns and trends, especially in those areas of European history that could have been in direct touched with South-eastern Europe. It may be overly simplifying the path that points to search for phenomena that are

factors of the common destiny in space that has been too long been shrouded in darkness of the curse, or the species, which are basic characteristics of all history, because the whole history consists of unique events and personalities.

For past and the future of Southeast Europe are most useful, probably, the instructions that differ from the local patterns of thought. One is the way to the facts that are, in their basic masses, unknowable, and forever left in the past. Such a method is still the primary, regardless of the theoretical systems that point to further historical reflection. The history and facts of modern technological civilization, which is rational regardless of the ideological premises of politics, political, religion, economy and culture, no longer allow the primary, strict empiricism, or, on the other side, the outdated and sterile, scholastic debate about the “spirit” of history or historical “discourse”. As the attempts to apply the knowledge of the past to the future, in attempts of its predicting, are just as unsuccessful, and methodologically and ethically corrupt. Ideologically neutral framework that remains is reduced to a rational examination of systemic mechanisms, trends, patterns and trends. The philosophy of history is increasingly turning to solving practical problems of development, national or global. But, at that level of thinking, the warnings of K. Popper have a special sense, remaining even more convincing after all attempts to challenge his clear and precise postures: that it is impossible to reach the general historical theory by inductive generalizing, drawing in particular the laws and rules in history, especially the ruling mechanisms of the physical world. Access to the past is sometimes rational in their irrationality. Examination of the long historical currents that reveal the aspirations of the displacement of large structures such as economics, demography, material culture, technology, and understanding of freedom of conscience, will and individual, sometimes comes from the simple need in further understand of the contemporaries.

In the last two decades, history was given an acceleration that underlined important issues of European global success, succeeding with the global challenge, and the global disputes of modern European values. Contemporary experience, in science and world politics, allows the assumption that the Serbian and Balkan history could also be considered from a context that ignores their peripheral status in the flow of European and Asian history, and traditional value judgments. Macro-history, seeking long-term trends resulting in the relationship and the comparative examples of different cultures, or specific patterns from the perspective of their historical origins, allow the development of comparative methods that would, among other things, further explain the lag in the modernization and integration processes. In history, with its purpose which refers to the understanding of the present and the future of, these examples of a relative failure remain just as valuable as the well known lines of European growth and success. From the perspective of “world history” (global or trans-national),

the Balkans offer a wealth of cultural patterns. World history is more likely to research and discuss a history seen in systems of interaction and mutual meeting, rather than on hegemony and domination. Etc. Therefore, macro-history and world history offer different approaches, both of an exceptional value. Recently, over the Balkans arose the S. Huntington's paradigm from 1993 that the world was now composed of irreconcilable cultural and religious civilizations where the Islamic one in particular was prone to conflicts. His message overshadowed the Western optimism from the early nineties. Including the concept of civilization in a rational discourse of political considerations was surely very interesting. Such a manner of thinking has managed to survive until today, that a reflection of large systems is important path of research history fragmented into large units. Civilization, however, did not exist in any concrete historical reality, as a result of deliberate, planned action. In this sense a civilisations was conceived only during the formation of international multinational institutions after the Second World War. But there is still present a serious conviction that civilizations have played a key role in international relations. During the Yugoslav disintegration process in the last decade of the twentieth century, especially Bosnia was included in the consideration that indicated a clash of civilizations. But these civilizations have included the opposing nations of the same or very similar background, language, culture and customs. At the same time, in almost identical context of dealing with cultures and civilizations have emerged the explanations that pointed "the curse of small differences". G. Kennan was considering the legacy of the Ottoman Empire, which formed a "region prone to violence and geopolitical instability".

This edition has been launched under a strong impression that keeping the Balkans in long time quarantine obviously failed. The cultural superiority demonstrated the unwillingness in learning from examples, a lack of good will and patience that could reasonably be regarded as unacceptable in a civilization based on the rule of law and cultural equality. The experiences of South and South-Eastern Europe are of a great value even in the light of their backwardness, the inability or unwillingness, anyway, to accept the modern history values in some of their important particulars. Experience filled with revolutions, rises of conscience, re-examinations, enabled the European civilization to dictate its values, achievements, standards and institutions, to imposing them to the global world. And while the Southeast is again put on margins, Europe has begun to deal with the failures of multiculturalism, as having imported, with peoples, their customs, beliefs, prejudices, ideas about gender and cultural inequality, slavery and political religion . Is the "Balkanization" actually taking place without the direct participation of the Balkans? Is the South-East only authentic source of despotism and conservative fundamentalism? Had the break-up of Yugoslavia its origins in socialist experiments that also have enjoyed the support

of important Western figures and schools of thought, that which managed to survive the moral discreditation after the Soviet intervention in Czechoslovakia in 1968, and the discovery of economic and political victims of the socialist experiments in China and Southeast Asia.

Communitarian feelings prevail in history, as its irrational factors. The individual and common binding to the nation, even while being rational, remains important. Identity and understanding of the nation are based on deep ties to relatives, origin, territory, language, culture, and sometimes religion. A man and human communities are related to territory, to the region. Nationalism and a national state occurred in the time of determining the principles of rational and enlightened rule. Irrational nationalism is historically linked to the Enlightenment rationalism, romanticism and the progress of civil society and technology. Nationalism is modern, regardless of its messages, and consequences. Nationalism is, similarly to socialism, a connective force of ruling, educated elites, but less acceptable, despite the fact that the conflicting nationalisms are actively and spiritually close. Similar to that, the human victims of all collectivist experiments are hardly to be compared, but not in the context of important differences, more under an impression of their general huge proportions and consequences.

The project of this publication is also designed bearing in mind the future of important events that are supposed to be followed until the second decade of the XXI century as the centenary of the outbreak of World War I, or the supposed institutional Europeanization of the Western Balkans. Will be in the next, the third decade, repeated some of the similar issues, such as the disparity between local beliefs about the importance of the mission in history, and a new long on the margins? Is the score of historical successes and failures the only determinant of the place in the structures of global relations between the metropolis, semi-periphery and periphery, and whether the fates are sealed, as related to the historical, geographical and climatic conditions? Where are the limits of the unity of human history, and where the starting area of collective excellence, in any sense?

Sometimes it seems that we are, as historians, while not daring to challenge the past and its authorities, in a pre-Lutheran era. History is not just a collection of facts. Sense of history is in its creativity. But that creativity is not conflicting with its rational ethics. Historical interpretation of the past includes the later reflection, analysis, meditation. And that is also well known. Each individual access to the past is unique, sometimes regardless of the place in science. In the global thunderstorm of proliferation and inflation of historical research, science is becoming standardized, supervised by the committees, the editors and reviewers, perhaps better organized and more peaceful, but forced to leave

the liberal tradition that gave impetus to the method, and opened up the freedom of conscience and belief.

Traces of history are deep, sometimes incomprehensible. In the future we enter while observing the past. Department of History of Faculty of Philosophy, Belgrade University, launched the first edition as such a collection of its works. Established formally in 1963, the Department has, with deep roots, its ancient beginnings, entered its third, nominally, century of existence. This edition is not only the revival of the times considered as the most fertile and intellectually superior. It is necessary that each generation, regardless of the substance of the successes and failures, leave an opportunity for the future.

Чланци /Papers

UDC
DOI

Mirko Obradović, PhD
Assist. Professor, Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
mdobrado@f.bg.ac.rs

BARBARIANS OR NOT: EPIRUS AND EPIROTES
IN STRABO'S *GEOGRAPHY**

The paper deals with geographer Strabo's description of ancient Epirus and the peoples who inhabited this part of northwestern Greece. For Strabo, not only Epirus was part of Hellas in geographical sense, but even the Epirotes were not Hellenes. Reasons for such an approach of the geographer are being investigated, and sources that Strabo used in his *Geography* for the description of Epirus and adjacent regions are being analyzed. Explanation for such Strabo's attitudes towards Epirus as a territory, and the Epirotes as a people should be looked up in several elements, most of all in the influence of poetry and particularly the Homeric epics and traditional opinion which considered that Epirus did not belong to Hellas (in spite of the fact that the oldest Hellenic sanctuary and oracle of Zeus at Dodona was geographically situated in Epirus). Influences from Greek colonies on the eastern Ionian and Adriatic coast with their views to the mainland from the sea are important as well. One should also have in mind the gloomy state of Epirus in the time when Strabo compiled his work (in the first decades AD,

* This study is a part of the project "Процес хеленизације и романизације на Балкану и у околним подручјима током хеленистичког и римског периода" (*The Process of Hellenization and Romanization in the Balkans and in the surrounding areas during the Hellenistic and Roman period*) (No 147008) supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

In this article I cite the Greek text of Strabo's *Geography* from August Meineke's edition (*Strabonis Geographica I–III, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Leipzig 1852–1853) and English from Horace Jones' translation of Strabo in the Loeb Classical Library series (*Strabo: Geography*, vols. I–VIII, translated by H. L. Jones, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1917–1932). Besides the titles given in the *Bibliography*, the abbreviations used here are mostly those used in the third edition of the *Oxford Classical Dictionary* (OCD³), e.g. CAH = *Cambridge Ancient History*, FGrH = *Fragmente der griechischen Historiker*, LGPN =

during the reign of emperors Augustus and Tiberius), and which could be best seen in the description of devastated cities and villages which did not recover from the devastation from the period of war and Roman conquest.

Key words: *Strabo, Epirus, Greeks, Romans, geography, ethnography, language, barbarians*

Кључне речи: *Страбо (убацити остале)*

“Were Epirotes Greek? Were they barbarians or, possibly, the most ancient of Greeks?” asked Irad Malkin in his quite successful essay dedicated to ancient Epirote ethnicity, emphasizing maritime perspective and colonial angle of view of the Greeks that contributed to branding the Epirotes as barbarians.¹ He has, certainly, not been the only one who asked that or other similar questions in the past. The answer to the question whether the ancient Epirotes were Greeks or not, depends on our views and where we look for evidence to found our conclusions. If we take into account documentary, most of all epigraphic material from Epirus, available as far as from 5th or 4th century BC, the ancient Epirotes were without doubt Greeks.² They bear predominantly Greek names or those with clear Greek etymology,³ respect common Greek gods, speak a west-Greek dialect quite close to other Greek dialects in northwestern parts of Greece. Even though, unlike most Greeks in the South and the East of the Greek world, they live mostly in villages (κατὰ κώμας) and smaller towns, and political landscape of Epirus comprised *ethnè*, or tribes, the urbanization took place already in the fourth century BC. There were a number of independent states and a more unified state called Epirus which included most of the *ethnè* and urban communities emerged only in the late fourth century BC.⁴ Nevertheless, if we form our opinion based on certain accounts and views of classical Greek writers, especially those we consider to be great authorities, like historian Thucydides, we can acquire quite a different opinion. However, it is geographer Strabo and sources he used that have mostly

Lexicon of Greek Personal Names, and titles of periodicals are abbreviated to conform to the current edition of *L'Année Philologique*.

¹ Malkin 2001, 187ff.

² See e.g. Hammond 1967, 525–540; Cabanes 1976, 534–595 (Epigraphic Appendix); Davies 2000, 245–250. For a full discussion of the coinages of the Epirotes, Franke 1961 is still the best modern survey. See also Hammond 1967, 540–551.

³ See *LGNP IIIA* (edited by P. Fraser and E. Matthews, 1997) which covers Peloponnese, Western Greece, Sicily, and Magna Graecia.

⁴ The institutional history of Epirus under monarchy is well discussed by Cabanes 1976, 155–195. For the brief and valuable account of the history of Epirus, see also Strauch 1997. On local ethnic κοινά of Epirus and Macedonia see Hammond 1991.

influenced modern discussions and are also responsible for forming the judgment that the ancient Epirotes were not the Hellenes or at least not in the same way as were, for instance, the Thessalians, the Athenians or the Dorians from Peloponnese (the Spartans, the Argives, etc.). That is why it is very important to analyze in detail Strabo's account on Epirus and to question the sources he used, in order to understand why he designated Epirotes as barbarians.

Strabo from Amaseia in Pontus, the author of the monumental *Geography* in 17 volumes, provides important and interesting information on many peoples and countries, their customs and languages, on religious practice and social behaviour. However, Strabo's voluminous work is not an equally good source for all regions and peoples described in it. The value of Strabo's information on certain peoples depends a great deal on sources he uses, as well as on the fact whether he himself visited regions he describes or not. There is a general opinion that Strabo did not travel the regions north of central Greece.⁵ Thus, in order to form his opinion and give the description of the region which in the Antiquity was called Epirus, he collected evidence from older sources, or, as we shall see, partly from the works and testimonies of his contemporaries. Nevertheless, Strabo has good geographical and ethnographical knowledge in order to give rather accurate characteristics of Epirus as a region, as well as to provide valuable evidence on the tribes inhabiting Epirus in the course of its long and rich history. According to a previously determined geographical plan, we find the description of Epirus and adjacent regions of the Balkans in Book VII of Strabo's *Geography* along with the description of the other parts of Europe north of Hellas. Chapters covering Epirus and the Epirotes (most of all Chapter 7) are especially valuable. But, the seventh book, practically the only one of total seventeen books of the *Geography*, was not preserved as a whole. We are primarily talking about the description of ancient Macedonia, so we can assume that some parts are missing, the parts that originally were there and were indirectly referring to the Epirotes, perhaps even that interesting political and ethnic relations between the Macedonians and the Epirotes. Besides the seventh, Strabo provides interesting geographical testimonies on Epirus in other books of the *Geography*, but those are rather casual remarks and, with some exceptions we shall talk about, they serve us today more as an addition to the account we find in Book VII, Chapter 7 (= VII p. 321–329C).

The general impression is that Strabo has a clear picture of Epirus as a geographical whole. The Greek term *epeiros* (ἤπειρος) means the *mainland*,

⁵ But cf. Dueck 2000, 28, who supposes that Strabo also visited Apollonia in Illyria and that he knew well the *Via Egnatia*, the main Roman road which leads from that city to Macedonia.

but Strabo defines *Epeiros* (Ἠπειρος) as the Balkan region situated north of the Ambracian Gulf and south of the Illyrian mountains. However, wherever it is possible and in accordance with Greek tradition, Strabo's views are directed from the sea, the views of someone who is traveling along the coast, and thus, as expected, in the part of the *Geography* dealing with the coast of Epirus, the account has a form of a *periplous* (description of the voyage following the coastline).⁶ Thus he describes (VII 7, 5) the sailing from the Keraunian mountains to the mouth of the Ambrakian Gulf along the coast of the Chaonians (ὁ δὲ πλοῦς ἀπὸ τῶν Χαόηων) to Glykys Limen (Γλυκὺς Λιμὴν) and the river Thyamis flows nearby (ῥεῖ δὲ καὶ ὁ Θύαμις πλησίον), and then to the Ambrakian Gulf (πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον). Regarding his sources, Strabo obviously combines several different *periploi* in the description of the coast, one older, probably of Hekataios,⁷ and the other later, probably of Artemidoros of Ephesos, with some testimonies from contemporary sources and some from the personal experience.⁸ The length of the voyage from the Keraunian mountains in the north to the Ambrakian Gulf in the south Strabo estimates (VII 7, 5) at “one thousand three hundred stadia” (ὁ δὲ πλοῦς ... εἰςί χίλιοι καὶ τριακόσιοι στάδιοι ἀπὸ τῶν Κεραυνίων ἐπὶ τὸ στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου), i.e. about 240 kilometers, which is quite an accurate calculation.⁹ Besides the mentioned harbour Glykys Limen, he also records a number of harbours and ports along the coast: Panormos, Onchesmos, Kassiope, Komaros,¹⁰ all the way to the city and harbour of Nicopolis at the entrance to the Ambrakian Gulf, founded by Octavian Augustus near the site of Actium. And whilst this southern part of the coast of Epirus was well known there was no clearly defined ethnic boundary to the north between Epirus and Illyria,¹¹ and so the prosperous Greek city of Apollonia, founded by colonists from Corinth and Corcyra, is situated, according to Strabo, in Epirus,¹² whereas some ancient writers place it in Illyria.¹³

⁶ On *periploi* as a genre, see e.g. Dilke 1985, 130–144.

⁷ See Hammond 1967, 468–69. Generally for the use of *periploi* in the description of different regions in Book VII of Strabo's *Geography*, cf. Baladié 1989, 21–24.

⁸ Baladié 1989, 23–4: »Il est plus probable que Strabon combine, ici, des éléments divers, les uns dus à Hécatée, les autres à Artémidore, les autres enfin, comme il est évident, tirés de sources récentes, sinon de la propre expérience de l'auteur ».

⁹ See Baladié 1989, 223 n. 3.

¹⁰ On all these places see Funke, Moustakis and Hochschulz 2004, 340; Radt 2007, 317–320.

¹¹ Cf. Cabanes 1979; see also Cabanes 1989 with an emphasis on ancient sources and modern surveys.

¹² Strab. II 5, 40: Ἀπολλονίαν τὴν ἐν Ἠπειρῷ . See also XVI 2, 43.

¹³ Cf. Steph. Byz. s.v. Ἀπολλωνία.

That Strabo's views are directed mostly from the sea, is also evident from the references to Epirus from the other books of *Geography*, as in the part (II 5, 20) where he speaks about stretching of the Sicilian Sea toward the regions of the east on to the headlands of Crete, where its waters also wash round most of the Peloponnese and fill what is called the Gulf of Corinth and “*on the north it stretches to the Iapygian Cape and the mouth of the Ionian Gulf and to the southern parts of Epirus as far as the Ambracian Gulf and the coast that adjoins it and, with the Peloponnesus, forms the Corinthian Gulf*”.¹⁴ Also in the same chapter (II 5, 20) he adds that “*the islands of this sea are: Corcyra and the Sybota off the coast of Epirus; and next to them, off the Gulf of Corinth, Cephallenia, Ithaca, Zacynthus, and the Echinades*”.¹⁵ Even for the small island of Sazan (ital. Saseno) he states (VI 3, 5) that it is “*situated about midway of the distance across from Epeirus to Brentesium*”.¹⁶

Of the other significant settlements established along the coast of Epirus, Strabo especially mentions Amphilochean Argos (VII 7, 7)¹⁷, the city of Ambracia, in the vicinity of which the river Arat flows,¹⁸ Ephyra or Kichyros by Acherusian Lake, as a political centre of ancient Thesprotia (VII 7, 5, cf. VIII 3, 5), then the cities of Buthroton, Phoinike, as well as Elatria or Elateia, Pandosia and Batiiai (VII 7, 5), as far as to Orikos in the north, deep in the Gulf of Valona (VII 5, 8).¹⁹ There is far less information in Strabo about places in the interior of Epirus, and as expected, the greatest accent (VII 7, 10–12) the geographer puts on the famous sanctuary of Zeus at Dodona as the oldest Greek oracle. He

¹⁴ αὐξεται... [s.c. the Sicilian Sea] πρὸς ἄρκτους δὲ ἐπὶ τε ἄκραν Ἰαπυγίαν καὶ τὸ στόμα τοῦ Ἰονίου κόλπου καὶ τῆς Ἠπειροῦ τὰ νότια μέρη μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ τῆς συνεχοῦς παραλίας τῆς ποιούσης τὸν Κορινθιακὸν κόλπον πρὸς τὴν Πελοπόννησον,

¹⁵ νῆσοι δ' εἰσὶν ἐνταῦθα ἧ τε Κόρκυρα καὶ Σύβοτα πρὸ τῆς Ἠπειρώτιδος, καὶ ἐφεξῆς πρὸ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη καὶ Ζάκυνθος καὶ Ἐχινάδες.

¹⁶ ἦτις μέση πῶς ἴδρυται [s.c. the island Sazan] τοῦ διαρματοῦ τοῦ ἐκ τῆς Ἠπειροῦ πρὸς τὸ Βρεντέσιον. Even though this statement is evidently not correct, it only has sense if it refers to the sea voyage from Epidamnus/Dyrrachium to the South to the island of Sazan, and then from there to Brentesium, or Hydrus/Otranto (cf. Radt 2007, 213). It is relevant, however, for our topic that the island situated to the north of the Keraunian mountains, between the Strait of Otranto and the entrance to the Bay of Valona, Strabo brings into connection, in geographical sense, with Epirus and the Epirote coast.

¹⁷ Strabo evidently lists the Amphilocheians as the Epirotes (VII 7, 8: Ἠπειρώται δ' εἰσὶ Ἀμφιλοχοί), citing (VII 7, 7) historians Ephoros (*FGrH* 70 F 123b) and Thucydides (II 68, 3) and their different tradition on establishing the city of Argos and the origin of its name (after the hero Amphilochos, the son of Amphiaros).

¹⁸ Strabo also knows (VII 7, 6) that this once prosperous Corinthian colony was founded by Gorgos, the son of the tyrant Kypselos.

¹⁹ On all these cities attested as *poleis* already in the Classical period see Funke, Moustakis and Hochschulz 2004, 342–348.

quotes the historian Ephoros (VII 7, 10) that the oracle at Dodona was founded by the Pelasgians (Πελασγῶν ἵδρυμα). This statement, as we shall see, is important for forming Strabo's opinion that the Epirotes are barbarians, since the Pelasgians were considered "*the earliest of all peoples who have held dominion in Greece*".²⁰ It basically relies on Homeric epics and older traditions, because in the same passage Strabo cites Homer with reference to the people who once lived in the vicinity of the temple of Dodona and to their way of life and habits²¹ which the geographer interprets as barbarian. There we should add the famous Homeric verse regarding Achilles sacrifices to "*Zeus Dodonean and Pelasgian*" (Ζεῦ ἄνα Δωδωναίε, Πελασγικέ)²² in order to comprehend how learned people connected events and stories from the distant and mythical past with the Epirotes of recent history.

In Strabo's account, especially valuable are references to the Epirote tribes. Strabo borrowed from the historian Theopompos a reference to fourteen Epirote tribes, of which the most powerful and significant were the Chaonians and the Molossians.²³ Theopompos, and Strabo who follows him, distinguish amongst them "*the Chaones and the Molossi as the most famous, because of the fact that they once ruled over the whole of the Epirote country — the Chaones earlier and later the Molossi*" (τούτων δ' ἐνδεξότατα Χάονες καὶ Μολοττοὶ διὰ τὸ ἄρξαι ποτὲ πάσης τῆς Ἑπιρωτίδος πρότερον μὲν Χάονας, ὕστερον δὲ Μολοττούς). He also adds that the Molossians grew to greater power because their kings belonged to the family of the Aiakids (τῶν γὰρ Αἰακιδῶν ἦσαν), and there was the renowned oracle at Dodona (τὸ ἐν Δωδώνῃ μαντεῖον) on the territory under their control. Of other tribes as Epirote, Strabo explicitly lists the Thesprotians, the Kassopaians (who also, according to Strabo, were the Thesprotians), the Amphilocheians and the Athamanians.²⁴ From Strabo's account, however, it is not completely clear how deep inland Epirote tribes extended, but according to what he states (VII 7, 8), it turns out that they in the past held even the territories of the so-called Upper Macedonian *ethne* as far as the region of Derriopos and the valley of the Erigon river. Thus the tribes of Tymphaians and Orestai, among the others, were considered from the political and geographical point of view to be part of Epirus,²⁵ whereas the region around Lake Ohrid had

²⁰ VII 7, 10: οἱ δὲ Πελασγοὶ τῷ περὶ τὴν Ἑλλάδα δηραστευσήτῳ ἀρχαίότατοι λέγονται.

²¹ Cf. *Il.* XVI 235 on "men with unwashed feet that slept on the ground".

²² Strab. V 2, 4 and VII 7, 10, also see discussion below.

²³ Strab. VII 7, 5 = *FGrH* 115 F 328 [Theopompos].

²⁴ VII 7, 5. Cf. also VII 7, 1 and 7, 8 (see quotation in the next note).

²⁵ VII 7, 8: Ἑπιρωτῶται δ' εἰσὶ καὶ Ἀμφίλοχοι καὶ οἱ ὑπερκείμενοι καὶ συνάπτοντες τοῖς Ἰλλυρικοῖς ὄρεσι, τραχειῶν οἰκοῦντες χώραν, Μολοττοὶ τε καὶ Ἄθ' ἀμᾶνες καὶ Αἰθίκες καὶ Τυμφαῖοι καὶ Ὀρέσται Παρωραῖοι τε καὶ Ἄτιντᾶνες, οἱ μὲν πλησιάζοντες τοῖς Μακεδόσι μᾶλλον οἱ δὲ τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ.

once been under the rule of the Illyrian Enchelei, whose royal house claimed descent from Kadmos and Harmonia (VII 7, 8).²⁶ Strabo adds that Illyrian tribes dwell mixed with the above mentioned *ethne*, and he lists (VII 7, 8) by name the Bylliones, the Taulantii, the Parthini, and the Brygi, near the southern parts of the mountainous country and those which are above the Ionian Gulf. The ethnic boundaries between these tribes were unclear due to their pastoral and almost semi-nomadic way of life, and the same refers to ethnic boundaries of Epirote tribes towards the East — Macedonia and Thessaly in the region around the mountain Pindos, which was a natural border, but the same tribes used pastures on both sides of this mountain range and in time were absorbed into larger ethnic and political entities.²⁷

On the other hand, there are several key instances in Strabo's account where it is unambiguously seen that Epirus as geographical region was not only included in Greece, but also that the Epirotes were not the Greeks. Already at the beginning of the seventh chapter, listing basic geographical characteristics of the remainder of Europe in the south of the Balkan peninsula, Strabo specifies that "*there remains to be described the southerly parts of the aforesaid mountainous country and next thereafter the districts that are situated below them, among which are both Greece and the adjacent barbarian country as far as the mountains*".²⁸ He certainly includes areas inhabited by the Epirote tribes in that neighbouring barbarian country. Strabo's account in this instance (VII 7, 1) is crucial for placing the Epirotes among barbarians: "*And even to the present day the Thracians, Illyrians, and Epeirotes live on the flanks of the Greeks (though this was still more the case formerly than now); indeed most of the country that at the present time is indisputably Greece is held by the barbarians — Macedonia and certain parts of Thessaly by the Thracians, and the parts above Acarnania and Aetolia by the Thesproti, the Cassopaei, the Amphilochoi, the Molossi, and the Athamanes — Epirotic tribes*" (οἱ δὲ Θραῖκες καὶ Ἰλλυριοὶ καὶ Ἠπειρώται καὶ μέχρι νῦν ἐν πλευραῖς εἰσιν· ἔτι μέντοι μᾶλλον πρότερον ἢ νῦν, ὅπου γε καὶ τῆς ἐν τῷ παρόντι Ἑλλάδος ἀναντιλέκτως οὐσης τῆς πολλῆς οἱ βάρβαροι ἔχουσι, Μακεδονίαν μὲν Θραῖκες καὶ τινα μέρη τῆς Θετταλίας, Ἀκαρνανίας δὲ καὶ Αἰτωλίας [τὰ] ἄνω Θεσπρωτοὶ καὶ Κασσωπαῖοι καὶ Ἀμφίλοχοι καὶ Μολοττοὶ καὶ Ἀθαμᾶνες, Ἠπειρωτικὰ ἔθνη). Here the Epirotes are listed together with the Thracians and the Illyrians among those barbarian nations living on the borders of Greece, who had once held parts of Greece. Along with Macedonia, Epirus is placed in "*the present time Greece*" (i.e. Epirus of Strabo's time) in this

²⁶ See Hammond 1967, 443; Hammond 1982, 266; Cabanes 1988, 64–5.

²⁷ Cf. e.g. Hammond 1982, 271: "...thus some tribes of the Molossian group had summer pastures on the east side of Pindus, overlooking Thessaly; one such, the Talares, although a branch of the Talares near Dodona, become absorbed into the Thessali".

context, but the most significant Epirote tribes dwelling in the regions north of Akarnania and Aetolia, classified as barbarian. It could be concluded from this point that the Macedonians, unlike the Epirotes, were not barbarians and that Macedonia (also part of “*the present time Greece*”, i.e. Macedonia of Strabo’s time) was not a barbarian country, but, quite opposite, it had been held once by the Thracians, the barbarian people.

Besides real historical peoples and tribes (the Illyrians, the Thracians, the Epirotes), Strabo also includes in his description of Epirus (VII 7, 1) mythical peoples and their heroic leaders (like Danaus, Kadmos or Pelops) who inhabited Greece before the time of the Greeks. That is why the whole Strabo’s account should be regarded in the context of real historical, but also of imaginary connections of the Greeks with barbarians since the mythical times. There is, on the one hand, a picture of barbarians who once inhabited all of Greece (thus many mythical heroes from Pelops to Kadmos were of the barbarian origin), and there is, according to Strabo, also now, on the other hand, another picture of Greece with no barbarians, but the regions around Greece are still inhabited by them. Since, when we refer to the aboriginal peoples of Greece, the most important of them were the Pelasgians, and consequently in Strabo the Epirotes were also brought in connection with the Pelasgians, as shown in the passage on the Pelasgians in Book V. The geographer distinctively states (V 2, 4) that “*many have called also the tribes of Epirus “Pelasgian,” because in their opinion the Pelasgi extended their rule even as far as that*” (πολλοί καί τὰ Ἠπειρωτικά ἔθνη Πελασγικά εἰρήκασιν, ὡς καί μέχρι δεῦρο ἐπαρξάντων). The influence of Homeric epics and heroic tradition, like the example in connection with Achilles and referring to Zeus at Dodona as “Pelasgian” (*Il.* XVI 233), as we have seen, was in this identification of crucial significance. Strabo clearly follows this tradition, since in the sequel he concludes “*and, further, because many of the heroes were called “Pelasgi” by name, the people of later times have, from those heroes, applied the name to many of the tribes*”.²⁹

Having all mentioned references in mind, it becomes more evident why the Epirotes are not included among the Greeks by Strabo. There is no doubt that for critical evaluation of Strabo’s views the question of sources that he could have used in the description of these regions, is of crucial importance. Strabo’s descriptions of Greece and of neighbouring regions are based almost entirely on oral and literary sources,³⁰ and the basis for the description is clearly the Homeric

²⁸ VII 7, 1: λοιπὰ δέ ἐστι τὰ νότια μέρη τῆς λεχθείσης ὀρεινῆς καί ἐξῆς τὰ ὑποπίπτοντα χωρία, ἐν οἷς ἐστὶν ἢ τε Ἑλλὰς καὶ ἢ προσεχῆς βάρβαρος μέχρι τῶν ὄρων.

²⁹ V 2, 4: Πελασγούς τε πολλοὺς καὶ τῶν ἡρώων ὄνομα καλέσαντες, οἱ ὕστερον ἀπ’ ἐκείνων πολλὰ τῶν ἐθνῶν ἐπώνυμα πεποιήκασιν. On contemporary scholarly debates to the issue of the Pelasgians in Greek literary sources, see e. g. Sourvinou-Inwood 2003.

Catalogue of Ships (the list of the Achaean forces in the Trojan War as it appears in Book two of the *Iliad*). Every Greek city was proud if it was mentioned in the *Iliad* or *Odyssey*, but for Strabo Homer was the first geographer and the founder of scientific geography and the Homeric *Catalogue of Ships* could be seen as still comprehensive geographical description of Greece. He also uses Homeric geography to explain differences between then and now.³¹ The Epirotes do not appear in the *Catalogue of Ships*³² and the non-participation argument applied to Epirus consequently excluded them from the Greek world encompassed by the *Catalogue*. According to that notion Epirus was not located geographically in Greece proper and the special importance of Homeric geography contributed to the image of Epirus as a land inhabited by barbarians. Besides, regions inhabited by the Epirote tribes had, from at least the beginning of the Archaic period, been considered as regions “at the end of the world” where the world of the living stops and the dead one begins, and where the underworld was reached. The Acheron river and the nearby Nekromanteion or more precisely Nekyomanteion (*the Oracle of the Dead*) in Ephyra in the land of the Epirote Thesprotians, was regarded as an entry to the underworld, where the living and the dead meet, and where even Odysseus, as it was believed, came to meet the prophet Teiresias, now a permanent resident in the underworld.³³ Such an attitude, however, is not only a trait of poets, but it finds the reflection in the historiography of the Classical period, like with Herodotos who emphasizes (VIII 47) that the Greek fleet in the battle of Salamis was furnished by the peoples “who dwelt inside the river Acheron and the country inhabited by the Thesprotians”, clearly reflecting a notion that the mentioned places formed at least a cultural, if not an ethnical boundary of the Greek world.³⁴ The tradition, the geographical aspect, as well as the differences in the way of life between the Athenians and the other Aegean Greeks and those of the peoples and tribes of the northwest, whom the Greeks referred to as the inhabitants of the mainland (*epeiros*), incited also Thucydides to label many of these peoples as barbarians.³⁵ Along with the already mentioned

³⁰ For a list of Strabo's acknowledged sources used in the descriptions of Illyria, Macedonia, Epirus, Thessaly and Greece, see Clarke 1999, 375–76. Cf. also Honigmann 1931, 103–144; Baladić 1989, 8–41.

³¹ For the place of Homer in Strabo's *Geography*, see Dueck 2000, 31–40; Biraschi 2005, 73–85.

³² But on *ΗΙΙΕΙΠΟΣ* in the *Catalogue*, see Visser 1997, 594–95.

³³ *Od.* XI 90–151. On great importance of these facts and other similar testimonies from Greek sources for our better understanding of the history and identity of ancient Epirus, see especially Cabanes 1988, 20–33; Malkin 1998, 120–155.

³⁴ But see also Hdt. V 92, 7, on the tyrant Periander consulting the Nekromanteion in Ephyra obviously as a Greek oracle.

³⁵ On Thucydides and the Epirote tribes see Hornblower 1991, 362–63 ad Thuc. II 80, 5–6; cf. also Cabanes 1988, 24–28; Malkin 2001, 194–97.

early geographer and mythographer Hekataios of Miletos and 4th century historians Ephoros and Theopompos, Herodotos and Thucydides were those very historians who could have provided Strabo with the most reliable evidence on Epirus and which he, undoubtedly, used a lot. Some of Strabo's material and a number of references, especially geographical ones, regarding Epirus and the adjacent regions, like, for instance, those describing the route *Via Egnatia*, the main Roman road in the region constructed in the second century BC, could also have been "borrowed" from Polybios and Poseidonios, the reputable Greek authors of the Hellenistic period.³⁶ These writers, however, wrote in the time of Roman hegemony when political environment essentially changed and when historical geography of these regions did not reflect the picture presented by the historians of the Classical period any more.

Even though Epirus, as a land, was situated outside Homeric geography of Greece as presented by the *Catalogue of Ships*, heroic genealogies played an important role in the mythological world of the north-western Greece and in forming ethnic consciousness and self-perception of the population. The Epirote royal families were proud of their heroic ancestry which representing attestation of their right to rule and lead, i.e. affirmation of their status as kings. It especially goes for the Molossian kingdom where, for centuries, the people were loyal to the Aiakid dynasty who considered themselves descendents of Achilles and his son Neoptolemos.³⁷ Molossian royalty also looked to Trojan ancestry through Andromache and Helenos. Personal names like Neoptolemos, Pyrrhos, Helenos, Troas attested within a ruling family should draw attention to their illustrious forebears. Even Strabo himself was aware of the relevance of the Aiakid myth, since, as we have seen, he emphasizes (VII 7, 5) that the Molossians came to a glory because their kings belonged to the family of the Aiakids, and the famous oracle at Dodona was on the territory under their control. Trojan and generally heroic connections had a special role in definition and tradition of other ruling families in the countries of the northwest. Helenos, the Trojan seer and the son of Priam, was, for example, also regarded as the founder of Buthrotos in Epirus and as heroic progenitor of the Epirote Chaonians and their royal house.³⁸ Within the parallel world of myth, legend and belief, the heroes of the Trojan Cycle and the Homeric epics were transported into the western theatre of Greek colonization to create the Greek mythical past for those particular

³⁶ On these writers' influence on Strabo, see Honigmann 1931, 109–123 (Poseidonios), 125–129 (Polybios); Dueck 2000, 46–53 (Polybios), 60–65 (Poseidonios).

³⁷ On beginnings and relevance of the Aiakid myth in forming, not only Molossian, but generally Epirote identity, see in detail Funke 2000, 19ff.

³⁸ See Hammond 1967, 413.

areas, previously not included in Greece proper.³⁹ That is why this long and rich tradition should not be disregarded, since the myth could play an important role as the mediator in determining not only genealogies, but also ethnicities and collective identities.

Besides mentioned Greek literary and historiographical sources, Strabo's insight into the world of Epirus and the Epirotes could also be influenced by political and historical realities of Epirus under Roman rule. In connection with his account of the northwestern parts of Greece, it has also been suggested that some of the information about Epirus in Strabo derives from contemporary sources. From Strabo's account it is evident that the historical context is emphasized when he compares conditions in Epirus which "once had been" with conditions that prevail "now". Unlike the situation prevailing in earlier times, this whole region, Strabo knows for sure (VII 7, 3), has now fallen in "obscurity" and "*most of the country has become depopulated and the settlements, particularly the cities, have disappeared from sight*" (νυνὶ δ' ἐρήμου τῆς πλείστης χώρας γεγεννημένης καὶ τῶν κατοικιῶν καὶ μάλιστα τῶν πόλεων ἠφανισμένων). Besides, he also emphasizes (VII 7, 9) large population density of all Epirus and of the Illyrian country (εὐάνδρει ἢ τε Ἡπειρος πᾶσα καὶ ἡ Ἰλλυρίς) in those earlier times, contrasting it with a sad state of these regions "*at the present times where desolation prevails in most parts, while the parts still inhabited survive only in villages and in ruins*" (νῦν δὲ τὰ πολλὰ μὲρ ἐρημία κατέχει, τὰ δ' οἰκούμενα κωμηδὸν καὶ ἐν ἐρειπίοις λείπεται). He adds (VII 7, 10) that "*even the oracle at Dodona, like the rest, is virtually extinct*" (ἐκλέλοιπε δὲ πως καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ, καθάπερ τὰλλα). That this opinion is not a mere exaggeration of the geographer, Strabo seems to illustrate it with a valuable historical example taken from Polybius, that L. Aemilius Paullus, after his victory over Perseus in the Third Macedonian War, "*destroyed seventy cities of the Epirotes (most of which, he adds, belonged to the Molossi), and reduced to slavery one hundred and fifty thousand people.*"⁴⁰ On the other hand, new cities like Augustus' foundation Nicopolis, created in Epirus near the site of Actium, were established and flourishing in Strabo's time, symbolically representing the power of new masters, the Romans. The question is whether we should trust Strabo's depiction of Epirus as depopulated and desolated, which probably reflects the actual situation in his times and his testimonies that the whole region, even almost two hundred years after the Third Macedonian War (finished in 168/7

³⁹ On importance that the *Nostoi*, which tell the story of the returning heroes, had in forming of identity and self-definition of the peoples in this region, see especially Malkin 1998, 120–155.

⁴⁰ VII 7, 3: τῶν γοῦν Ἡπειρωτῶν ἑβδομήκοντα πόλεις Πολύβιος φησιν ἀναστρέψαι Παῦλον μετὰ τὴν Μακεδόνων καὶ Περσέως κατάλυσιν (Μολοττῶν δ' ὑπαρξαι τὰς πλείστας), πέντε δὲ καὶ δέκα μυριάδας ἀνηρώπηη ἐξαηραποδίσασθαι.

BC), had not recovered from war destruction. There is no reason to disbelieve Strabo's sources (evidence could be gathered, as we have seen, not only from literary sources, but from contemporaries orally as well) and his description seems to reflect the situation in Epirus towards the end of the first century BC almost perfectly (the Roman Civil Wars had also affected much of the eastern Mediterranean for many decades). His account provides therefore a valuable insight into the nature of Roman conquests and rule. Similar conditions are also noted in descriptions of the most countries of the ancient world bordering the Mediterranean, where the Roman legions passed, and which speak of the real nature of Roman rule.⁴¹

Another important issue that can help us to answer the question whether the Epirotes at Strabo's were considered the Greeks or barbarians is certainly the question of the language they spoke. Strabo in his *Geography* shows considerable interest in languages spoken by the different peoples living within the Roman Empire. He knows well that language is an important element of ethnic and cultural definition of every community and ethnic group. For the Greeks, the common language was one of the most important characteristics of ethnic consciousness. On this basis the most important criterion for barbarism (to a much larger extent than a mode of life) was language. Furthermore, following earlier Greek notions, Strabo made a distinction between the Greeks and barbarians. Educated in Greek spirit, he quite often defines barbarians as speakers of a different language or in a different manner from that of the Greeks.⁴² Strabo mentions the term ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ ("speaking two languages, bilingual"), which is the unique explicit reference to *diglossia* in the extant part of his *Geography*, where he speaks about similarities in dress, customs, and language of the inhabitants of the northwestern parts of Greece between Upper Macedonia and the island of Corfu (Korkyra), i.e. the territories mainly inhabited by the Epirote and Upper Macedonian tribes. Strabo emphasizes that "some go so far as to call the whole of the country Macedonia, as far as Corcyra, at the same time stating as their reason that in tonsure, language, short cloak, and other things of the kind, the usage of the inhabitants are similar, although, they add, some speak both languages".⁴³ The testimony is obviously related to the

⁴¹ Although Strabo frequently mentions many advantages of Roman rule and presents the Romans as bearers of progress, he also does not miss to note, without much emotion, the sad situation in many countries impoverished and devastated during the Roman wars. See e.g. VI 2, 6, where Strabo emphasizes that even north and western Sicily was deserted in his day.

⁴² Cf. Dueck 2000, 75–80; Almagor 2005, 42–55.

⁴³ VII 7, 8: ἔνιοι δὲ καὶ σύμπασαν τὴν μέχρι Κερκύρας Μακεδονίαν προσαγορεύουσιν, αἰτιολογῶντες ἅμα, ὅτι καὶ κούρᾳ καὶ διαλέκτῳ καὶ χλαμῦδι καὶ ἄλλους τοιοῦτοις χρῶνται παραπλησίως ἔνιοι δὲ καὶ δίγλωττοὶ εἰσι.

period after 146 BC when the *province* of Macedonia was constituted, since it included territories south of the *Via Egnatia*.⁴⁴ It is not, however, clear which languages the geographer refers to. Are they bilingual because they used Greek and also another barbarian language in everyday communication? Could this area of bilingualism, on the other hand, indicate the ethnic mixture of Illyrian-speakers and Greek-speakers? When ancient Greek authors before Strabo use the expression *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ*, as a rule they mean the usage of Greek and one non-Greek, barbarian language.⁴⁵ However, a state of diglossia may also reflect the spread of the Greek *Koine* which was used along with some local dialects of Greek preserved well until the Roman Imperial period. The exact interpretation of this unique and confusing reference is notoriously difficult and analyses Strabo's use of *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ* and related terms I have developed elsewhere.⁴⁶ It has been therefore not so important to provide objective criteria based on which Strabo himself could have labeled the Epirotes as barbarians. As a matter of fact, he only says that sources he follows "add that some inhabitants are *διγλωττοι*". Ethnicity, however, was not always defined in terms of language. That is why the whole passage is mainly concerned with the way of life of the particular area, and Strabo speaks more about similarities that can be seen in customs, dress, and physical appearance between the Epirote and Upper Macedonian tribes, which is a valuable and important testimony indeed.

To summarize the elements of my interpretation, it should be mentioned that the primary aim of this paper is not to provide a final and definite answer whether the Epirotes, judged by ancient and therefore by Strabo's standards, were the barbarians or not. Instead, the intention was to point to the significance of the rich Greek tradition of history, geography, ethnography, politics, and mythologies that Strabo follows and that was of decisive importance for shaping his opinions. Since for understanding Strabo's opinion on these issues the question of sources is of crucial importance, this article may be helpful to point, as clearly as possible, to the sources that Strabo could have used in the description of Epirus and adjacent regions. My intention here is not to provide an accurate *Quellenforschung* and to examine the historicity of all the information offered by Strabo, but I focus on balance between the epic tradition and historiographical tradition as seen in his work. Some sources are especially commented and quoted by the geographer at that point — the Homeric epics, mythographer and early traveller Hekataios of

⁴⁴ On the borders of the province of Macedonia see Papazoglou 1979, 328–38; Papazoglou 1988, 74–98.

⁴⁵ See e.g. Thuc. IV 109, 4 with Hornblower 1996, 345–348.

⁴⁶ On Strabo's interest in languages spoken by the different peoples within the Roman Empire and his use of the terms *ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ*, *ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ*, and *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ*, see now Obradović 2010.

Miletos, historians Thucydides, Theopompos, Ephoros, and Polybius — which speaks a lot about their diversity and the time span of at least five centuries when the mentioned sources appeared, the centuries long before the time of Strabo and of his writing. They, however, taken together with Epirote realities under Roman rule, each in its own way influenced Strabo's view of Epirus and the geographer's opinion on the ethnic identity of the ancient Epirotes. Thus, from the point of view of Strabo, the question whether the Epirotes were barbarians or not, could be answered affirmatively, but only from the perspective of the ancient Greek world dominated by Homeric poems and old traditions within the parallel world of myth, legend and heroic genealogies. On the other hand, Epirus of Strabo's own time offers a completely different picture, and his account of Epirus, for the above mentioned reasons, cannot be taken as a reliable source testifying about “barbarism” or “Greekness” of the ancient Epirotes.

Bibliography

- Almagor, Eran (2005): Who is a Barbarian? The Barbarians in the Ethnological and Cultural Taxonomies of Strabo, in D. Dueck, H. Lindsay, S. Potheary (eds.), *Strabo's Cultural Geography: the Making of a Kolossourgia*, Cambridge 2005, pp. 42–55.
- Baladié, Raoul (1989): *Strabon. Géographie*, Tome IV (Livre VII). Texte établi et traduit par R. Baladié. Paris: Les Belles Lettres (Collection Budé).
- Biraschi, Anna Maria (2005): Strabo and Homer : a Chapter in Cultural History, in in D. Dueck, H. Lindsay, S. Potheary (eds.), *Strabo's Cultural Geography: the Making of a Kolossourgia*, Cambridge 2005, pp. 73–85.
- Cabanes, Pierre (1976): *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272–167)*. Paris.
- Cabanes, Pierre (1979): Frontière et rencontre de civilisations dans la Grèce du nord-ouest. *Ktéma* 4, 183–199.
- Cabanes, Pierre (1988): *Les Illyriens de Bardylis à Genthios (IVe–IIe siècle avant J.-C.)*. Paris.
- Cabanes, Pierre (1989): L'Épire et l'Illyrie méridionale. *REG* 102, 146–159.
- Clarke, Katherine (1999): *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford.
- Davies, J. K. (2000): A Wholly Non-Aristotelian Universe: The Molossians as Ethnos, State, and Monarchy, in R. Brock, S. Hodkinson (edd.), *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford 2000, pp. 234–258.
- Dueck, Danniele (2000): *Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome*. London.

- Dueck, Danniele (2005): Strabo's Use of Poetry, in D. Dueck, H. Lindsay, S. Potheary (eds.), *Strabo's Cultural Geography: the Making of a Kolossourgia*, Cambridge 2005, pp. 86–107.
- Dilke, O. A. W. (1985): *Greek and Roman Maps*. London.
- Franke, P.R. (1961): *Die antiken Münzen von Epirus*, Vol. I. Wiesbaden.
- Funke, P., Moustakis, N., Hochschulz, B. (2004): Epeiros, in Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen (edd.), *An Inventory of Archaic and Classical Greek Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, pp. 338–350. Oxford.
- Funke, Susanne (2000): *Aiakidenmythos und Epeirotisches Königtum: der Weg einer helenischen Monarchie*. Stuttgart.
- Hammond, N. G. L. (1967): *Epirus: the Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*. Oxford.
- Hammond, N. G. L. (1982): Illyris, Epirus and Macedonia, in J. Boardman and N. G. L. Hammond (edd.), *CAH² III 3*, 261–285. Cambridge.
- Hammond, N. G. L. (1991): The *Koina* of Epirus and Macedonia, *ICS* 16, 183–192.
- Hammond, N. G. L. (1994): Illyrians and North-west Greeks, in D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, and M. Ostwald (edd.), *CAH² VI*, 433–443. Cambridge.
- Honigmann, E. (1931): *RE* 4A 1, cols. 76–151, s.v. Strabon (3).
- Hornblower, Simon (1991): *A Commentary on Thucydides, Volume I: Books I–III*. Oxford.
- Hornblower, Simon (1996): *A Commentary on Thucydides, Volume II, Books IV–V.25*. Oxford.
- Malkin, Irad (1998): *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*. Berkeley.
- Malkin, Irad (2001): Greek Ambiguities: “Ancient Hellas” and “Barbarian Epirus”, in I. Malkin (ed.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Washington, D.C. 2001, pp. 187–212.
- Obradović, Mirko (2010): Speaking the same or different languages: *ὁμόγλωττοι*, *ἑτερόγλωττοι*, and *δίγλωττοι* in Strabo's *Geography*, *Зборник Матице српске за класичне студије / Journal of Classical Studies Matica Srpska* 12 (forthcoming).
- Papazoglou, Fanoula (1979): Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, *ANRW II* 7–1, 302–369. Berlin-New York.
- Papazoglou, Fanoula (1988): *Les villes de Macédoine à l'époque romaine (BCH Supplément XVI)*. Athens.
- Radt, Stefan (2007): *Strabons Geographika*, Band VI. *Buch V–VIII: Kommentar*. Göttingen.
- Sourvinou-Inwood, Christiane (2003): Herodotos (and Others) on Pelasgians: Some Perceptions of Ethnicity, in P. Derow, R. Parker (edd.), *Herodotus and his World*, Oxford 2003, pp. 103–144.
- Strauch, D (1997): *DNP* 3, 1066–1070, s.v. Epeiros.
- Visser, Edzard (1997): *Homers Katalog der Schiffe*. Stuttgart und Leipzig.

Мирко Обрадовић

ВАРВАРИ ИЛИ НЕ: ЕПИР И ЕПИРЦИ У СТРАБОНОВОЈ ГЕОГРАФИЈИ

Једна од занимљивости Страбоновог описа балканских земаља у VII књизи волуминозне *Географије* је и положај и место које је географ дао Епиру и другим северозападним областима Грчке. Не само да је Епир као географско-историјска регија смештен изван Хеладе, већ су и Епирци као народ сврстани у варваре (у друштву са Илирима и Трачанима) који живе измешани са Хеленима и у суседству Хелена, а некада су и сами држали делове Хеладе. Иако овакви ставови не представљају новост у познатој традицији и сачуваним изворима и јављају се већ код писаца ранијих епоха (само када је реч о класичној грчкој историографији могу се пратити већ од њених почетака код логографа Хекатеја преко оцена крупних историчара попут Тукидида и Теопомпа), чуди да Страбон опет, с друге стране, неке народе, попут античких Македонаца, чија је етничка припадност у већој мери „спорна“ него епирска и у старини доживљавана на различите начине у зависности од политичких потреба тренутка, у географском и у етничком погледу сврстава уз Хелене.

Разлоге за овакав суд славног географа о Епиру као територији и Епирцима као народу треба тражити на неколико страна: 1) утицај хомерских епова и традиционалног погледа у коме Епиру није место у Хелади (чак и упркос чињеници да се најстарије хеленско светилиште Додона географски налазило у Епиру); 2) утицаји из грчких колонија у епирском и илирском приморју са својим погледима на унутрашњост копна (и сам појам *епирос* у том контексту добија посебно на значају); 3) тужно стање епирских области у време када Страбон саставља своје дело (прве деценије првог века наше ере за време владавине римских царева Августа и Тиберија) а које се најбоље види у опису опустелих градова и села која се још нису опоравила од разарања из епохе римских освајања. Ако се томе дода да Страбон није лично пропутовао овим крајевима, већ се у свом опису углавном ослања на извештаје старијих писаца, онда постаје јасно зашто у његовим казивањима доминира један традиционални поглед који Епир географски смешта изван матичне Грчке.

Треба, међутим, цео Страбон извештај разумети и у контексту стварних и измишљених веза Хелена и варвара које се дају пратити од митских времена. Ту се супротставља теза о варварима који су некада насељавали целу Хеладу (па су тако и већина митских хероја од Пелопса до Кадма били варварског порекла) са садашњим „историјским“ стањем ствари где су области изван „првобитне“ Хеладе и даље области које насељавају варвари. А то су, према Страбону, управо они крајеви где су живела епирска племена. Да ни самом Страбону, ипак, многе ствари у вези са идентитетом Епираца нису довољно јасне, показује, између осталог, његов суд о језику којим су говорили становници ових крајева на северозападу Хеладе. За Страбона, образованог у хеленском духу, питање језика је посебно важно, а заједнички језик представља суштински елемент самосвести

Хелена. Управо зато и одређење језика којим су говорили Епирци може помоћи у одговору на питање да ли су Епирци код Страбона сматрани Хеленима или варварима. Страбон, међутим, једино када говори о становништву насељеном између горњомакедонских племена и острва Коркире (Крфа), а то је баш простор где су живела епирска племена, користи израз *δίγλωττοι*, означавајући њиме народе и племена која међусобно комуницирају на два језика. Он не наводи изричито изворе из којих је преузео овај податак, али поставља се нужно питање на које то језике географ у свом извештају конкретно циља. Да ствар није нимало једноставна за закључивање, изнећемо само као могућност да је стање диплосије на овим просторима могло настати и као резултат ширења грчке *κοινη* која је нарочито у хеленистичком и римском периоду коришћена напореда са локалним и карактеристичним дијалектима грчког језика (иначе добро потврђеним у епиграфским изворима).

У раду се зато и чини покушај да се што јасније издвоје извори које је Страбон могао користити у опису Епира и суседних области. Неке од извора географ и изричито наводи — хомерски епови, логограф Хекатеј, историчар Теопомп — што већ само за себе доста говори о разноврсности и временском опсегу од најмање пет векова у коме су поменути извори настајали. Они су, узети заједно са епирским реалностима из времена римске власти, сваки на свој начин утицали на формирање Страбонове слике о Епиру и пишчевог суда о етничком идентитету Епираца. На крају треба рећи да циљ овог рада није да се одговори да ли су Епирци по античким, а самим тим и по Страбовим стандардима, Хелени или не. Намера нам је била да укажемо на богату хеленску традицију коју Страбон следи и која је била од пресудне важности за формирање његових ставова. Ти ставови се, међутим, не могу, управо из горе наведених разлога, узимати као поуздани у доказивању „варварства“ или „хеленства“ античких Епираца.

Doz. Dr Gligor Samardžić
Abteilung für Geschichte, Philosophische Fakultät
Kosovska Mitrovica
gligorijas@yahoo.com

ZU PROBLEMEN DER UBIKATION DES RÖMISCHEN STRASSENNETZES UND DER RASTSTÄTTEN AD ZIZIO-ASAMO IN SÜDDALMATIEN*

Die vorliegende Arbeit stellt Angaben zu Problemen der Ubikation des römischen Straßennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo vor. Die Ansichten der Forscher bezüglich dieser Raststätten unterscheiden sich. Ab der Raststätte Ad Zizio zweigte der Weg in zwei Richtungen ab. Die eine Abzweigung verlief das Meerufer entlang und die andere durch das Landesinnere der Provinz Dalmatien. Die beiden Abzweigungen vereinten sich in der Raststätte Scobre zu einer Straße. Die Grundlage für eine erfolgreiche Forschung des antiken Straßennetzes Süddalmatiens stellen schriftliche Quellen und Straßenüberreste vor Ort dar. Die archäologischen Funde auf dem Gebiet der südlichen Provinz Dalmatien weisen auf die relativ frühe Entwicklung des römischen Straßennetzes hin.

Schlüsselwörter: *Asamo, Ad Zizio, Narona, Leusinium, römisches Straßennetz, römische Raststätten, Süddalmatien, Ljubomir, Mosko, Trebinje, Panik.*

Кључне речи: *мрежа римских путева, римске путне станице, јужна Далмација, Асамо (Требиње), Ад Зизио (Љубомирско поље), Леусинијум (Паник код Билеће)*

Die Grundlage für eine erfolgreiche Forschung des antiken Straßennetzes Süddalmatiens stellen schriftliche Quellen und Straßenüberreste vor Ort dar. Wertvolle Angaben bieten organisierte archeologische Forschungen, Rekognoszierung der Umgebung, sowie zufällige Funde. Die Straßenüberreste in der südlichen Provinz Dalmatien erweckten Ende des 19. Jahrhunderts Interesse

* Dieser Text ist ein Teil des Projekt „Културни и економски услови на Косову и Метохији“ (*Kulturelle und Wirtschaftliche Verhältnisse auf Kosovo und Metohija*) (No. 149067), gefördert durch das Ministerium für Wissenschaft und Technologische Entwicklung der Republik Serbien.

Meinen aufrichtigen Dank Frau Prof. dr Marijana Rici und Frau Dozentin dr Snežana Ferjančić für nützliche Ratschläge und Anregungen beim Schreiben dieser Arbeit.

in den wissenschaftlichen Kreisen. Zu der Zeit fing man an, ausschließlich materielle Spuren des römischen Straßennetzes vor Ort ohne eine detaillierte Rückschau auf die antiken schriftlichen Quellen zu beschreiben.¹

Was die schriftlichen antiken Quellen betrifft, bringt *Tabula Peutingeriana* bedeutende Angaben hinsichtlich der Topographie, Bestimmung der Raststätten und des römischen Straßennetzes im Süden Dalmatiens mit.²

Tabula Peutingeriana bringt folgende Angaben (Tafel II): Ljubomir (*Ad Zizio XXVIII*) Trebinje (*Asamo XX*) Cavtat (*Epitauro XX*) Risan (*Resinium XX*) Ulcinj (*Vicinium XV*) Budva (*Batua XX*) Skadar (*Scobre*). Die Straße *Ad Zizio-Scodra* ist die Fortsetzung der Hauptstraße *Aquileia-Dyrrhachium*. Die Straße verlief über *Salona* bis hin zu der Raststätte *Ad Zizio*. Von dieser Raststätte verlief ein Straßenzweig durch das Festland der Provinz, über die Raststätten *Leusino XII Sallunto XVII Sanderva VI Varis XI Sallunto XVIII Halata X Bersumno XVI Sinna XX Scobre*, während sich der zweite Zweig das Ufer entlang über die Raststätten *Asamo XX Epitauro XX Resinium XX Vicinium XV Batua XX Scobre* erstreckte, wo sich die beiden Zweige wieder vereinten.³

Bedeutende Angaben führt Plinius der Ältere an, der besagt, dass von der Mündung des Flusses Narona die Kolonie Epidaurum 100.000 Schritte entfernt sei und hinter ihr befänden sich die Städte der römischen Bürger Rhizinium, Acruvium, Butuanum et Olcinium („a Narone amne C.p. abest Epidaurum colonia. ab Epidauro sunt oppida civium Romanorum *Rhizinium, Acruvium, Butuanum et Olcinium*“).⁴ Claudius Ptolemeus hat auf seinen Landkarten die mathematische Lage der Städte auf dieser das Meerufer entlang verlaufenden Straße bzw. ihre geographischen Koordinaten, die Länge und die Breite bestimmt (Tafel III). Dieser Geograph bringt Angaben für das genannte Straßennetz, ohne die Raststätten *Ad Zizio* und *Asamo* zu erwähnen. Er bringt Angaben für die folgenden Städte und Lokalitäten: Epidaurum, die Länge 44°40' — die Breite 42° 20', Rhisinium, die Länge 44°40' — die Breite 42° 15', Acruvium, die Länge 44°45' — die Breite 42°, die Bucht von Rhisinium, die Länge 45° — die Breite 42°, Butuanum, die Länge 45° — die Breite 41°45', Olcinium, die Länge 45° — die Breite 41° 30'.⁵

In seinem Itinerarium führt der Ravenner Geograph die Städte in folgender Reihenfolge auf, die an der am Meerufer verlaufenden Straße liegen (Tafel I):

¹ Hoernes 1881, 799–819, 939–946; Evans 1883, 1–105; Ballif 1893, 7–64; Praschniker-Schober 1919, 1–101.

² Müller 1916, V 467, 468, 469, 470; Шкриванић 1975, 50–51.

³ Müller 1916, V 467, 468, 469, 470; Шкриванић 1975, 50–51.

⁴ Plinii 1906, III 22.

⁵ Ptolemaei 1883, II 16, 3; II 16, 7; Kozličić 1980, 103–188; Цермановић–Кузмановић 1975, 19–20; Ptolemäus 1990, VI.

„*Burzumi, Aleta, Saluntum, Butua, Decaderon, Buccinium, Rucinium, Epitaurum id est Ragusium, Asamon, Zidion, Pardua ide est Stamnes, Tures, Narona...*“⁶

Ebenso führt Gvidonis in seinem Werk „*Geographica*“ die sich in diesem Straßennetz befindenden Städte im Uferland der Provinz Dalmatien in folgender Reihenfolge an: *Lissum, Diode, Codras, Buccinium, Budua, Dedaderon, Epitaurum ubi nunc est Ratisium, Assidium, Praetorium, Turres, Narona...*“⁷

Für die Forschung des antiken Straßennetzes im Süden der Provinz Dalmatien dienen neben den schriftlichen Quellen die materiellen Überreste (Überreste von Straßen, Siedlungen und Festungen). Durch die örtlichen Forschungen auf dem Gebiet von Bileće und Trebinje zwecks Doktorarbeit im Jahre 2007 und 2008 wurden neben den Straßenüberresten auch Risse und Meilensteinfragmente gefunden.⁸

Alle wichtigeren römischen Straßen, die zu den erstrangigen Straßen gehörten, wurden durch runde Steinsäulen des Durchmessers von 40 cm und der Höhe von 150 cm gekennzeichnet. Die Meilensteine (*mramora milliarium*) sind die glaubwürdigsten Nachweise für das Bestehen der römischen Straße, besonders wenn sie *in situ*, neben der Straße gefunden wurden.⁹ Auf dem Gebiet Süddalmatiens wurde eine größere Anzahl an Meilensteinen und ihren Bruchstücken gefunden. Auf der entlang des Ufers verlaufenden Straße *Ad Zizio-Epidaurum-Batua-Scodra*, wie auch auf der Straße im Landesinneren Dalmatiens, *Ad Zizio-Leusinium-Salthua-Scodra*, hat man einige Meilensteine gefunden, die Bedeutung im Sinne der Bestimmung ihrer Bauzeit haben. Der Weg, der zur Kreuzung in *Ad Zizio* führte, begann in Narona.¹⁰

Zum Bestandteileines der Hauptstraßenrichtungen der Provinz Dalmatiens, *Aquileia-Salona-Dyrrhachium* gehörten die Straße und die Raststätten *Ad Zizio-Asamo* (Tafel IV). Das römische Straßennetz in Süddalmatien, das von Richtung Narona begann und über die Raststätten Mogorjelo (*Ad turres XIII*) Stolac (*Dilunto XIII*) Gradac (*Pardua XVI*) zur Kreuzung *Ad Zizio* führte, zweigte in zwei Richtungen ab. Eine Abzweigung verlief das Adria-Ufer entlang, während die zweite durch das Landesinnere der heutigen Herzegowina und Montenegro verlief. Auf diese Weise wurde das Territorium Süddalmatiens von Westen nach Südosten durch zwei in der Raststätte *Ad Zizio* abzweigenden und in der Raststätte *Scodra* wiedervereinigenden Straßen überquert. Dieses Straßennetz

⁶ Ravenatis 1860, IV 16; V 14; Medini 1978, 69–83.

⁷ Gvidonis 1860, 114.

⁸ Sergejevski 1964, 93–95; Alföldy 1969, 135; Jagenteufel 1958, 45; Bojanovski 1962, 11–12; Bojanovski 1977, 67–70.

⁹ Ballif 1893, 47–51; Pašalić 1957, 139–147.

¹⁰ Pašalić 1957, 139–147; Sergejevski 1962a, 73–105; Sergejevski 1962b, 111–113; Bojanovski 1973, 137–187; Bojanovski 1983, 7–35.

verband das Meerland mit dem Landesinneren mittels Durchgänge durch die schweren massiven Dinariden. Es handelt sich um die wichtigste Straße in Süddalmatien. Diese Straße ist Bestandteil einer itineraren Kommunikation Salona-Dyrrhachium-*via Egnatia*. Man nimmt an, dass sie während der Dolabellas Statthalterschaft über Dalmatien gebaut wurde.¹¹

Während der Erforschung des Weges Narona-Leusinium identifizierte D. Sergejevski diese Kommunikation als die in hergebrachten *Itineraria nachgewiesene Straße*. Einzelne Stationen aus den *Itineraria* fand er vor Ort. Diluntum ubizierte er in Stolac, die Station Pardua in Gradac bei Ljubinje, Ad Zizio bei Mosko und Leusinium in Panik bei Bileća. Aufgrund der historischen Quellen und des Zustandes vor Ort (Überreste der Meilensteine, Straßenspuren vor Ort, wie auch Rückstände der römischen Siedlungen) stellte D. Sergejevski fest, dass diese Straße bei Ad Zizio abzweigte und die er in Mosko ubizierte, wo sich noch heute die Kreuzung und der Weg nach Ljubomir befinden.¹² Dieser Autor führt auch an, dass die Straße Narona-Leusinium nach den Funden vor Ort der in den antiken Quellen beschriebenen Straße entspräche. Er hebt hervor, dass die Meilenzahl bzw. die Entfernung zwischen den Raststätten teilweise von dem tatsächlichen Stand vor Ort abwich. Dieser Forscher führt auch an, dass die historischen Quellen bezüglich dieser Frage nicht völlig übereinstimmen bzw. nicht identisch seien.¹³

Im Einklang mit der geäußerten Behauptung von Segejevski ist zu ersehen, dass *Tabula Peutingeriana* die folgenden Raststätten und ihre Abstände anführt (Tafel II): *Narona XXII Ad Turres XIII Dilunto XIV Pardua XVI Ad Zizio VIII Leusinio XII Sallunto...*¹⁴ Im Unterschied zu ihr führt *Itinerarium Antonini* ein wenig andere Angaben: *Narona XXV Dillunto XL Leusinio*. Dem *Itinerarium Antonini* sind Gesamtdistanzen zu entnehmen, ohne die einzelnen Abstände zu nennen wie *Ad Zizio*, obwohl das eine Straßenkreuzung ist.¹⁵ Aufgrund der örtlichen Forschungen hebt Sergejevski hervor, dass die Straße Narona-Leusinium-Scodra nach der Straße Epidaurum-Anderba-Scodra gebaut wurde. Seiner Meinung nach hat der Bau dieser Straße während der Statthalterschaft von Publius Cornelius Dolabella (16–20 n.Chr.) angefangen und während der Herrschaft von Kaiser Claudius (41–54 n.Chr.) beendet.¹⁶

Im Unterschied zu Sergejevski führt I. Bojanovski aufgrund der örtlichen Forschungen und historischen Quellen an, dass die Raststätte *Ad Zizio* einzig

¹¹ Ptolemaei 1883, II 16, 3; II 16, 7; Müller 1916, V 467, 468, 469, 470; Шкриванић 1975, 50–51; Цермановић–Кузмановић 1975, 19–20; Kozličić 1980, 103–188; Ptolemäus 1990, VI.

¹² Sergejevski 1962a, 73–105; Sergejevski 1962b, 111–113.

¹³ Sergejevski 1962a, 73–105; Sergejevski 1962b, 111–113.

¹⁴ Müller 1916, V 467, 468, 469, 470; Шкриванић 1975, 50–51.

¹⁵ *Itinerarium Antonini* 1848, 337, 338, 339.

¹⁶ Sergejevski 1962a, 73–105; Sergejevski 1962b, 111–113.

in Ukšiće, im Gebiet von Ljubomir ubiziert werden kann und bringt damit den Ortsnamen Zidak in Ukšići bzw. Ober-Krtinje in Verbindung. Also war diese Raststätte nicht in Mosko, wie Sergejevski behauptet, sondern sieben Kilometer nördlicher in Ukšići. Unter großem Einfluss der *Tabula Peutingeriana* hielt Sergejevski die Straße Narona-Leusinium für eine gesonderte Verbindungslinie, die sich bei der Raststätte Ad Zizio der Magistrale Epidaurum-Anderba anschließt. Bojanovski ist der Ansicht, die Straße Narona-Leusinium sei die Hauptmagistrallinie, während die Verkehrsstraße Epidaurum-Ad Zizio ihr Anschluss ist. Ebenso gingen die Meinungen von Sergejevski und Bojanovski bezüglich der Ubizierung der Raststätte Asamo auseinander. Sergejevski trassiert die Straße Ad Zizio-Asamo-Epitauro über Trebinje, wobei die genaue Lage der Raststätte Asamo nicht genannt wird, während Bojanovski Trebinje als diese Raststätte identifiziert.¹⁷

Die Ubikation der Raststätte Ad Zizio betreffend, bringt M. Hoernes sie in Slano an, d.h. an das Adriaufer. Dieser Forscher vertrat die These, dass die Verkehrsstraße Narona-Leusinium ausschließlich am Meerufer entlang verlief.¹⁸ Ähnlicher Ansicht war auch H. Cons, der glaubte, dass sich Ad Zizio zwischen Slano und Dubrovnik befand.¹⁹

A. Evans meinte, dass die Straße Narona-Leusinium etwas tiefer durch das Festland Dalmatiens verlief und die Raststätte Ad Zizio ubizierte er in Bileća.²⁰ A. von Domaszewski andererseits ist der Ansicht, dass die Anordnung der Raststätten anders war. Die Raststätte Ad Zizio situiert er in Gacko.²¹

E. Oberhumer ubiziert Ad Zizio in Trebinje.²² K. Müller loziert die Raststätte südwestlich von Trebinje, in Popovo polje.²³ Genauso wichtig ist die Ansicht A. Mayers, der, wie Müller, diese Raststätte in Popovo polje einordnet, jedoch mit unbestimmter Position.²⁴ Der gleichen Ansicht ist E. Pašalić, der meint, dass sich die Raststätte Ad Zizio in Popovo polje befinde. Er vertritt jedoch seine These mit Vorbehalt und behauptet, dass die Straßentrasse in Popovo polje nicht ganz untersucht wurde.²⁵

¹⁷ Sergejevski 1962a, 73–105; Sergejevski 1962b, 111–113; Bojanovski 1973, 137–187; Bojanovski 1983, 7–35.

¹⁸ Hoernes 1881, 942–947.

¹⁹ Cons 1882, 370–371, 380, 390–398.

²⁰ Evans 1883, 92–93.

²¹ Domaszewski 1902, 158–173; Domaszewski 1904, 14–15.

²² Oberhumer 1911, 77–114.

²³ Müller 1916, V 468, 469, 470, 482, 483; Шкриванић 1975, 50–51.

²⁴ Mayer 1940, 141–145.

²⁵ Pašalić 1960, 63–64.

G. Škrivanić lehnt sich an Sergejevski an. Die genannte Raststätte ubiziert er in Mosko, und die Raststätte *Asamo* bleibt unbestimmt.²⁶ Im Gegensatz zu ihm, ubiziert G. Novak die Raststätte *Asamo* in das heutige Slano.²⁷

Die Lozierung der Raststätte *Ad Zizio* auf dem Ljubomirsko polje (Ljubomirschen Feld) entspricht der in dem *Itinerarium Antonini* und der *Tabula Peutingeriana* dargestellten Entfernung. Gradac (Pardua XVI) Ljubomirsko polje (Ad Zizio VIII), Panik (Leusino XII). In der Gegend von Ukšić wurden Überreste einer antiker Ansiedlung, Bruchstücke von Aufschriften und Meilensteinen, Überreste von Straßen und Gebäudekomplexen mit Mosaik vorgefunden. Aufgrund des *Itinerarium Antonini* und der *Tabula Peutingeriana*, der entdeckten Funde und der Feldbesichtigung anlässlich der Ausarbeitung der Doktorarbeit 2007 und 2008 könnte diese Raststätte im Territorium von Ljubomirsko polje ubiziert werden.²⁸

Von der Kreuzung *Ad Zizio* führte ein Straßenzweig nach Süden zu Budoša, Lokalität Mramor. In der Gegend von Ravna, in der Nähe von Ateljevića Torine hat Sergejevski Bruchstücke von drei Meilensteinen gefunden. In dieser Lokalität sind Reste von erhaltenen Plastersteinen in einer Breite von 3m sichtbar. Die Fundstelle dieser Bruchstücke befindet sich drei Kilometer südlich von Mosko. Die Strassentrasse ging weiter nach Vrbno, Lokalität Mramorje in Vlakama Ninkovića, in der Gegend Trnova dolina. Diese Gegend stellt eine milde Senkung in der Karsthochebene dar, die sich im Gebiet des Dorfes Budoša befindet. Hier fand D. Sergejevski vier Bruchstücke von drei Meilensteinen. Die Straße stieg weiter zum Dorf Necvijeće, durch den Engpass zwischen den Bergen Lica und Kapina hinab.²⁹

Von diesem Dorf stieg die Straße über die heutige Siedlung Gorica hinab, wo sie über den Fluss Trebišnjica im Ort selbst ging, zwischen Gradina in Gorica und Crkvine in Police. Laut den Einwohnern kann man an diesem Ort, während des niedrigen Wasserstandes, Steinpfeiler einer alten Brücke, wie auch Steine mit Aufschriften sehen. Der Toponym Mostiste selbst weist auf das Bestehen einer Brücke auf dem Fluss Trebišnjica hin. Der Verlauf der Verkehrsstraße zwischen Gradina in Gorica und Crkvine in Police gab Evans und Sergejevski Anlass dazu, sie durch den heutigen Stadtteil von Trebinje am linken Ufer des Flusses Trebišnjica, zu trassieren. Tiefer in der Ebene zur Trebišnjica befinden sich, laut diesen Forschern Spuren von antiken Ansiedlungen, wie auch Bruchstücke von Dachsteinen und Ziegeln. Aufgrund der erwähnten Funde positioniert Evans die Raststätte *Asamo* auf das linke Ufer des Flusses Trebišnjica, etwas abwärts

²⁶ Шкриванић 1975, 50–51.

²⁷ Novak 1918, 22–23.

²⁸ Sergejevski 1962b, 111–113; Čremošnik 1968, 151–152; Bojanovski 1973, 137–187.

²⁹ Sergejevski 1962a, 77–78; Bojanovski 1975, 53–64.

von Crkvine in Police. Er positioniert sie zwischen Aleksina Međa und Police, nah bei Galjev most (Galjs Brücke).³⁰

Bojanovski jedoch ist ein bisschen anderer Meinung. Er gibt an, dass die Verkehrsstraße fast einen Kilometer aufwärts, bei Struga in Gorica, über den Fluss Trebišnjica führte. Seiner Ansicht nach, umging die Verkehrsstraße Crkvine in Police durch das Tal, das sich an ihrer südöstlichen Seite befand. Die Verkehrsstraße stieg weiter ab durch Gornje Police neben Brankovića kula zum alten Flussbett der Trebišnjica bei Pridvorci und weiter nach Aleksina medja in Richtung des heutigen Weges nach Čičevo.³¹

In der zeitgemäßen Geschichteschreibung wurden verschiedene Meinungen über Ubikation der Raststätte *Asamo* ausgelegt.

Cons ubiziert sie in Dubrovnik.³² Ähnlicher Meinung ist auch Mayer, der diese Raststätte in Lapad bei Dubrovnik positioniert.³³ Im Gegensatz zu ihnen, positioniert Müller die Raststätte *Asamo* in Slano.³⁴ V. Tomaschek ubiziert sie in Zaton bei Dubrovnik,³⁵ und G. Škrivanić führt diese Raststätte als unbestimmt an.³⁶

Die Straße *Ad Zizi-Asamo-Epidurum* wurde in der ganzen Richtung von Ljubomir bis Cavtat bestätigt. Es gibt jedoch ein Problem hinsichtlich der Ubikation der Raststätte *Asamo* in Trebinje. Die Diskrepanz zwischen der Tabula Peutingeriana und der Lage *in situ*, die Entfernung der Raststätte *Asamo* von *Ad Zizio* und *Epidurum* erklärten die Forscher durch Fehler in dieser Quelle. Ebenso fingen sie mit der Meilenzählung zwischen den Raststätten an den Endpunkten jener Ortschaften an, durch deren Territorium die Straße führte. Aufgrund des *Itinerarium Antonini* und der *Tabula Peutingeriana*, der entdeckten Funde und der Feldbesichtigung anlässlich der Ausarbeitung der Doktorarbeit 2007 und 2008 könnte diese Raststätte im Territorium von Ljubomirsko polje ubiziert werden. Aufgrund des *Itinerarium Antonini* und der *Tabula Peutingeriana*, der entdeckten Funde und der Feldbesichtigung anlässlich der Ausarbeitung der Doktorarbeit 2007 und 2008 könnte diese Raststätte im Gebiet der heutigen Stadt Trebinje ubiziert werden. Wir sind jedoch der Ansicht, dass die Frage der genauen und präzisen Ubikation dieser Raststätte bis heute offen geblieben ist.³⁷

³⁰ Evans 1883, 95–99, 103; Sergejevski 1962a, 78.

³¹ Bojanovski 1983, 7–35.

³² Cons 1882, 370–371, 380, 390–398.

³³ Mayer 1940, 141–145.

³⁴ Müller 1916, V 468, 469, 470, 482, 483; Шкриванић 1975, 50–51.

³⁵ Tomaschek 1880, 548–549, 553

³⁶ Шкриванић 1975, 50–51.

³⁷ Müller 1916, V 468, 469, 470, 482, 483; Шкриванић 1975, 50–51.

Die Straßentrasse führte von Trebinje, das alte Flussbett der Trebišnjica entlang nach Mokro polje, wo Evans im Gebiet des Dorfes Bihovo ein Bruchstück eines Meilensteins mit folgender Aufschrift gefunden hatte:

(..... princ)ip(es) max(im)i p(eren)n(es) / (a)c vic(toriosissimi) semp(er) / Aug(usti) b(ono) r(ei) / p(ublicae) n(ati).³⁸

Evans gibt an, der Meilenstein stamme aus dem IV Jahrhundert und beziehe sich höchstwahrscheinlich auf Valens (364–378 n.Chr.) und Valentian I (364–375 n.Chr.).³⁹

Die Straße führte weiter zu Lučki Dol, wo im Dorf Luke Evans eine Vielzahl an Meilensteinbruchstücken fand.⁴⁰ Eines der Meilensteinbruchstücke hatte folgende Aufschrift:

Ti(berius) Claudius Dursi Fil(ius) / Caesar Aug(ustus) Germanic(us) / pont(ifex) max(imus) r(ibunicia) p(otestate) VII imp(erator) XV / co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) cens(or).⁴¹

Diese Aufschrift datiert Evans zum Jahr 47/48.⁴²

Von Lučki Dol führte die Straße zwischen dem Dorf Poljice und dem Dorfteil Petkovići. Sergejevski führt an, dass die Einwohner des Dorfes Petkovići ihn auf die westlich von dem Dorf befindenden Meilensteinstücke, die er nicht finden konnte, aufmerksam machten. Weiter führte die Straßentrasse zu Zeleni Dub nach Glavska.⁴³

Bojanovski führt an, dass er aufgrund der örtlichen Forschungen im Dorf Glavska, Ortschaft Mramori, zwei Meilensteine fände, die später verloren gingen.⁴⁴ Sergejevski hebt auch hervor, dass er auf dieser Lokalität zwei Meilensteinfragmente fand, die verloren gingen.⁴⁵

Von der Ortschaft Mramori führte die Strassentrasse zu Ivan Krst. Evans und Sergejevski führen an, dass die römische Straße im Dorf Glavska, Ortschaft Ivan krst über die herzegowinisch-dalmatinische Grenze ging.⁴⁶

Im Gegensatz zu ihnen behauptet Bojanovski, die Straßentrasse führte nicht in die genannte Richtung. Seiner Ansicht nach, führte die Straße von Glavska über Otar und Obod und nicht über Ivan krst.⁴⁷ Weiter ging die

³⁸ Evans 1883, 96–97.

³⁹ Evans 1883, 95–101; Sergejevski 1962a, 77–78; A. et J. Šašel 1978, 146.

⁴⁰ Evans 1883, 100–105; Sergejevski 1962a, 76–78; A. et J. Šašel 1978, 145.

⁴¹ CIL III 10175.

⁴² Evans 1883, 100–105.

⁴³ Sergejevski 1962a, 76–78; A. et J. Šašel 1978, 145; Imamović 1988, 122.

⁴⁴ Bojanovski 1983, 7–35; A. et J. Šašel 1978, 145.

⁴⁵ Sergejevski 1962a, 75–76; A. et J. Šašel 1978, 145.

⁴⁶ Sergejevski 1962a, 76–77; A. et J. Šašel 1978, 145.

⁴⁷ Bojanovski 1983, 23.

Straßen-trasse über Platt hinab, genauer über die Hochebene Babine Grede zum Dorf Obod und dann zur Stadt Epidaurum (Cavtat).⁴⁸

Schlussfolgerung

Aufgrund des Angeführten ist zu ersehen, dass sich in der gegenwärtigen Geschichteschreibung die Meinungen über die Ubikation der Raststätte *Ad Zizio* und *Asamo* unterscheiden. Die Hauptgründe dafür liegen in den unterschiedlichen Deutungen der kartographischen Darstellungen und in der Nichtkenntnis der Straßen-trasse vor Ort. Im Laufe der bisherigen Forschungen bezüglich der Straßen-strecke Narona-Epidaurum und der strittigen Raststätte *Ad Zizio* und *Asamo* wurden drei Hauptmeinungen gebildet. Der einen Meinung nach führte die Kommunikation von Narona zur Mündung des Flusses Neretva, Neum, Ston, Slano, Dubrovnik und Cavtat. Der anderen Ansicht nach führte die Straße mehr durch das Landesinnere in Richtung Vid (*Narona*) — Hutovo polje (*Ad Turres*) — Popovo polje (*Diluntum*) — Popovo polje (*Pardua*) — Trebinje (*Ad Zizio*) — unbestimmt (*Asamo*) — Cavtat (*Epidaurum*). Der dritten Meinung nach führte diese Straße tiefer durch das Landesinnere in Richtung Vid (*Narona*) — Klepci (*Ad Turres*) — Stolac — Bileća (*Ad Zizio*) — Trebinje (*Asamo*) — Cavtat (*Epidaurum*).

Die unterschiedlichen Trassierungen der Straßen-verbinding *Narona-Epidaurum* hatten die Unterschiede in der Ubikation der Raststätte *Ad Zizio* und *Asamo* zur Folge. Obwohl eine beträchtliche Anzahl an Funden zu Gunsten der These geht, dass das antike *Asamo* in das heutige Trebinje ubiziert werden könnte, sollten in der Stadt systematische Forschungen durchgeführt werden, aufgrund deren das bestätigt oder abgelehnt wird. Aufgrund der Besichtigungen von den Lokalitäten Mosko, Ljubomir und Trebinje im Jahre 2007 und 2008 sowie der Angaben des *Itinerarium Antonini* und der *Tabula Peutingeriana* vertreten wir die Ansicht, dass die Raststätte *Ad Zizio* in Ljubomirsko polje (Ljubomirschen Feld) ubiziert werden kann. Es gibt aber eine geringe Anzahl an Funden, die eine sichere Ubikation der Raststätte *Ad Zizio* erleichtert werden könnte.

Die Arbeiten über die Straßen durchlesend wurde bemerkt, dass die Forscher mit folgender Frage konfrontiert wurden: Welche der von der Raststätte *Ad Zizio* entzweigten Abzweigungen wichtiger ist? Aufgrund der *Tabula Peutingeriana*, des *Itinerarium Antonini*, sowie der bisherigen Forschungen auf dem Gebiet von Narona, Stolac, Mosko, Ljubomir, Panik, Trebinje, Nikšić, Podgorica, Cavtat, Risan, Kotor, Budva und Ulcinj sind wir der Meinung, dass es sich um eine Magistralstraße handelt, die von Narona zur Kreuzung *Ad Zizio* führte und von dort sich in zwei Richtungen entzweigte. Die beiden Abzweigungen sind Bestandteil der Strassen-verbinding *Aquileia-Dyrrhachium*. Die eine Abzweigung verlief über die Raststätten *Asamum* (Trebinje) und *Epidaurum* (Cavtat) und weiter das heutige montenegrinische Meerufer entlang über die Raststätte *Scodra* (Skadar). Die zweite Abzweigung verlief von der Kreuzung *Ad Zizio* über die Raststätten *Leusinium* (Panik bei Bileća), *Saltua* (Ansiedlung Riječani befindet sich

⁴⁸ Marinović 1959, 121–127; Sergejevski 1962a, 75–76; Novak 1966, 3–84; Lučić 1966–1967, 537–547; Imamović 1988, 121–122; Cambi 2006, 185–217.

neben der gegenwärtigen Straße Bileća-Nikšić), durch das Landesinnere Süddalmatiens bis zur Station Scodra (Skadar), wo sich die beiden Zweige wieder vereinten in eine Kommunikation, die von dieser Raststätte in Richtung Durres und Thessaloniki verlief. Über die Wichtigkeit der beiden Straßenzweige weisen die Meilensteinfragmente mit den in situ gefundenen Aufschriften. Man nimmt an, dass die Strassentrasse Epidaurum-Anderba der Stathalter Dalmatiens Publius Cornelius Dolabella (16–20 n.Chr.) zu bauen anfang und während des Kaisers Claudius (41–54 n.Chr.) beendet wurde. Zusätzliche Sanierungsarbeiten an dieser Strasse erfolgten im IV Jahrhundert, was die erwähnte in der Gegend des Dorfes Bihovo (Trebinje) gefundene Aufschrift bezeugt.

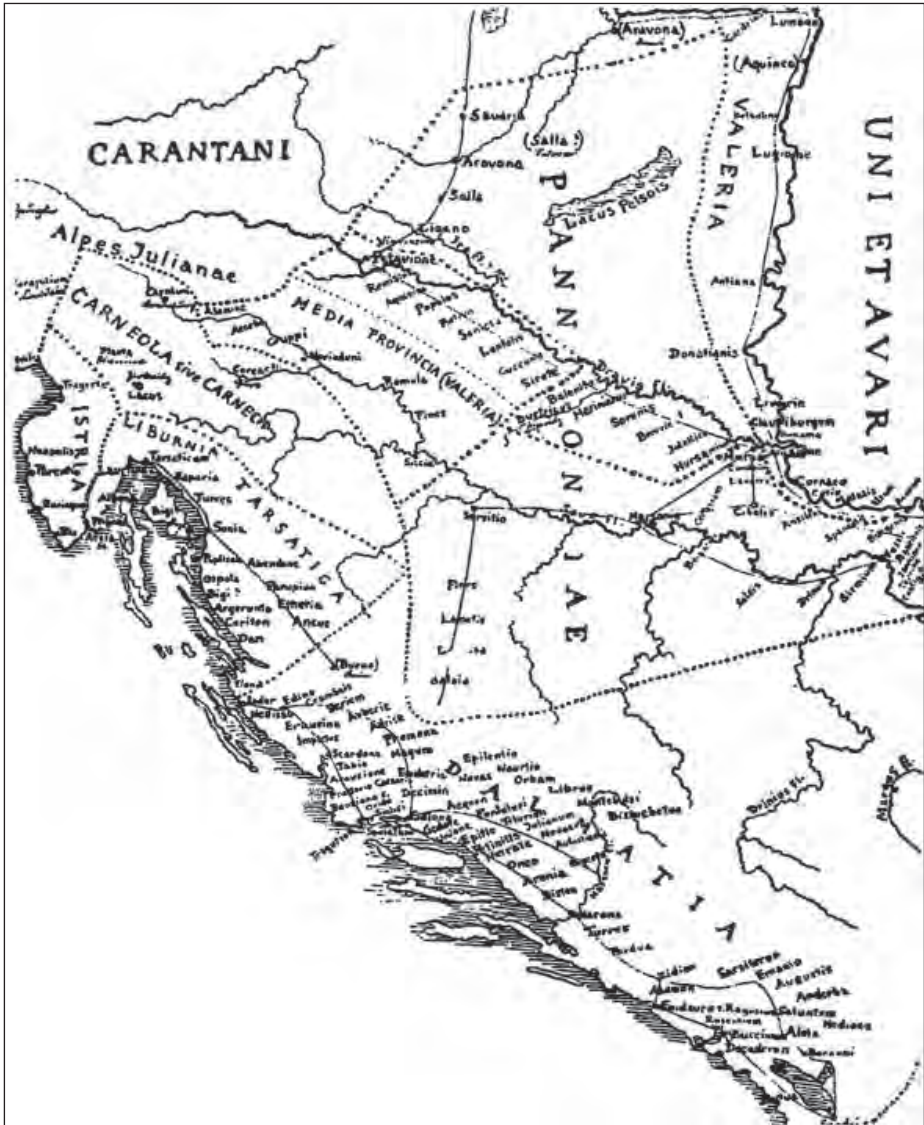
Verzeichnis der Abkürzungen, Quellen und Literatur

- Gvidonis (1860): *Geographica*. Berlin: Ed. M. Pinder — G. Parthey.
- Itinerarium Antonini (1848): *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Berlin: Ed. G. Parthey et M. Pinder.
- Itineraria Romana (1916): *Römische Reisenwege an der Hand Der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed. C. Müller.
- Ptolemaei, Claudii (1883): *Geographia*, Paris: Ed. C. Müller und C.P. Fischer, Firmin Didot.
- Ptolemäus, Claudii (1990): *Cosmographia*. Stuttgart: Ed. Alfred P. Zeller, Parkland.
- Plinii, Secundi (1906): *Naturalis Historiae*. Lipsiae: Ed. B. G. Teubner.
- Ravenatis (1860): *Anonymi Cosmographia*. Berlin: Ed. M. Pinder — G. Parthey.
- Corpus inscriptionum Latinarum (1873): *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*. Voll. III. Berolini: Ed. Th. Mommsen.
- Šašel, Anna et Jaroslav (1978): *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae*. Situla 19, Ljubljana: Narodni muzej u Ljubljani, 145–146.
- Alföldy, Géza (1969): *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg.
- Ballif, Philipp (1893): *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina*. I, Wien: nebst einen Anhang über die Inschriften von C. Patsch.
- Bojanovski, Ivo (1962): *Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice*. Sarajevo: Naše starine, VIII, Zavod za zaštitu spomenika N. R. Bosne i Hercegovine, 11–13.
- Bojanovski, Ivo (1973): *Rimska cesta Narona — Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta*. Sarajevo: Godišnjak knj. X, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 8, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 137–187.
- Bojanovski, Ivo (1975): *Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja*. Trebinje: Tribunia, 1, Zavičajni muzej u Trebinju, 53–64.
- Bojanovski, Ivo (1977): *Rimski natpisi iz doline Trebišnjice*. Trebinje: Tribunia, 3, Zavičajni muzej u Trebinju, 67–70.
- Bojanovski, Ivo (1983): *Trebinje — rimski Asamo (Asamum) sa kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura*. Trebinje: Tribunia, 7, Zavičajni muzej u Trebinju, 7–35.
- Domaszewski, Alfred (1902): *Beneficiariusi posten und die römischen Strassennetze*. Trier: Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, XXI/2, 158–173.

- Domaszewski, Alfred (1904): *Le stazione dei Beneficarii e lareti stradali romane nell' Illurikum*. Spalato: Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata, XXVII, Arheološki muzej u Splitu, 14–17.
- Evans, Arthur (1883): *Researches in Illuricum I — II, Epitaurum, Canali and Risinium*. Westminster: Archaeologia XLVIII, communicated to the society of antiquaries, 1–105.
- Imamović, Enver (1988): *Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području*. Zagreb: sv. 12, Hrvatsko arheološko društvo, 119–126.
- Jagenteufel, Adolf (1958): *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*. Wien: Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, XII, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 9–63.
- Kozličić, Mithad (1980): *Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana*. Split: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXXIV, Književni krug, 103–188.
- Lučić, Josip (1967): *O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti*. Zagreb: Historijski zbornik (posebni otisak), XIX–XX, Povijesno društvo Hrvatske, 537–547.
- Mayer, Antun (1940): *Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji*. Split: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LI (1930–1940), Arheološki muzej u Splitu, 141–145.
- Marinović, Ante (1959): *Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabeli u Cavtatu*. Dubrovnik: Anali historijskog instituta u Dubrovniku, IV–V, Historijski institut jugoslavenske znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 121–127.
- Medini, Julijan (1978): *O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene*. Peć: Materijali XVII, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 69–83.
- Novak, Grga (1918): *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Posebno izdanje preštampano iz Bullettino di archeologia e storia dalmata, XXXVIII, 1–39.
- Novak, Grga (1966): *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća*. Dubrovnik: Prilog Analima Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, sv. X–XI, (1962–1963), Historijski institut jugoslavenske znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1–84.
- Oberhumer, Eugen (1911): *Zur Historischen Geographie von Küstenland Dalmatien und der Herzegowina-Dalmatien und das österreichische Küstenland*. Wien und Leipzig: 77–114.
- Praschniker, C. — Schober, A. (1919): *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*. Wien: Akademie der Wissenschaften in Wien, Schriften der Balkankommission antiquarische Abteilung Heft VIII, 1–101.
- Pašalić, Esad (1957): *O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije*. Sarajevo: Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, IX, Istorijско društvo Bosne i Hercegovine, 139–147.
- Pašalić, Esad (1960): *Antička naselja i komunikacije u BiH*. Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu.
- Sergejevski, Dimitrije (1962): *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. — Arheologija, XVII, 73–105.

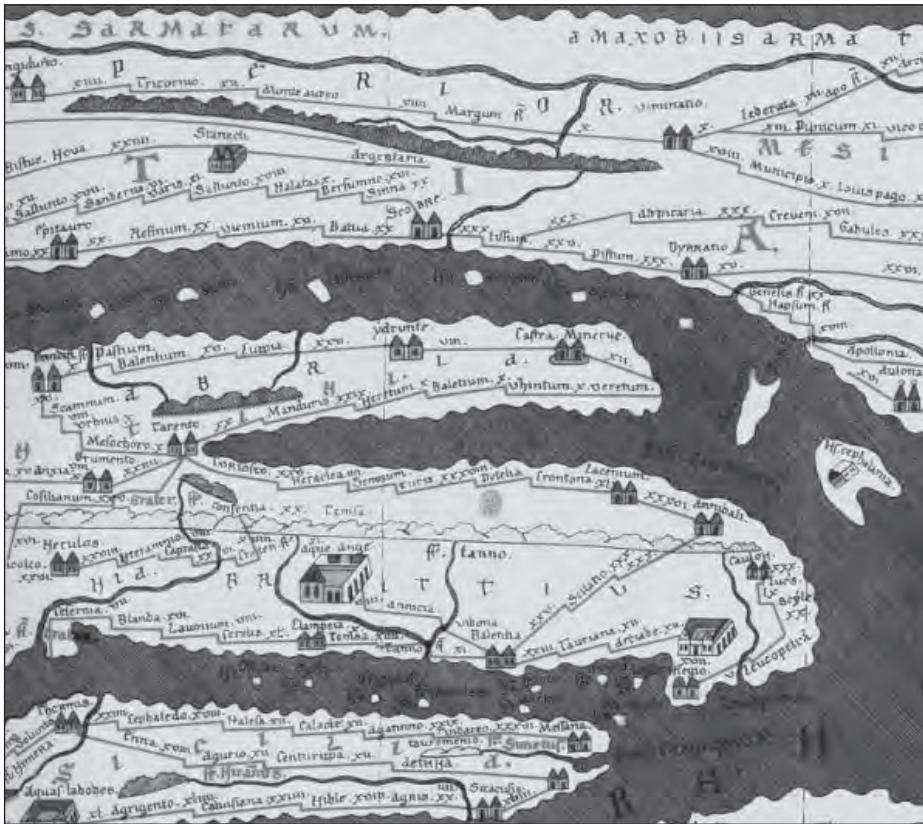
- Sergejevski, Dimitrije (1962): *Rimska cesta Narona — Leusinium*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XVII, Zemaljski muzej u Sarajevu, 111–113.
- Sergejevski, Dimitrije (1964): *Borne frontiere romaine de Kosijerevo*. Beograd: Archaeologica Iugoslavica, V, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 93–95.
- Hoernes, Moriz (1881): *Alterthümer der Hercegowina (II) und der südlichen Theile Bosniens ebst einer Abhandlung Über die römischen Strassen und Orte im heutigen Bosnien*. Wien: Sitzungsberichte der phil — hist. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften, XCIX, Bd. II. Heft, 799–819, 939–946.
- Cons, Henri (1882): *La province romaine de Dalmatiae*. Paris: Présentée à la Faculté des Lettres de Paris.
- Цермановић-Кузмановић, Александрина (1975): *Југословенске земље на Птоломејевој карти*. Београд: Monumenta cartographica Jugoslaviae, I, античке карте, Историјски институт, 11–26.
- Cambi, Nenad (2006): *Antički Epidaur*. Zagreb: Dubrovnik, časopis za književnost i znanost, Nova serija, godište XVII, broj 3, Matica Hrvatska, 185–217.
- Čremošnik, Irma (1968): *Ukšić, Ljubomir, Trebinje — antičko naselje*. Beograd: Arheološki pregled, 10, 151–152.
- Tomaschek, Wilhelm (1880): *Die vorlawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der eingrenzenden Gebiete*. Wien: Mitteilungen d. Geographischen Gesellschaft in Wien, 548–549, 553.
- Шкриванић, Гавро (1975): *Југословенске земље на Појтингеровој табли*. Београд: Monumenta cartographica Jugoslaviae, I античке карте, Историјски институт, 29–55.

Tafel I.

Müllers kartographische Rekonstruktion von Ravenatis-Straßen in der Provinz Dalmatien (Bojanovski 1973)

Tafel II.

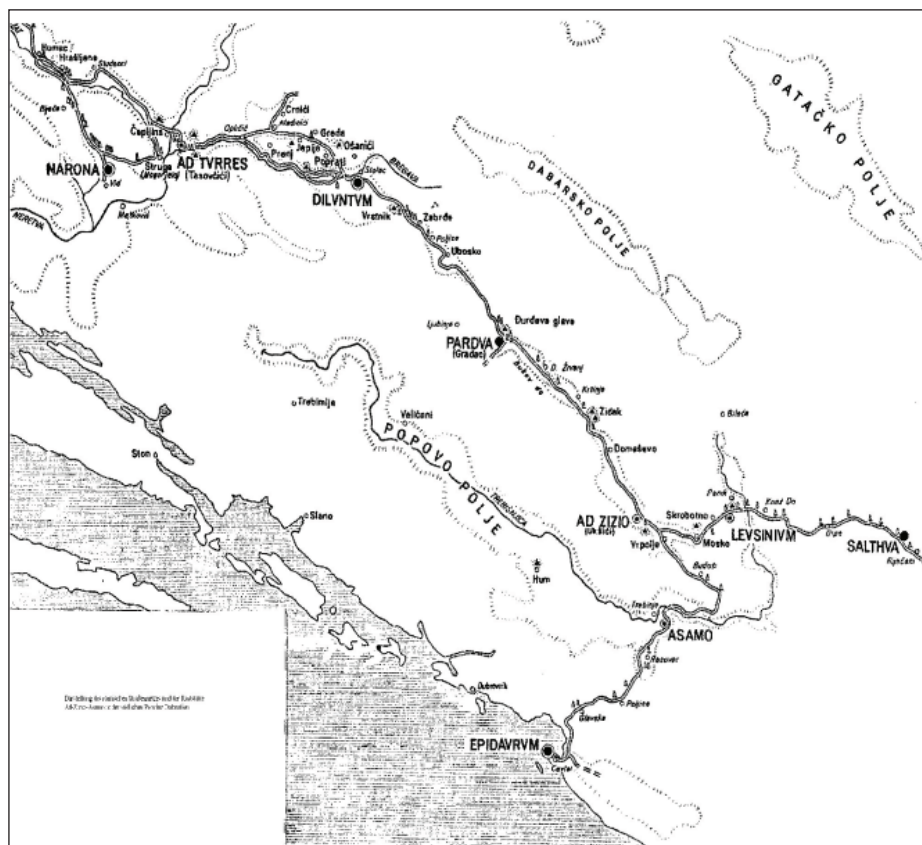
Tabula Peutingeriana, Segment des Straßennetzes in der südlichen Provinz Dalmatien (Шкриванић 1975)

Tafel III.

Ptolomeis Darstellung der Provinz Dalmatien
(Claudii Ptolemäus, *Cosmographia*, Ed. Alfred, P. Zeller, Parkland, Stuttgart 1990, VI.)

Tafel IV.

Darstellung des römischen Straßennetzes und der Raststätte Ad-Zizio-Asamo in der südlichen Provinz Dalmatien (Bojanovski 1983)

Глигор Самарџић

ПРОБЛЕМИ УБИКАЦИЈЕ РИМСКЕ ПУТНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ
И СТАНИЦА *Ad Azizio-Asamo* У ЈУЖНОЈ ДАЛМАЦИЈИ

У раду се презентују подаци о проблемима убикације путне комуникације и станица *Ad Zizio-Asamo*. Мишљења истраживача о убикацији ових станица су различита. Пут који је из правца Нароне долазио до раскрснице *Ad Zizio* рачвао се у два правца. Један крак је ишао обалом мора, а други кроз унутрашњост провинције Далмације. Оба крака су се поново спајала у једну комуникацију у станици *Scobre*. Приликом израде рада о античким комуникацијама на подручју јужне Далмације ослањали смо се на писану изворну грађу и остатке пута на терену.

Узели смо у разматрање сва разноврсна мишљења у модерној историографији о убикацији станице *Ad Zizio* и *Asamo*. Основне разлоге таквих тврдњи налазимо у различитим тумачењима картографских приказа и непознавању трасе пута на терену. Различити правци трасирања путне комуникације *Narona-Epidaur* довели су до разлика у убицирању путних станица *Ad Zizio* и *Asamo*. Иако значајан број налаза са терена иде у прилог тези да се антички *Asamo* може убицирати у данашње Требиње, остаје да се у граду спроведу систематска истраживања која би то потврдила, или одбацила. На основу обиласка локалитета Моско, Љубомир и Требиње 2007. и 2008. године, то јест на основу увида на терену, као и на основу података из Појтингеријане и Антониновог итинера, сматрамо да се станица *Ad Zizio* може убицирати на љубомирском пољу. Међутим, мали је број налаза који би олакшали сигурну убикацију путне станице *Ad Zizio*.

Такође, у раду смо навели тврдње истраживача о томе који би крак пута, одвајајући се од станице *Ad Zizio*, могао бити важнији. На основу Појтингеријане, Антониновог итинера, као и досадашњих, претходно поменутих теренских истраживања на подручју, Моска, Љубомира, Паника, Билеће, Никшића, Подгорице, Требиња, Цавтата, Рисна, Котора, Будве и Скадра, сматрамо да је ријеч о магистралном путу који је из правца Нароне долазио до раскрснице *Ad Zizio*, одакле се рачвао у два правца. Дакле, ријеч је о једној комуникацији са два огранка исте важности. Оба крака пута су дио велике дужне комуникације Аквилеја-Дирахијум. Један крак је ишао преко станице Асамум (Требиње) и Епидаурума (Цавтат), па даље данашњом црногорском обалом преко станице Скодра (Скадар). Други крак пута је од раскрснице *Ad Zizio* ишао преко станица Леусинијум (Паник код Билеће), Салтуа (насеље Ријечани налази се поред савременог пута Билећа-Никшић), кроз унутрашњост јужне Далмације до станице Скодре (Скадар), гдје су се оба крака пута спајала у једну комуникацију, која је од ове станице ишла ка Драчу и Солуну. Такође у раду смо навели да на важност оба крака пута указују фрагменти миљоказа са натписима који су пронађени *in situ*. Сматра се да је трасу пута Епидаурум-Андерба, на којој се налазе поменуте путне станице *Ad Zizio* и *Asamo*, почео да гради намјесник Далмације Публије Корнелије Долабела (14–20. године), а да је завршена за вријеме цара Клаудија (41–54. године). Додатне интервенције око поправке овог пута биле су у IV вијеку, о чему свједочи претходно поменути натпис пронађен у атару села Бихово (Требиње).

Siniša Mišić, Ph.D.
Professor, Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
simisic@f.bg.ac.rs

TERRITORIAL DIVISION AND REPRESENTATIVES OF THE LOCAL ADMINISTRATION IN THE MEDIEVAL BOSNIAN STATE IN 13TH AND 14TH CENTURY*

This paper studies the formation and geographic volume of the lands out of which the medieval Bosnian state consisted of, as well as the way of formation and disappearance of certain lands, which could be seen from the title of the Bosnian rulers during the 13th and 14th century. The importance of the *land* of Bosnia, as the oldest and most significant Bosnian state, has been specially emphasized. The role of *land* as an administrative unit headed by the duke or *knez* has been also emphasized. In that particular sense, the most important were Bosnia, Usora and Donji Kraji, which had the most developed administration.

Key words: *land*, administration, Bosnia, Usora, Donji Kraji, duke, *knez*
Кljučne reči: *zemlja*, uprava, Bosna, Usora, Donji Kraji, vojvoda, knez

The term *land* during the Middle Ages, by the Serbs, had several meanings. The most general is the one that means Earth, then soil on which man stands or walks. The term *land* signifies also the state territory, as well as the ethnic space of one nation.¹ In the state ruled by the Nemanjić dynasty, the *lands* were also ancient historical areas (Hum, Trebinje, Zeta), as well as the territorial and administrative units; this term also had a meaning of region, area (Gacko). The formation of the *lands* in Serbia was also influenced by existence of the Episcopal center, as well as by existence of the constituent principalities (Serb. *udeone*

* This study is a part of the project “Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14. и 15. век)” (*Settlements and Population of the Serbian Lands in the Late Middle Ages (14th and 15th centuries)*) (No 177010) supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

¹ More details on the notion of the term *land* with bibliography see: Mišić 1999, 134.

² Ibid., 137, 146.

kneževine). There were several of those units in Serbia, their territory being equal to the spiritual jurisdiction of some episcopates, such as Raška, Hvosno, Toplica, Lim, Moravice, Srem, Braničevo.² The majority of those *lands* had been established during the 12th century, some of them even later. Since that time, same term was used in the Bosnian state, as well. Beside certain similarities, there were also significant differences in creation, development, duration and character of the *lands* in Bosnia.

During the 9th and 10th century, several districts (Serb. *župa*) had formed a *land* (Raška, for instance), some of them gained independence and became the states, but the majority stayed on the level of the regional union. One of the Serbian lands that had been separated in the early period is the *land* of Bosnia. During the 10th and 11th century, the districts of Vrhbosna, Lepenica, Lašva and Brod made a strong union with the district of Bosnia.³ Later, the name of this *land* would be used to signify the whole state territory. When John Kinnamos wrote that the river Drina separated the land of Bosnia from the rest of Serbia, he meant the whole state and not only the *land* of Bosnia.⁴ The same process had been finished earlier in Serbia, where the name of the *land* of Raška was used for the whole state of the Great Župan Vukan and his inheritors.⁵ Also, the adjective *Bosnian* in the ruler's title or signature signifies the integral state territory, and not only the *land* of Bosnia. For example, Mateja Ninoslav had a title БАНЬ БОСНЬСКИ or Great Bosnian Ban.⁶ As we know that the Ban Mateja Ninoslav ruled the territories of Donji Kraji and Usora as well, it means that the title of Bosnian Ban meant the whole state territory. In his charter issued to the citizens of Ragusa dated 1249, were namely mentioned three *kaznacs* Grdomil, Semijun and Belhan, one from each of three mentioned *lands*.⁷ Very similar was the title of Tvrtko I Kotromanić at the beginning of his rule. Several times (1355, 1367, 1375, 1376) he was called *the Bosnian Ban by mercy of God*.⁸ After taking the royal title (1377), the Bosnian kings, during the 14th century, used the notion of *Bosnia* to signify the whole state territory; the same terminology was used by the foreigners as well. For example, some citizens of Ragusa in 1398 wrote a letter addressed to Ostoja, *the king of Bosnia by mercy of God*.⁹ The Ragusa citizens used the same title for the king Tvrtko II Tvrtković; in 1421 he

³ Ćorović 1935, 17, 20, 43 ; Blagojević — Medaković 2000, 41. About possibility that the region of Visoko might be encompassed by the district of Bosnia, see: Andjelić 1982, 33.

⁴ John Kinnamos, VIINJ 4, 28.

⁵ For more details, see: Mišić 1999, 134–135.

⁶ Novaković 1912, 144, 145 ; Stojanović 1929, 6, 79.

⁷ Miklosich 1858, 32–34 ; Stojanović 1929, 7; Mrgić 2000, 29.

⁸ Stojanović 1929, 72, 74, 75.

⁹ Ibid, 418.

¹⁰ Ibid, 499–501, 504 ; Miklosich 1858, 304.

gave himself the title of king of Bosnia.¹⁰ Thus, we can conclude that during the 13th and 14th century, the terms *Bosnian* and *Bosnia* had been used to design the integrity of the state territory; the name of the most important of its *lands* had been transferred to determinate the whole state territory.

However, the notion of *land* of Bosnia would be present throughout the Middle Ages. In the detailed titles of the Bosnian rulers it had always been mentioned as first of all the *lands*. The first ruler whose title included all the *lands* he ruled was the Ban Stjepan II Kotromanić (1322–1353). It is obvious that the process of formation of the *lands*, developing in the previous period, had already been finished at that moment. In the charter issued to the Great knez Grgur Stjepanić (1329/30), Ban Stjepan had a title of *Ban of the lands of Bosnia, Soli, Usora and Donji Kraji, as well as the land of Hum*.¹¹ Those lands are part of his title throughout his ruling period. But, in the charter issued in 1351 to knez Vuk and Pavle Vukaslavić, ban Stjepan II is the *master of all Bosnian lands and Usora and the land of Hum and Donji Kraji*.¹² The *lands* of Usora and Soli had separate governments from 1326 to 1351, as the witnesses signed in the document were *from Usora* and *from Soli*, but integration of those two lands under the name of Usora had been finished not later than 1351.¹³ Nevertheless, the name of Soli was kept in the detailed titles of the Bosnian rulers until the fall of the Bosnian state (1463), and was always mentioned along with the name of Usora, which means that the idea of existence of the separate administrative unit was kept even after its disappearance.

Here we should emphasize the existence of certain disharmony between the *lands* mentioned in the rulers' titles and witnesses in the charters. In the titles, all the lands had always been mentioned consistently, but it was not always the case with the witnesses. The witnesses usually came from those lands mentioned in the charter, while the intitulation recites all the regions ruled by certain ruler. The *lands* that had been established earlier had its own governments, and some of those established in the later period (Podrinje, Primorje) did not have the ruling apparatus and could be administratively submitted to some other *land*. It seems that Podrinje, regularly mentioned in the title since 1366, and in the administrative sense had been a part of the land of Bosnia. It has already been said that Bosnia, Donji Kraji and Usora had its own government during the Ban Matej Ninoslav. The witnesses signed on the charters were not chosen by random, since it had been pointed out to which region they belonged, making possible to conclude which *lands* were separate administrative units.¹⁴ Since 13th

¹¹ SSA 3 (2004) 20 (J.Mrgić — Radojčić).

¹² SSA 1 (2002) 80 (J.Mrgić — Radojčić).

¹³ Mrgić 2000, 32–35, see the table of witnesses and table of titles of the Bosnian rulers.

¹⁴ About the witnesses and council see: Dinić 2003, 229–304.

century, certain *lands* had their *knez*, as the most outstanding representative of government, then *kaznac*, *tepčija*, and later a duke (Ser. *voivoda*).¹⁵ In all Bosnia charters from 14th century signed by witnesses, there were witnesses from Bosnia, or *good Bosnians*. In the charter issued to Grgur Stipanić *from Bosnia*, beside two *knezs*, *tepčija* Radoslav and *Bosnian duke* Vuk Štitković were mentioned. Then followed witnesses from Zagorje (*župan* Poznan Purčić), from Neretva (Vuk Vukčević), from Rama (*knez Ostoja Pribojević*), from Duvno (*voyvoda Bogdan*), from Donji Kraji (*župan* Porodaš), from Usora (Vojko, *duke* of Usora and *knez* Vitan Tihoradić), from Soli (*župan* Budoš) and from Trebotić (*župan* Ivahn and Goisav Obradović).¹⁶ Although the *land* of Hum had been mentioned in the title of the Ban, among witnesses there were not any nobility from Hum. At the time when the charter was issued, the king Stefan Dečanski had undertaken a military offensive, during which he retake Ston, Pelješac and Neretva valley.¹⁷ The situation in Hum was irregular; that was the reason for absence of witnesses from this *land*. The mentioned witnesses belonged to the ancient *lands*, but also to those that were at the beginning formation process; for some of them, the finalization of this process would never been accomplished.

From the list of witnesses it can be concluded that the *land* of Bosnia had its own governing apparatus, including, besides *knez* and *tepčija*, *Bosnian duke* as well. The title and rank of *duke* had originally military character and his primary duty consisted of military affairs. In the charter issued in 1332 to Vukoslav Hrvatinić, was mentioned Vuk Štitković, as *pristav* of the court, again with the title of the *Bosnian duke*.¹⁸ Thus, the land of Bosnia had around 1330 its duke, most probably *knez*, *kaznac* and *tepčija*. In the land of Bosnia, *Bosnian duke* was a substitute for ban in certain affaires. From the above mentioned charter, it can be concluded that Usora had its governing apparatus as well. In the charter dated 1332, Vojko, *voyvoda* of Usora had been mentioned among the witnesses. He presented a unifying factor in Usora.¹⁹ At the beginning of thirties of the 14th century, Bosnia and Usora had the highest rank among the *lands* and also the most developed governing apparatus, with duke at its head. The head of the state apparatus of the *land* of Soli was, at the same time, *župan* and *čelnik*, the fact that testifies of its lower rank.

¹⁵ About *knez* see: Blagojević 2004, 21–50 ; Blagojević 1997, 17–30. About dukes see: Mihaljčić 2001, 125–156.

¹⁶ Thalloczy 1914, 14–15, with wrong date. New edition and correct date SSA 3 (2004) 20 (J. Mrgić-Radojčić).

¹⁷ Mišić 1996, 59.

¹⁸ Thalloczy 1914, 8. On the charter issued by the Ban Matej Ninoslav in 1249 there was a mention of duke Purča — Stojanović 1929, 10.

¹⁹ Andjelić 1982, 10.

The charters issued to Grgur Stjepanić (1329/30), Vukoslav Hrvatinić (1332) and citizens of Ragusa (1332), beside the information on the administration of the old *lands*, contain the information regarding the formation of the new ones. In the last charter the witnesses were from Bosnia, Land of Hum and Završje.²⁰ The historiography had already concluded that the witnesses from Završje were originally from the district of Trebotić, *lands* of Usora and Soli and district Zemunik.²¹ This grupation did not last long, since Završje could not erase the existence of the old districts; the spreading of Usora have its contribution to this process as well. The witnesses from Neretva, Zagorje and Rama had also been mentioned in the above mentioned charters, but their survival, as the separate administrative units, could not be preserved. The witness from Duvno, duke Bogdan had also been mentioned in those charters. We had to point out the fact that neither in that time nor later, not single one of the dukes were from the districts. In the districts, the heads of the local administrations were *župans*. During the whole 14th century, as could be seen from the charters (see Table 1), the title of duke had been preserved only for representatives of the state authority in the most important of the *lands* (Bosnia, Usora). According to this analogy, duke Bogdan could not be only from the *župa* of Duvno, but from the *land*. That would mean that the land, later known as *Zapadne strane* Eng. (Western frontiers) had been created yet in 1330, having the similar rank to Bosnia and Usora. *Zapadne strane* made part of the ruler's title only after 1377; after 1332, until the time of the king Tvrtko there were no mention of witnesses from this *land*. It should be also mentioned that duke *Bogdan* is probably the same person as Bogdan Grdošević, mentioned in 1338, during the attack on Klis.²²

Beside the duke of the *land*, who was head of the *land* administration, in the charters issued from 14th century onwards can also be found the title of the *great duke*. Since the end of the 14th century, this title would be used by the rulers of the provinces, firstly Hrvoje Vukčić, and then Sandalj Hranić.²³ The first holder of the title of *great duke* was Vladislav Galešić, thus signed as a witness on the charter issued to the citizens of Ragusa in 1332.²⁴ He was signed as witness from *Bosnia*, and this is the only mention of him in the preserved historical sources. Couple of years earlier (1326, 1329/30) Vuk Štitković had a title of *duke of Bosnia*.²⁵ His fate has not been enlightened yet. If we presume that this is the same personality as the duke Wolk in one Latin charter issued in

²⁰ Stojanović 1929, 43–45.

²¹ Blagojević 1979, 129–144.

²² SSA 3 (2004) 31 (J. Mrgić-Radojčić); Andjelić 1976, 36.

²³ SSA 1 (2002) 119 (R. Mihaljčić); Stojanović 1929, 508.

²⁴ Novaković 1912, 165 ; SSA 6 (2007) 38 (R. Popović).

²⁵ Mrgić 2008, 13.

1345, it would mean that at the time in Bosnia existed simultaneously the *duke of the land* and the *great duke*. The problem presents a fact that the title of great duke in the later period was connected with the governors of the provinces, which Vladislav Galešić had not been, thus his role and function remain mostly unknown.

The title of duke was a sign of a high rank of the *land* which he headed. At the beginning, the title of duke of the land existed only in Bosnia, Usora and Duvno (*Zapadne strane*). Gradually, as the time passed, the more and more lands gained their dukes, and temporarily this title surpassed by its importance the title of *knez*. The development of title of the *duke of the land* during the 14th century has been shown in the following table, when he was a part of the land's administration, despite the high level of independence. In the 15th century, appearance of the governors of the provinces had changed the situation and relations between certain lands and rulers.

Year	Land Duke	Witness from the land	Grand Duke	Source
1326.	Vuk Štitković Vojko	Bosnia (Court) Usora		Građa o prošlosti Bosne 1 (2008) 13 (J. Mrgić)
1329/30.	Vuk Štitković Vojko Bogdan	Bosnia Usora Duvno (Zapadne strane)		SSA 3 (2004) 20 (J. Mrgić-Radojčić)
1332.	Vuk Štitković Vojko	Bosnia Usora	Vladislav Galešić (Livno)	SSA 6 (2007) 38 (R. Popović)
1353.	Purća	Bosnia		SSA 4 (2005) 116, 101 (J. Mrgić- Radojčić)
1354.	Purća	Bosnia		SSA 2 (2003) 71 (S. Rudić)
1357.	Purća Tvrtko Ivahnić	Bosnia Usora		Thalloczy 1914, 25.
1366.	Tvrtko Ivahnić Vukac Hrvatinić	Usora Donji Kraji		SSA 2 (2003) 169 (J. Mrgić-Radojčić)

1367.	Purća Hrvatinić Vlatko Vuković Tvrtko Ivahnić Vukac Hrvatinić	Bosnia Bosnia Usora Donji Kraji		Šurmin 1898, 83.
1370/74	Vukac Hrvatinić	Donji Kraji		Šidak 1954, 39.
1378.	Vlatko Vuković Vukac Hrvatinić	Bosnia Donji Kraji		Stojanović 1929, 80, 82 ; Miklosich 1858, 189, 190
1380.	Vlatko Vuković Vlatko Tvrtković Hrvoje Vukčić	Bosnia Usora (Trebotić) Donji Kraji		SSA 1 (2002) 119, 120 (R. Mihaljčić)
1392.	Sandalj Hranić Vlatko Tvrtković Pavle Vlatković Hrvoje Vukčić	Bosnia Usora Donji Kraji Donji Kraji		Šurmin 1898, 96–97.
1394.	Sandalj Hranić Hrvoje Vukčić	Bosnia Donji Kraji		Miklosich 1858, 225, 226.
1395.	Sandalj Hranić Vučihna Tvrtković Hrvoje Vukčić	Bosnia Usora Donji Kraji		Miklosich 1858, 225, 226
1398.	Sandalj Hranić	Bosnia		Miklosich 1858, 232
1399.	Vlatko Tvrtković Vukašin Milatović Pavle Klešić	Usora The Land of Hum Zapadne strane		Miklosich 1858, 234, 236–7.
1400.	Sandalj Hranić Radič Sanković i Vukašin Milatović Vukmir Zlatonosović	Bosnia The Land of Hum? Usora		Miklosich 1858, 247–250.

Table: The title of land duke and grand duke in the Bosnian charters from the 14th century

We can conclude from the table that the title of *duke* was preserved for the most distinguished noblemen in the *land*. In the charters, the title of *duke* appeared for the first time in 1249, in the charter issued by Matej Ninoslav, quoting among the witnesses the *duke* Purća as well.²⁶ It could be assumed that he was head of administration of one of the lands. During the 14th century, the

²⁶ Miklosich 1858, 33; Stanojević 1929, 10.

title of the land's duke had been present, in continuity, in Bosnia and Usora, since 1326 (Vuk Štitković, Vojko). During this period of time, Bosnia and Usora had preserved their own administrative apparatus, headed, in the beginning, by the prince, but during 14th century the title of duke became much more important. The other *lands* had representative of the central government with lower titles (*župan*, *kaznac*, *tepčija*). The first of them was Duke Bogdan from Duvno (Zapadne Strane), then Duke Vukac Hrvatinić from Donji Kraji. He was mentioned with this title from 1366 to 1378.²⁷ His son, Hrvoje Vukčić, had inherited his title. In the charter issued by the king Tvrtko Kotromanić to the knez and duke Hrvoje Vukčić, his son, dated 12th March 1380 it was written that the king was discussing the matter with the noblemen and that they decided to give Hrvoje Vukčić the title of the Duke instead of the already mentioned duke Vukac.²⁸ On the charters issued after 1380 Hrvoje Vukčić had been mentioned as witness from Donji Kraji with the title of duke.²⁹ Since the end of the 14th century, the title of duke appeared in the land of Hum, as well. The first one mentioned is duke Vukašin Milatović in 1398, and next year him and Radič Sanković, both from Hum.³⁰ On his example it could be seen that the title of duke had higher rank than the title of *knez*. Vukašin Milatović had, from 1378 to 1395, the title of *knez*, and in 1398 he was a duke.³¹ The Duke Vukašin Milatović was son of Milat tepčija, with the domains in the Neretva valley, and since 1407 his brother Grgur, who was a *knez* until that year, appeared with the title of duke.³² This is a period of creation of the constituent principalities in the Bosnian state, followed with the serious changes in the state administration, and the title of duke had not longer been connected with the ruler of the *land*. The noble families, owner of the their noble *baština*s, did not allow the development of the ruler's domination. The ruler could not deprive the nobleman of his land, it had been given as the eternal *baština*, and there was no *pronia* in Bosnia.³³ The land that was given as a gift eventually made one estate with the inherited *baština*, while the feudal lord enjoyed privileges of both vassal relation and private ownership.³⁴ Those processes influenced the increase of the independency level at some of the *lands*, so they became half-dependant regions, with the most powerful feudal lord at its head.

²⁷ Stojanović 1929, 82; Šurmin 1898, 83, 84.

²⁸ SSA 1 (2002) 119 (R. Mihaljčić).

²⁹ Miklosich 1858, 225, 226.

³⁰ Miklosich 1858, 236–237, 249; Fermeđžin 1892, 43–44.

³¹ Miklosich 1858, 189, 226, 232.

³² Mišić 1996, 85, 288.

³³ Babić 1972, 10, 22–23.

³⁴ Ibid, 24.

Before we start our study regarding territory encompassed by the *lands*, it should be mentioned that their territory had been changing, which could be seen from the example of the land of Usora. Depending on the political circumstances, their territory had increased or decreased. The *land* of Bosnia developed its territory in the upper course and basin of the river Bosnia. The state had developed and widespread its territory along the course of the river Bosnia, toward Vrbas and Drina, with intention to reach the river Sava.³⁵ The center of the Bosnian *land* were the districts Bosnia, Vrhbosna, Lepenica, Lašva, Brod and Trstivnica. The territory of this *land* had been expanding along with expanding of the state borders. In the 12th, 13th and the first half of the 14th century Bosnia encompassed the territories to the mid-course of the Drina River in the east (district Prača, valley of Jadar with Srebrenica). Drinjača was the border toward the *land* of Soli, and then to Usora, and town of Kladanj in the upper course of Drinjača to Bosnia.³⁶ The northern border encompassed the field of Zenica (district Brod) up to the gorge of Vranduk, and it encompassed the courses of Lepenica and Lašva (up to Vranica and Ivan Mountain) in the west.³⁷ The district of Rama presented the southern border and the river Neretva the border with the land of Hum. In this area, the district of Hum on the right bank of the river belonged to the king's lands (Bosnia), and on the left bank to Hum. This is proven by existence of two districts (*nahiye*) Neretva: one in the King's and the other in the land of Herzog.³⁸

At the time of ban Tvrtko, and before 1366, Podrinje had also been established as a separate *land*. In 1366, Podrinje had been mentioned in the title for the first time, in the charter issued by the ban Tvrtko to Vukac Hrvatinić.³⁹ Podrinje had been a part of the Tvrtko's title in 1380 as well, in the charter issued to Hrvoj Vukčić.⁴⁰ All Bosnian kings after Tvrtko had preserved Podrinje in their title.⁴¹ On the basis of the diplomatic documents, it can be concluded that the *land* of Podrinje encompassed the mid-course of Drina (left bank), territory which belonged before to the *land* of Bosnia. The most powerful noblemen in Podrinje in 1366 were the Dabišić brothers, who were *displaced* by the ban Tvrtko due to the infidelity. In the period from 1350 to 1367 the Duke Purća Dabišić was mentioned, together with his brothers and estates in Podrinje.⁴²

³⁵ Ćorović 1940, 4.

³⁶ Ćirković 1998, 24 and footnote 59.

³⁷ Blagojević 2003, 118.

³⁸ Mišić 1996, 29.

³⁹ SSA 2 (2003) 169 (J. Mrgić-Radojčić).

⁴⁰ Šurmin 1898, 91.

⁴¹ See table in Mrgić 2000, 34–35.

⁴² Dinić 2003, 501.

That could possibly mean that it had its own administration or was a part of the land of Bosnia. Podrinje encompassed the flow of Drinjača and Jadar, region from Zvornik to Žepa and the Javor Mountain. That is in fact the region of Drinjača with Osat and Ludmer, to the watershed of Prača in the south.⁴³ However, the separate witnesses from Podrinje had not been mentioned up to the 1400, so it was indirectly included in Bosnia. *Župan* Dragiša Dinjičić was in 1400 witness *from Podrinje*, while his estates were in Osat. But he was also a vassal of the duke Vukmir Zlatonosović, who was, since that year, a head of the Usora administration. The family of the duke of Usora Vlatko Tvrtković, who performed that duty until 1399, disappeared from the historical sources.⁴⁴ Thus, Podrinje had still been linked to Usora. Three nobleman families were originally from these areas: Zlatonosović, Dinjičić (Kovačević) and Stančić. Although Podrinje had been preserved in the title up to the end, it is obvious that it did not have permanent land administration, since during the 15th century the noblemen from Podrinje had mostly been dukes of Usora.⁴⁵ However, since 1419 the documents had been registering the Duke Kovač Dinjičić, which enable the conclusion that the situation was similar to the one before 1366.

Podrinje should not be confused with the *land* of Drina, from which it differed not only by its establishment, but also by its territory. Different from Podrinje, which was established relatively late as a land and paid great efforts to preserve its territory, Drina was among the oldest *lands*, but it entered the state of Bosnia quite late (after 1373). Thus, it was not a part of title of the Bosnia king. The main district in this *land* was Drina (from the spot where the river Piva meets the river Tara to the mouth of the river Bistrica), and it also included the districts: Bistrica (valley of the river with the same name), Sutjeska, Pribud (course of Drina from Čehotina to Prača), as well as the district of Govza.⁴⁶ This land also included the region of Šćepan-polje with the town of Sokol situated at the meeting point of the rivers Piva and Tara, being the main fortress of the Kosača family. Stefan Vukčić Kosača had a title of *knez of Drina*.⁴⁷ In the land of Drina were also mentioned Novi nearby Goražde, Samobor, Hoča (Foča) and Goražde.⁴⁸ That would mean that the *land* of Drina encompassed the territory to the river Prača on the north, to the river Piva on the south, while it was surrounded with high mountain ranges on the east, as well as on

⁴³ Dinić 1955 (= Dinić, 2003).

⁴⁴ Miklosich 1858, 247–250. About the Zlatonosović family see Mrgić 2008, 93–95, 102, 119, 126, 239.

⁴⁵ About the dukes of Usora with detailed older bibliography see Mrgić 2008.

⁴⁶ Čirković 1998, 29 ; Blagojević and Medaković 2000, 41; Blagojević 2001, 264.

⁴⁷ About the titles of the Kosača family see Mišić 2002, 342–350.

⁴⁸ Blagojević and Medaković 2000, 42.

the west. This *land* territorially existed throughout the Middle Ages, but not in administrative way. Similar to Podrinje, Bosnian diplomatic sources do not give any information regarding the witnesses from Drina. The creator of power of the Kosača family, Duke Vlatko Vuković had the mentioned title, but he had always been the witness from Bosnia.⁴⁹ His nephew and inheritor, Sandalj Hranić was, since 1392 witness from Bosnia, with the title of duke.⁵⁰ It is clear that the *land* of Drina was, after 1378 to 1404, in similar position toward the *land* of Bosnia, as it was a case with Podrinje toward the *land* of Usora. In both cases, the most powerful noblemen of those lands put under their control the administration of the neighboring lands, thus making them united. After 1404, the *land* of Drina became an integral part of the Kosača family region, and therefore mentioned in their title.

Donji Kraji was mentioned as one of the oldest Bosnian *lands* in the title of the Ban Stjepan II. In the administrative sense, this region was constituted as a *land* at the end of 12th and beginning of the 13th century. *Donji Kraji* was quite early united into the territorial unit with the *land* of Bosnia. The center of this *land* were the districts: Uskoplje, Pliva and Luka (valley of the river Vrbas to the mouth of the river Ugar and valley of the Pliva river), and it was soon expanded to the districts of Zemunik and Vrbanja, progressing along the course of Vrbas. In the time of *knez* Hrvatin, Donji Kraji encompassed the districts of Lušci and Banjica (upper course of the Sana River).⁵¹ Donji Kraji consisted of those seven districts in the first half of the 13th century. During the rule of Hrvoje Vukčić, to this land were joint the districts Sana (mid-course of the river Sana), Glaz (lower course of Vrbas) and Vrbas (around the river Vrbaska)⁵² Thus, the whole basin of the river Vrbas, as well as the lower and mid-course of the river Sana were included to the Lower Parts, which was separate *land* until the end of the Bosnian state and were mentioned all the time in the title of the Bosnia rulers.

It had already been mentioned that Usora and Soli were in 1326 two separate *lands*, and that, in 1351, Usora included Soli in its territory. The

⁴⁹ Thallosy 1914, 26. Here, the duke Purća (1367) had been mentioned as the witness of Bosnia, but these were irregular times in which the land of Drina had not yet been incorporated into the Bosnian state. That was the time when *župan* Nikola Altomanović had started his activities, so in the following years, he gained possession of Drina again. In the following period (starting with 1378) duke of Bosnia was Vlatko Vuković regularly: Miklosich 1858, 189; Fermedžin 1892, 43–44; SSA 1 (2002) 119 (R.Mihaljčić).

⁵⁰ Miklosich 1858, 236–237, 249. Compare Kurtović 2009, 77–133. Especially pg. 39–42 about the *Bosnian nationalism* of Sandalj Hranić and issue regarding the relation of the Kosača family toward the Bosnian Ban (king) in the first years of their reign over Drina (1367, 1373–1378).

⁵¹ More details on Donji Kraji see Mrgić-Radojčić 2002, 43.

⁵² *Ibid*, 168.

districts of Usora and Soli were, during the 10th century, part of Serbia. They were mentioned for the first time as the *lands* in a letter written by the Pope Honorius III to the archbishop Ugrin dated 1225.⁵³ At the time of Ban Matej Ninoslav, in 1236, there was a mention of the knez Sibislav of Usora, who had ruled Usora as a constitutive prince within the state of the Bosnian Ban.⁵⁴ The first mention of the constitutive princes in Bosnia (česnici) dated from 1189, in the charter issued by Ban Kulin.⁵⁵ On the basis of the existence of the constitutive principalities in Bosnia at the end of 12th and first half of the 13th century, it can be concluded that they made influence on formation of certain *lands*; Usora, for sure. The same influence of the constitutive principalities had been remarked in the process of formation of the *lands* in the Nemanjić's state.⁵⁶ Ban Mateja Ninoslav guaranteed in 1240 safety for the citizens of Ragusa, *throughout the lands and throughout the space he and his sons had ruled*⁵⁷. It means that they had ruled certain lands. Usora had expanded, from its center, to the lower course of the river Bosnia, encompassing until 1329 the district of Nenavište, and basin of the river Ukrina, with the districts Modran and Ukrina on the West.⁵⁸ During the second half of the 13th century, the Hungarians had established beside the Banat of Mačva, the Banat of Usora and Soli, as well, thus contributing to the unifying of this space in one unit, especially since 1284 when this area was given to the king Dragutin (1284–1316).

The district and *land* of Soli encompassed the basin of river Spreča and expanded out towards Drina; in 1351 it entered the *land* of Usora. Thus the eastern border of Usora was on Drina, and southern on the Drinjača river.⁵⁹ All Bosnian rulers during the 14th and 15th century had Usora in their title; the witnesses *from Usora* regularly occurred in the charters. Beside Bosnia, Usora had the most developed administration headed by the duke; this *land* had also its *kaznac* and *tepčija*. The first duke of Usora was Vojko (1326–1332), and then Tvrtko Ivahnić and his son Vlatko Tvrtković (1357–1399).⁶⁰ In two charters dated 1395 Vučihna Tvrtković, Vlatko's brother, was mentioned as the duke *of Usora*.⁶¹ Therefore, by the end of his life, Vlatko was replaced as a duke of the *land* by his brother. This family had their estates in the district of Trebotić;

⁵³ Smičiklas 1905, 242–244; Mrgić 2008, 55.

⁵⁴ Smičiklas 1906, 15–18; Blagojević 1997, 46.

⁵⁵ Miklosich 1858, 2; Blagojević 1997, 45.

⁵⁶ Mišić 1999, 146.

⁵⁷ Miklosich 1858, 29–30; Stojanović 1929, 10; Blagojević 1997, 19–21.

⁵⁸ Mrgić 2000, 30–31; Mrgić 2008, 57, 68.

⁵⁹ Mrgić 2000, 33.

⁶⁰ Ibid, 36, 37.

⁶¹ Miklosich 1858, 225, 226.

several times they were mentioned as the witnesses from Trebotić, which means that between 1380 and 1392 this district was not completely united with Usora.⁶² The fact that the estates of the duke of the *land* were in Trebotić encouraged the process of union of those two territories. Beside Trebotić, the following districts were included in the *land* of Usora: Usora, Soli, Ukrina, Modran, Nenavište, district of the town of Srebrenik. It encompassed the region between Vrbas on the west, Drina on the east and Sava on the north. The southern border was north from the mountain Uzlomac, being a neighbor at that area with Donji Kraji. The border ran further southern from the mountain Borje, to the spot where Bosna and Krivaja unit, than southern from the mountain Konjuh and Javornik down the Drinjača to Drina.⁶³

The *lands* we have discussed so far presented the center of the oldest Bosnian state, except the *land* of Drina. However, since 1326 the largest part of the land of Hum (Eastern Hum and Neretva) entered Bosnia, and the land of Hum became a part of the title of the Bosnian Ban. The land of Hum is an old historical region, developed from the archontion of Zahumlje. Its core was made of the districts: Hum, Primorje, Zažablje, Popovo, Dabar, Dubrava, Luka and Večerić. From the 12th to the 14th century it had been expanding to the area between the rivers Neretva and Cetina, encompassing Imota and Krajina, Mostarsko Blato and district of Neretva to the Konjic area on the north; the field of Nevesinje entered this land on the north-east.⁶⁴ After he conquered the Neretva valley and area to the Cetina River, Ban Stjepan II Kotromanic entered the land of Hum into his title, where it stayed until the end of the Bosnian state.⁶⁵ In the charters, the witnesses from Hum had been mentioned since 1333. This *land* had its administration even during the Nemanjić's state, it survived after the land passed under the Bosnian rule, and it had been preserved during the time of Kosačas as well. At the end of 14th century, the first dukes were mentioned in Hum. First one is Vukašin Milatović, son of the Hum's tepčija Milat (1359–1378). Later the title of duke would be hold by Vukašin's brother Grgur, and then his son Marko Grgurević (1423–1454) and grandson Pavle Marković (1455–1465).⁶⁶ In 1400 as the duke of Hum, the first one mentioned was Radič Sanković; then Vukašin Milatović.⁶⁷ Both of them could not possibly perform the duty of the duke of the land in Hum. This is the period when the noblemen with intentions of separation of the territory and converting it to their province,

⁶² Šurmin 1898, 92, 97; *Listine* IV, 282; Andjelić 1977, 17–42; Blagojević 1979, 143.

⁶³ Mrgić 2000, 41.

⁶⁴ Mišić 1996, 15 and further on.

⁶⁵ *Ibid.*, 60 and further on.

⁶⁶ *Ibid.*, 86.

⁶⁷ Miklosich 1858, 249.

took the title of duke. The Sankovići were the first family trying to accomplish that goal and Radić's title of duke should be seen in that particular light.

When Tvrtko I gained power (1353) Bosnia would endure territorial changes; thus some new *lands* would occur in his title, as well as the administrative units. The first change has already been explained regarding the establishment of the *land* of Podrinje since 1366. The Ban Tvrtko had taken the royal title in the Mileševa monastery in 1377 and was granted the title of the king of the Serbs, Bosnia and Primorje (the Littoral).⁶⁸ The charter issued to Hrvoje Vukčić three years later (1380) contained Tvrtko's detailed title stating **the king of the Serbs, Bosnia, Primorje, the land of Hum, Donji Kraji, Zapadne Strane, Usora, Soli and Podrinje**.⁶⁹ Geographically, this title included all the *lands* from the time of Ban Stjepan II Kotromanić, as well from Tvrtko's reign as a Ban (Bosnia, the land of Hum, Donji Kraji, Usora, Soli and Podrinje). The two new *lands* in this title were Primorje and the Zapadne strane; the novelty is also the ethnic determination of king of the Serbs, which was taken from the Serbian imperial title. From the time of Tvrtko onward, all Bosnian kings stated those same *lands* and they all were the kings of Serbs. In the shortened version of the title, and in the signatures, they were usually the kings of the Serbs and Bosnia, and sometimes only the kings of Bosnia.⁷⁰ The Bosnian ruler was always the king of Bosnia and *toward that*, meaning a group of the *lands* he had ruled. In the king's title, Bosnia always represented a geographical determination, and the nations lived in that land were always the Serbs, according to the king's title. The Kotromanić family had always been the kings of Serbs. They always relied themselves to the state tradition of the Nemanjić's Serbia. Beside that determination, in the charters, from the time of Ban Stjepan II Kotromanić, when stating the witnesses, there was used an expression saying the Bosnians or the good Bosnians for the witnesses.⁷¹ Usually, after this expression, the witnesses from the *land* of Bosnia were named. That was the case in all the charters issued by Ban Stjepan, as well as Ban Tvrtko. In the charter issued to Vuk and Pavle Vukoslavić, the expression *Bosnian and Usorians* was put before naming the witnesses.⁷² It was obviously territorial, not ethnic determination. The good Bosnians are usually the noblemen — witnesses from the territory of the *land* of Bosnia, but we should also bear in mind the fact that existences

⁶⁸ Miklosich 1858, 187, 190.

⁶⁹ Šurmin 1898, 91. New critical edition SSA 1 (2002) 117–129 (R. Mihaljčić).

⁷⁰ Miklosich 1858, 221, 225, 235, 280, 427, 485, 489; Stojanović 1929, 75, 83, 85, 175–177, 418–433, 490–513; Stojanović 1934, 115–121, 162–167.

⁷¹ Thalloczy 1914, 8, 14–15, 18, 20; Šurmin 1898, 84.

⁷² SSA 1 (2002) 81 (J. Mrgić-Radojčić).

of the separate state (Bosnia) influenced the development of consciousness of separate identity of the citizens of this state (Bosnians).⁷³

As it has already been mentioned, two new *lands* in the Tvrtko's title were Primorje and Zapadne strane; those were newly conquered territories, included into the Bosnian state after 1377. The *land* of Primorje had been always mentioned immediately after Bosnia, since its first mention in 1378. In 1377, Tvrtko conquered from the Balšić family the districts of Trebinje, Konavle and Dračevica. Thus, the historical Serbian region and *land* Travunija came under his power.⁷⁴ Differently from the Land of Hum, which preserved its particularity even after been conquered by Bosnia, Travunia seized to exist a *land*; its territory was inherited by Primorje, encompassing the Bosnian littoral estates from Dubrovnik to the southeast. Since Tvrtko's coronation, the Bosnian kings had stated the *lands* in their title according to certain principle: first the central *land* (Bosnia), then territory from the Adriatic coast to the East clockwise (Primorje). It had been followed by the land of Hum, whose territory was neighboring to Primorje. Since Hum was left as part of the title, it means that Primorje could not possibly encompass all the littoral territories being a part of the Bosnia state, since the land of Hum had its own part of the coast (from Dubrovnik to Cetina).⁷⁵ It is quite obvious then that Primorje could encompass only the Bosnian littoral estates eastern from Dubrovnik. Later Primorje would be a part of the title of the Herzog Stefan Vukčić Kosača.⁷⁶

After the land of Hum, according to the mentioning order, Zapadne strane had been mentioned, after them Donji Kraji, Usora, Soli and Podrinje. At this area, the western border of the land of Hum was the river Cetina and district of Imota, which was a part of Hum, while the districts placed on the south-west Uskoplje, Pliva and Lušci were a part of Donji Kraji. Between those territories were the regions of Duvno, Livno, Glamoč and Kupres. The area of all those field and districts made the Bosnian Zapadne strane. Duke Bogdan, mentioned as a witness from Duvno in 1329/30, is probably the same personality as Bogdan Grdošević who led in 1388 the Bosnian army in Croatia.⁷⁷ Couple of years later (in 1332) in the charter issued to the citizens of Ragusa the grand duke Vladislav Galešić, from the family Galešić of Livno had been mentioned.⁷⁸ Thus, during the first decade of reign of ban Stjepan II we have a notion of one duke and one grand duke from the area of Zapadne strane, which suggests the high rank

⁷³ Ćirković 1975–1976, 271–273.

⁷⁴ About Travunija under the Bosnian rule see: Tošić 1998, 95–128.

⁷⁵ Mišić 1996, 15–45; Blagojević 1985, 112–113.

⁷⁶ Stojanović 1934, 63.

⁷⁷ Andjelić 1976, 36 and footnote 27.

⁷⁸ Stojanović 1929, 43–45; Andjelić 1976, 37; Ribar 2010, 95–98.

and reputation of those noblemen, as well as the importance of these areas for Bosnia. There was no one single case during the whole 14th century that duke was a witness coming from a district, even when he was thus mentioned. The good example for that is the duke of Usora Vlatko Tvrtković being mentioned as a witness from Trebotić, but was a head of administration of the *land* of Usora. In our opinion, it is possible to make an analogy here, meaning that Zapadne strane had in 1320 their own administration, headed by the duke Bogdan. Vladislav Galešić is the first well-known grand duke. The Galešić family belonged to the old nobleman family of the Hlivno district, together with Voihnić and Čubranović families, who had been later banned from Livno by Stjepan II in 1326.⁷⁹ At the end of the 14th century in this region was mentioned duke Pavle Klešić, relative of the Kotromanić family.⁸⁰ There is no doubt that he was the *land* duke of Zapadne Strane.

SOURCES

- Jovan Kinam, VIINJ 4 — Византијски извори за историју народа Југославије 4, Београд 1971.
- Listine IV — Š. Ljubić, *Listine IV*, Zagreb 1871.
- Miklosich, 1858 — F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna 1858.
- Novaković, 1912 — Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Smičiklas, 1905, 1906 — T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II–IV, Zagreb 1905, 1906.
- Stojanović, 1929 — Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, Београд 1929.
- Stanojević, 1934 — Љ. Станојевић, *Старе српске повеље и писма* I–2, Београд 1934.
- SSA 1 — P. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, ССА 1 (2002) 117–130.
- SSA 1 — J. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 79–92.
- SSA 2 — J. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вуки Хрватинићу*, ССА 2 (2003) 167–184.
- SSA 3 — J. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, ССА 3 (2004) 19–34.
- SSA 4 — J. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује бајтинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 99–114.
- SSA 6 — P. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007) 35–54.

⁷⁹ Тошић 1992, 14, 15.

⁸⁰ Stojanović 1929, 422, 434.

- Thalloczy, 1914 — L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens*, Minhen 1914.
- Fermendžin, 1892 — E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892.
- Šidak, 1954 — J. Šidak, *O verodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Zbornik radova FF u Zagrebu II (1954) 37–48.
- Šurmin, 1898 — Dj. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb 1898.

LITERATURE

- Andjelić, 1982 — P. Andjelić, *Studije o teritorijalno — političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982.
- Andjelić, 1976 — P. Andjelić, *Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 11–12, Sarajevo 1976, 29–48.
- Babić, 1972 — A. Babić, *Iz istorije srednjovekovne Bosne*, Sarajevo 1972.
- Blagojević, 2004 — M. Blagojević, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004.
- Blagojević, 2003 — M. Blagojević, *Државност земље Павловића*, Земља Павловића — средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 113–144.
- Blagojević, 1997 — M. Blagojević, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
- Blagojević, 1985 — M. Blagojević, „Владеније“ кнеза Лазара у Приморју, Зборник ФФ у Београду 15–1 (1985) 97–114.
- Blagojević, 1979 — M. Blagojević, *Босанско Завршије*, Зборник ФФ у Београду 14–1 (1979) 129–144.
- Blagojević — Medaković, 2000 — M. Blagojević — Д. Медаковић, *Историја српске државности 1*, Нови Сад 2000.
- Dinić, 2003 — M. Динић, *Државни сабори средњовековне Босне*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 229–304 (= Београд 1955).
- Kurtović, 2009 — E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hrančić Kosača*, Sarajevo 2009.
- Mihaljčić, 2001 — P. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара, прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001.
- Mišić, 2002 — С. Мишић, *Косаче — господа хумска*, Српска проза данас. Косаче — оснивачи Херцеговине, Билећа — Гацко — Београд 2002, 342–350.
- Mišić, 1999 — С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3, Београд 1999, 133–146.
- Mišić, 1996 — С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- Mrgić, 2008 — J. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008.
- Mrgić, 2000 — J. Мргић, *Жупе и насеља земље Усоре*, ЈИЧ 1–2 (2000) 27–41.
- Mrgić-Radojčić, 2002 — J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
- Ribar, 2010 — Т. Рибар, *Западне стране у средњовековној босанској држави*, Београд 2010.

- Tošić, 1998 — Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Tošić, 1992 — Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабиче*, ИЧ 39 (1992) 5–23.
- Ćirković, 1998 — С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.
- Ćirković, 1975–1976 — С. Ћирковић, *Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку*, Прилози 11–12, Сарајево 1975–1976, 267–270.
- Ćorović, 1940 — В. Ћоровић, *Хисторија Босне I*, Београд 1940.
- Ćorović, 1935 — В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167, Београд 1935.

Синиша Мишић

ТЕРИТОРИЈАЛНА ПОДЕЛА И ПРЕДСТАВНИЦИ ЛОКАЛНЕ УПРАВЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСАНСКОЈ ДРЖАВИ У 13. И 14. ВЕКУ

Земље које ће од 12. до 15. века сачињавати босанску државу настајале су на различите начине и у различито време. Најстарије (Босна, Доњи Краји, Усора и Соли) су формиране у 11. и 12. веку и на њихово образовање је утицало политичко организовање и постојање удеоних кнежевина у 12. и 13. веку, као и организовање угарске бановине на северу. Име *земље* Босне се временом проширило и на целину државне територије. Ширењем територије босанска држава је обухватила и неке старе историјске области (Хум, Травунија), а и *земље* Дрину и Лим. У интитулацијама босанских владара остала је Хумска земља, а у титули Косача *земља* Дрина. Травунија и Лим су се утопиле у нове управне јединице *земље* Приморје и Подриње, али оне нису успеле да изграде јак управни апарат, па су остале у сенци старијих *земаља*.

Анализом сведока у босанским повељама утврђено је да су најчвршће организовану земаљску управу имале *земље* Босна, Усора, Западне стране и Хум. На челу њихове управе стајао је земаљски војвода и земаљски кнез. Они су представници локалне управе и њени главни носиоци. *Земље* као сто су Доњи Краји, Подриње нису имале тако чврсто организовану управу, па су у појединим периодима биле подчињаване управи других *земаља*. У 15. веку војводе потискују кнежеве у други план. Поред земаљског војводе у босанској држави се од 1332. јавља и титула великог војводе коју носи Владислав Галешкић.

Jelena Mrgić, PhD
Assist. Professor, Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
jmrđic@f.bg.ac.rs

SOME CONSIDERATIONS ON WOODLAND RESOURCE IN THE MEDIEVAL SERBIA AND BOSNIA*

Despite the lack of direct documentary evidence, the paper points to different possibilities in the historical environmental research in our historiography. It presents certain methodological steps which could, along with comparative approach, yield some new results in the historical knowledge of the Middle Ages. The starting point would be to reconsider the chronological boundaries of the research, which, by all its issues, belongs to the ‘long durée’ processes and must be treated as such. Both historical and anthropological evidence are used in order to reconstruct the traditional and innovative uses of woods in everyday life and industrial production.

Keywords: *woodland, natural resources, sustainability, environmental history, mining.*

Кључне речи: *шуме, природни ресурси, одрживост, еколошка историја, рударство*

The research of such a broad topic — historical woodland use, demands relying on the results of several disciplines — comparative law and social history,

* This study is a part of the project ‘Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14. и 15. век)’ (*Settlements and Population of the Serbian Lands in the Late Middle Ages (14th and 15th centuries)*) (No. 177010) supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

This paper originated from the presentation held at the First World Congress of Environmental History, Copenhagen 4–8 August 2009 (<https://wceh2009.ruc.dk/program>). Participation was partially financed by the Serbian Ministry of Science and Technology, for which we express our gratitude. We’d like to thank our colleague Dr Richard Keyser (History Department, Western Kentucky University) for his more than useful questions, comments and corrections.

dendrology and ethno-botany, landscape archeology, history of technology, historical ecology and environmental history. All of these scientific branches are still quite underdeveloped in our region, without any significant cooperation between the specialists. On the other hand, the situation with documentary sources for medieval Serbia and Bosnia is truly grave. Most of the legislative acts on mining, hunting, and woodland use are almost absolutely missing until the beginning of the 19th century, when the first thoughts on sustainable forestry emerged, and they were formulated as prohibition and protection law¹ Neither a single town archive nor mining statute from the Middle Ages had survived completely but only in fragments and in different linguistic editions (Cyrillic, Latin, and Ottoman).²

This complete lack of legal evidence cannot be, however, caused only by the (nearly) complete destruction of archives and sources, and upon closer examination it could be claimed that no forest laws, nor cadastres (Germ. *Waldordnungen*, *Waldbücher*³) were ever composed in medieval Serbia and Bosnia. Further methodological distinction should be made between the *woodland* and the *forests*. The latter term should be used only in those cases where there were Royal Forests as hunting preserves, protected by the Forest and Hunting laws and guarded by the foresters. The research in neighboring Hungary showed that ‘forests’ in the legal sense were a Western European import during the Late Middle Ages.⁴ Nothing similar had ever come to life in the medieval Central Balkans. First institutionalized forest care, along with forest laws and guarding service, was implemented in Serbia during the first reign of Prince Miloš Obrenović, aimed at preventing the total woodland annihilation in the process of new land acquisitions. As for Bosnia, the first regulations were introduced along with the Austro-Hungarian administration (from 1878 onwards), more than a century later than in the vicinal regions of Croatia and Slavonia.⁵

In spite of vague documentary evidence, which represents a great hindrance to scientists, some new interpretations of Man vs. Nature relationship are possible from a comparative, long-term, and multifaceted approach. These

¹ Sustainability (*Nachhaltigkeit*), as an economic concept of preserving natural resources renewable, dates from the Age of Enlightenment in Europe – Vehkamäki 2005, 1–13.

² On the mining and communal law of Novo Brdo: Marković 1985; Ćirković 2005, both with extensive literature overview.

³ See, for example, the interpretation of forest cadastres and town statutes in Dalmatia and Istria — Jelašić 1983, 23–24; Mihelič 2008, 27–51.

⁴ Szabo 2005, 20–24.

⁵ For Serbia: ‘Ukaz o sečenju šuma’ [Edict on the wood cutting] which was pronounced in 1839 — *Sbornik zakona* I, 1840, 101–104; *Šuma*, in: *Rečnik zakona* 1856, 528–532; Milić 1983, 99–108. For Bosnia: Schmid 1914, 424–492.

interpretations of scarcely preserved data are set in the context of pre-industrial, i.e. agrarian socio-economical regime, with its organic sources of energy: solar energy, man and animal power, vegetable fibers and wood fuel.⁶ From the economic aspect, the Nature was valued as an almost endless reservoir of resources and raw material and the human experience was shaped both by the cultural tradition and the everyday practice. Ruler, as the supreme landowner, aimed to regulate the resource allocation for the most lucrative pre-industrial production, i.e. mining. On the other hand, technical development induced both socio-cultural and environmental changes. Therefore, this all concerned a complex process of mutual influence.⁷

Trees and woods were highly appreciated in the cultures of all Slavic peoples, and their millennia long experiences in shaping the Nature are still preserved in the form of linguistic, i.e. ethno-botanical evidence. The analysis of the available written sources points to several conclusions. Dendronyms are mostly of Old Slavic origin, shared by other Slavic languages, while ‘dub/hrast’ — oak tree (*quercus*) was the object of the highest cult admiration and respect.⁸ More importantly, there is quite a distinctive choice of words, mostly Old Slavic, for different groups of trees, which indicate that specific tree types and their structure were preferred for specific activities and products, such as:

- ‘gvozđ’ and ‘gora’ (Lat. *mons, silva*) — a mountain covered with dense and high, mature woods (Germ. *Bergwald*) — used as construction timber, pitch, charcoal production, and very rarely, for land clearing and turning into arable fields;
- ‘gaj’ (*nemus, nemus edictum*) — low-lying, well-kept and nourished oak preserve or enclosure (Fr. *haine, garenne*, Germ. *Haine*) — for coppicing, firewood, and fodder;
- ‘dubrava’ (*silva, nemus*) — an oak wood in the lowlands (Germ. *Talwald*) — mostly for pannage;
- ‘les, leska’ — all work wood (*lignum, materia*), or thinned woods, coppice in the lowlands (*nemus*, Germ. *Buschwald, Niederwald*) — for herbage, coppicing and firewood.

Linguistic development went towards introduction of new words: ‘suma’ (*forestris, silva*) — as the general term for all woods, regardless of location or composition of trees, which replaced ‘les’, and ‘planina’ (*mons*) — replacing ‘gora’.⁹

⁶ Landers 2003, 2–46, et pass; Gingrich 2008, 31.

⁷ Jaritz — Winiwarter 1997, 91–93ff.

⁸ Čajkanović 1994² a; Idem 1994² b, 169–180; Ivić 1995², 124–140; Radenković 1996, 47–48, 275ff.

⁹ Georgijević 1967, 9–43; Mišić 2007, 29–33; Mrgić 2004, 167–170; for each linguistic term, see: Schütz 1957.

Scientists, however, have to avoid imposing the modern botanical terminology and taxonomy to the earlier societies in respect to all differences.

According to anthropological research, the Slavic structure of the world shows clear division into ‘domesticated/cultivated nature’ with arable fields and pastures in the lowlands, and the ‘wilderness’ or uncultivated/uninhibited land, i.e. ‘desert’, located just behind the village borders. As in other parts of continental Europe, ‘wilderness’ and ‘desert’ denoted densely wooded areas. According to the Crusaders’ chronicles, the stretch of *Via militaris* through the valley of Velika Morava River went through the terrifying ‘*silvae Bulgariae*’ or ‘*deserta Bulgariae*’.¹⁰ Further, in a charter of the King Stephan Dušan, a wooded mountain was named ‘*gora Pustoš*’, which indicated the height, density of woods and the lack of human presence (< *pusta*, meaning *deserta*).¹¹

Preserved evidence, though sparse, allow the assumption that woodlands in medieval Serbia and Bosnia were used within traditional patterns of exploitation, according to experience, similar to other European regions such as the Byzantine Empire and Hungary. This traditional woodland management included felling, coppicing, pollarding, tapping for pitch, browsing, pannage, and burning the woods in the process of clearing. Once cleared, the land had to be maintained, since the vegetation cover would reclaim it in a number of years, depending on the soil and climate conditions.¹²

Wood was by far the most available construction material, except for the Mediterranean parts of Bosnia and Serbia, where the vegetation cover was thinned and less available. There is, though, an interesting term, which appeared in both Mediterranean and continental parts: Serb. *grm*, *grmlje*, *grmovi*. Even though the first dictionary entrance is Lat. — *frutex*, *fruticetum*, *arbuscelli* (Germ. *Gebüsch*, Engl. *bushes*, *shrubs*) and this today remains the most frequent meaning, it must be warned against the simplification. In the text of the two donations of Bosnian rulers to the Republic of Dubrovnik, *grmlje* was added to the list of economic valuable features of the donated land possessions. Those *grmlje* were not, however, proper *bushes* like hazel wood (*Corylus avelana*, *lešnik*), and blackberries (*Rubus fruticosus*, *kupina*), but probably trees of *Quercus coccifera* type (Germ. *Kermeseiche*, *krmezni hrast*) in those semi-arid areas, which form the famous Mediterranean *maquis*. Further away in the hinterland, *grm* denominated another type of oak, i.e. the pedunculate oak (*Quercus robur*,

¹⁰ Crusaders entered, what Arnold termed as ‘*nemus illud maximum et notissimum, quod Bulgarewalt dicitur*’ — MG SS 21, 1859, 118. Lietbert, bishop of Cambrai, travelled to Holy Land through ‘*solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant*’ — MG SS 30/2, 1934, 854.

¹¹ Ivić — Grković 1976, III, 2730.

¹² Dunn 1992, 235–298; for France and England: Bechmann 1990; for Hungary: Szabo, 20–21, 41–46.

Germ. Stieleiche, *hrast kitnjak*, *lužnjak*). Probably the most famous example is *Takovski grm*, a huge oak tree in Central Serbia, under which the Second Serbian Uprising against the Ottoman Empire was proclaimed in 1815. This meaning of *grmovi* as oak trees is testified in a document from 1848, when the Serbian Ministry of Finance had allowed ‘cutting those huge trees (i.e. *grmovi*) in our woods’ for the purpose of shipbuilding. Further, there are toponyms deriving from *Grm*, such as the names of the villages of *Debeli Grm*, *Grmljani*, *Grmeči*, and *Trebljegrm*.¹³ Unless testified in the field work, it could be difficult to conclude whether this also concerned the process of woodland degradation, i.e. the appearance of secondary vegetation due to the woodland clearance.

In continental parts of Serbia and Bosnia, all constructions were wooden, since stone built structures were reserved for royal and feudal buildings, for monasteries and churches, and for the most important fortifications. This also included a more sophisticated logistics of obtaining the proper material, transportation to building site, skilled craftsmen, and significant financial sources.¹⁴

In the peasant economy and everyday consumption, woods were the most significant resource material, irreplaceable for house building, as fuel for cooking and heating, as cattle food (fodder, pannage), for wooden parts of agricultural tools (yoke, spade, pickax, shovel, etc.) and transportation vehicles; further, wild plants had medicinal use, wild honey and fruits were supplement food. Certain crafts and manufacture production depended on the constant supply of woods, such as the production of leather, pottery, bricks, glass, soap etc.¹⁵

However, the most significant consumption of woodland resources was in the mining. Concerning medieval Serbia and Bosnia, the history of mining had two distinctive phases: before and after the settlement of ‘Saxon’, i.e. German miners. This ‘event’ had extremely significant economic, social, and cultural consequences. Prior to their arrival in the first half of the 13th century, mining activity was limited to surface exploitation and use of the existing Roman mining remains.¹⁶ There is no written evidence on ore/metal export from Serbia before 1254, when the earliest presence of Saxons is notified in the mine of Brskovo.¹⁷

¹³ Daničić 1864, I, 241; Miklosich 234, 289; Stojanović 1912, 758; Skok 1970, I, 622; Dunn, 239, et pass.

¹⁴ Maksimović — Popović 2005, 329–349; Tomović 2005, 161–171.

¹⁵ Bechmann, 147–200; Russel 2005, 315–334; Bryer 2002, 101–113; Mrgić 2008, 30–31.

¹⁶ Dušanić 2004, 247–270.

¹⁷ The latest research shows that the market place of Brskovo was well developed already in 1243, when it was first mentioned in a document from Kotor Archive. Although it does not testify to mining production, the problem of wine export to Brskovo indicates that the number of inhabitants which could afford imported wine was significant — Sindik 2008, 305–309.

There is still an ambiguous opinion in our historiography on the question of time and cause of their arrival to Serbia. The scholars allow the possibility that the arrival of German miners had happened ‘by chance’ and was random, upon the presumption that they had fled from Erdely/Transylvania before the Mongol invasion in 1241.¹⁸

However, the fact that the Saxons were granted with the quite similar privileges to those they had received from the Hungarian king Andrew II (1215–35) in the form of the Golden Charter called *Andreanum* in 1224, speaks contrary, and if concerned in the context of centennial close relationship between the Hungarian and the Serbian royal families, the above mentioned possibility proves to be highly improbable.

Saxons in Hungary and Serbia had shared the following common privileges based on the ruler’s eminent domain over all land:

- Personal and freedom of movement, travel, and trade;
- Freedom to search and exploit subterranean wealth;
- Free access and use of woods and waters;
- The payment of royal annual revenue which consisted of 1/10 of the mine ore and 1/10 of the refined metals. Those special tithes were called *urbura*, Germ. *Urbur*, and they enabled the king to be the richest person in the country;
- Saxon miners had independent government within their communities, based on German common law; in Hungary they had established seven major town centers (hence > *Siebenbürgen*), with *comes Saxonum* as their chief representative.

Obligation of German settlers in Hungary of additional payment to the royal treasury of 500 silver marks as a tax in money, and provision of 500 armed soldiers, was unknown in the Balkans.¹⁹

Therefore, the more probable conclusion is that the Saxon miners had come to Serbia upon the initiative of the Serbian rulers, who were most certainly informed about the colonization practice which had yielded such a high royal income in Hungary. Ever since the 11th century, Hungarian and Serbian royal courts maintained close family and political ties. The first invitation of German settlers (*hospites Theutonici*) to Hungary came during the reign of the king Geza II (1141–1162), whose mother was Serbian princess Jelena (Ilona), daughter of

¹⁸ Dinić 1955, 1–27; Ćirković 1987, claimed that “It cannot be determined with accuracy whether the Saxons arrived in Serbia fleeing from the Tatars or as a group of colonists invited by the Serbian king, Stefan Uroš” — 161; Idem 1979, 81. The same, ambiguous statement in: Ćirković — Kovačević-Kojić — Ćuk 2002, 21.

¹⁹ Wagner 1981², 16–19; Gündisch 1998²; Szabo 2001, 95–114.

the Grand *župan* Uroš II, and whose tutor and *palatinus regni* was her brother, prince Beloš.²⁰ From that time on, German colonization in Hungary continued in different phases, until 1224, when king Andrew II (1215–35) issued his charter *Andreanum*, as the ‘Guarantee of Freedom’ (Germ. *Freibrief*).²¹

Without assurance of receiving the privileges of the same quality and level, Saxons would not leave the Hungarian Kingdom to come to Serbia and from there to Bosnia. Another fact that proves a well planned colonization is the location and the organization of the Saxon mining settlements in the close vicinity of the mining location, among them first and foremost, those with silver, gold, copper and lead deposits.

As it has been ascertained long ago, the number of German colonists in Serbia and Bosnia was much lower than in Hungary, since no major town in Serbia reflects a German name (such as Hermannstadt or Klausenburg in Erdely), but only small market places, villages, and creeks (market place of Sasi in the vicinity of Srebrnica in Bosnia, Saška reka etc.).²² Secondly, due to intermixing with the native population, the Saxons lost their German ethnic features within a century. The term *Saxon* in Serbia, as in Hungary, became a general, professional, and social name for all miners, regardless of their ethnic origin. German settlers had no central representative in Serbia, no ‘comes Saxonum’ for the whole ‘universitas/communitas Saxonorum’, but only local government in towns, where the city council consisted of 12 burghers (Lat. *cives*, Germ. *Bürger* > *purgari*), presided by *comes civitatis* (Serb. *knez*). The earliest known was *comes Vreibergerius*, recorded in 1280 in Brskovo, which clearly indicates that this was also the institution with the Saxon origin.²³

The Saxon settlements in Serbia had not been established randomly but with purpose, in the close proximity of the mines, where they had implemented completely new technology, work organization and administration. Starting from Brskovo, five major mining areas, each with a whole system of mines, began to develop: Rudnik mountain (Slavic name for ‘mine’, *Bergbau*), Mt Kopaonik, Kosovo basin, Podrinje — the valley of River Drina, and Central Bosnia. All these mining regions were placed in the rich woodlands with river streams, on middle to higher elevated ground.²⁴

²⁰ Kalić-Mijušković 1970, 21–37; eadem, 1997, 63–81.

²¹ There is an extensive literature on the issue of German ‘Ostkolonisation’, see: Grimm — Zach 1996.

²² Dinić 1955, 1–27; Zirojević 1987, 93–101.

²³ Dinić 1955, 16, 93–94; Kovačević-Kojić 2007, 277–291; Ćirković 1987, 162.

²⁴ Simić 1951; Dinić 1955, 1962; Jovanović 2007; the latest historical synthesis: Ćirković –Kovačević-Kojić-Čuk 2002.

When observing the poorly preserved articles of the mining, i.e. the ‘Saxon’ laws, it is interesting to note that there is not a single article concerning wood supply and consumption. This could indicate that it might have been left to the ruler’s responsibility and his local authorities, or vice-versa, that the ‘Saxons’ had fully exercised the granted freedom of access to water and woods so that the organization of wood supply was in their hands.

What is more important for this paper is the issue of the ownership over natural resources and further, its management. It can be assumed that drawing on Roman legal ideas, and the evident influence from Hungary, the Serbian rulers claimed major regalian rights (*iura regalia maiora*) or supreme authority over mining. It included the exclusive rights of ownership (*dominium eminens*, i.e. eminent domain), control (*dominium directum*) and use (*dominium utile*) of ore deposits, mining, trade in metals and coinage. The ruler conceded his rights to exploit subterranean wealth to Saxon miners in return for one tenth of the mine production, the so-called *urbura*, which constituted the most significant part of the royal revenues.²⁵ Quite understandably, the ruler was thus very interested in the prosperity of mines, providing sources for an uninterrupted and increasing production, and trade in metals.

Woods, timber, logs, planks, poles etc. were necessary for the mining production in every step — for tools and equipment (vehicles, carts, wheels, ladders, vats and launders), working and lodging premises, as well as the underground tunnel constructions. Most significantly and in largest quantities, woods were burnt into charcoal, since it produced higher temperatures in smelting and refining process. In each ecological region, there are tree species preferred for charcoal production, due to their high calorific values. In Central Balkans those were oak and beech woods, because they retain about 70% in volume and about 40% in weight, producing very high temperatures. Charcoal pits/kilns were made in the woodlands, i.e. in the forest clearings, on flat terraces. For the production of a single tone of pure iron, circa 4 tones of iron ore and 6 tones of charcoal had to be burnt, and almost 10 hectares of woods were had to be cut down for a single tone of charcoal.²⁶ This traditional way of producing charcoal has survived even today in central Bosnia and eastern Serbia and could be traced in other parts of Europe.

Ottoman sources testify about a highly developed logistics of charcoal production in the mining areas. Probably similarly to the medieval times, a large number of villages were exclusively obliged to burn charcoal and to transport it

²⁵ Taranovski 1996², 85–86, 183–184, et pass.

²⁶ Estimations vary greatly, depending on technology and wood quality. See description of the traditional iron production in Bosnia: Kreševljaković 1942, 409–452; Hadžidedić 1967, 177–195.

to specific smelting locations. The workers were known as *kömürçis* and because of this duty they were exempted of all other labor and irregular tax duties except a small tax on every charcoal kiln (*resm-i ocak*).²⁷

Direct evidence of natural resource management (in this case woods for mining activity) has been preserved in the text of *The Czar Dušan's Law Code* (1346). The text of the article No. 123 has the title "O Sasima: o trgovima" (*On the Saxons: on the market places*), and its translation is as follows:

*Whatever woods (Serb. gora) the Saxons have cut down until this assembly, let them have that land; if they have illegally taken the land of some nobleman, let them be judged by the Law of the Holy King (Stefan Milutin); and from now on, the Saxon may not cut down the woods, and what he cuts, he may not cultivate, nor settle people on it, and the land should remain uninhabited (Serb. pusta — Lat. deserta), so that the woods can grow anew; no one may forbid the Saxon to cut down the woods, and whatever the market place needs, he may cut.*²⁸

Because of the mining, the Saxons were permitted to an unlimited coppicing and pollarding, which do not destroy the woods. But, the further text says that they should not grub out the woods nor remove the stumps of the trees, thus obtaining clear and arable land. Therefore, it is obvious that the Saxons went further than it was allowed, by turning the clearings into arable fields and, what was even worse, they were establishing villages by settling the people on the land they were not entitled to. Since this would also lead to destruction of the natural cycle of woods regeneration, the side-effect of this legal act was an ecological protection of woodlands. However, the Serbian ruler did not have this in his mind, so his protection of woods was unintentional and it would remain so until the beginning of the 19th century. In conclusion, the Saxon miners had challenged the ruler's supreme authority over land and woods, and the Czar was so provoked and forced to act that his decision was made a part of the Law Code. This was probably due to a number of legal disputes brought to the Royal court, and those disputes had arisen from the Saxon violation of landowner's proprietary rights.

Several other Serbian royal charters testify to *dominium eminens* over woods as mining resource in the form of enclosures — *zabeli*, which were usually excellent pastures and only in few documented cases — woods (Lat. *silvae saeptae*, Fr. *banbois*). Czar Dušan proclaimed that one whole *gora* Ravanštica — a densely wooded mountain, was the *zabel* of his ancestors. In another charter, he donated to a monastery one *gora* together with two smiths and their smelting furnace (1348), describing the boundaries of the *gora*. The ruler granted these

²⁷ *Kanuni i kanun-name* 1957, 114, 117, 119; Katić 2009, 197–207.

²⁸ *Zakonik*, prev. N. Radojčić 1960, 66, 123; Taranovski, 162.

banned woods together with his *dominium directum*, with the exclusive right to access and to use arboreal resource. Those wooded enclosures were not fenced off, but their borders were clearly marked on the edge trees and fully respected.²⁹

In order to form enclosures, Serbian rulers sometimes confiscated the necessary land even from the Church, thus exercising clearly their eminent domain. After an archbishop complained that one land possession was taken away from his church domain, the ruler had not reversed his decision. In another case, the Serbian ruler donated one *gora* to a church, so that the church farmers could ‘clear the woods’ (*da seku lazove*) and obtain arable land.³⁰

In connection with woodland *zabeli*, we have an almost absurd picture in medieval Serbia: there were no Forest Laws, nor foresters, but according to Serbian translation of the Byzantine’s *Nomos georgicos*, art. 20, even a single tree, fruit bearing or not, was protected by the lawgiver:

*If somebody raises a tree on a common land, and afterwards, when the land with this tree is appropriated to somebody else, no one has the right on that tree except the person who raised it. If the owner of the land complains, let the planter have another tree.*³¹

In the Serbian translation, the verb used to denote ‘to raise a tree’ is “vaspitati”, which still means “to nourish, to raise, to bring up a child or children” and this is exactly the essence of the whole process to make a tree grow up fully. It needs to be cherished, closely looked after and fostered with great concern, and this long-term care was recognized, respected and protected by the lawgiver.

Forests in the Central Balkans as a humid and temperate environment were mostly renewable resource used within traditional patterns. After excessive mining activity had ceased many locations were reforested in time. That was the case of Rudnik in Serbia, situated in the heart of Šumadija region (“Woodland”), where dense woods grew anew after the Middle Ages due to the significant population decrease and the transition from agriculture to cattle breeding.³² The landscape of Novo Brdo surroundings, on the other hand, still shows scars from mining production, including soil depletion and deforestation. This most significant medieval mining town of circa 10.000 inhabitants certainly made deep impact on the natural environment.³³

²⁹ Blagojević 1965, 1–17; Mišić — Subotin-Golubović 2003, 49–50, 55, 170–171. The term *zabel* < *zabil* < *zabijeliti* meant ‘to mark a tree by removing a strip of its bark’, which makes the white inner bark/sapwood of the tree quite visible — Schütz, 14, 60.

³⁰ Novaković 1912, 492; Blagojević 1965, 5.

³¹ Blagojević 2007, 60–61, 127–128.

³² Jovanović 1954, 17–35.

³³ Dinić 1962, 27–95; for the latest research results, see: Jovanović et. al., 2004.

In addition to environmental changes induced by mining, another interesting case speaks of an early citizen ecological initiative. The smelting process meant that tall piles of earth, wood, charcoal, and ore, were set to fire and left to roast and fume day and night. Emissions of sulfurous gas were poisonous because of the high content of various metals which polluted air, water, and land and endangered the health of people, vegetation, and animals. This was justly observed in the mining town of Srebrenica in Bosnia, where the smelting furnaces were situated in the city itself. Citizens tried on several occasions from 1432 to 1435 to appeal to the Serbian Despot to relocate the smelters since, as they put it, ‘many good men had died of poisonous fumes.’³⁴ Unfortunately, the outcome of their petitions remained unknown.

The central point of argument is that in medieval Serbia and Bosnia, further from the Mediterranean region, there was such an abundance of woods, easily acquired and renewable, that there was no need for special protection laws in the first place. Another thing to consider is that in these medieval states, the western European concept of forests and forest laws was not implemented. Woods exploitation for mining was, in most cases, balanced with the regenerative capacities of arboreal resources in central Balkans, or, in terms of the nowadays science — it seems to be highly sustainable. The only case in which the Serbian ruler had reacted was due to the violation of his eminent domain, and not the protection of natural environment.

Reference list:

- Arnoldi abbatis Lubecensis chronica*, Monumenta Germaniae SS 21, Hannover 1859, 118.
- Bechmann, Roland (1990): *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*, New York.
- Blagojević, Miloš (1965): Srednjovekovni zabel, [Medieval zabel], *Istorijski časopis*, **14–15**, 1–17.
- Blagojević, Miloš (2007): *Zemljoradnički zakon — srednjovekovni rukopis*, [Agricultural Law — Medieval manuscript], SANU, Odeljenje društvenih nauka — Izvori srpskog prava XIV, Beograd.
- Blagojević, Miloš (2007): *Zemljoradnički zakon — srednjovekovni rukopis*, [Agricultural Law — medieval manuscript], SANU, Odeljenje društvenih nauka — Izvori srpskog prava XIV, Beograd.
- Bryer, Anthony (2002): *The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools*, in: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, A. Laiou (ed.): Dumbarton Oaks: Washington DC, 101–113.

³⁴ Ćirković — Kovačević-Kojić — Ćuk, 57–58.

- Čajkanović, Veselin (1994² a): *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama*, [Dictionary of the Serbian Popular Beliefs about the Plants], Sabrana dela 4, prir. V. Djurić, Beograd.
- Čajkanović, Veselin (1994² b): *Stara srpska religija i mitologija*, [Old Serbian Religion and Mythology], Sabrana dela 5, prir. V. Djurić, Beograd.
- Ćirković, Sima (1979): *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, in: *Precious Metals in the Age of Expansion*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 2, Stuttgart, 41–9.
- Ćirković, Sima (1987): *Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia*, in: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ed. B. Krekić, Berkeley — Los Angeles — London, 158–184.
- Ćirković, Sima — Kovačević-Kojić, Desanka — Ćuk, Ruža (2002): *Staro srpsko rudarstvo*, [Old Serbian Mining], Beograd — Novi Sad.
- Ćirković, Sima (2005): *Latinički prepis rudarskog zakona despota Stefana Lazarevića*, [Latin Transcription of the Law on Mines of Despot Stefan Lazarević], SANU: Beograd.
- Daničić, Đura (1864): *Rječnik iz književnih starina srpskih I*, [Dictionary of the Serbian Literary Antiquities], Beograd 1864.
- Dinić, Mihailo (1955): *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I*, [On the History of Mining in the medieval Serbia and Bosnia], Beograd: SANU.
- Dinić, Mihailo (1962): *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni II*, [On the History of Mining in the medieval Serbia and Bosnia], Beograd: SANU.
- Dunn, Archibald (1992): The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world, *Byzantine and Modern Greek Studies* 16, 235–298.
- Dušanić, Slobodan (2004): *Roman mining in Illyricum: Historical aspects*, in: *Dall' Adriatico al Danubio-L'Illirico nell'età greca e romana*, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003, Pisa: Edizione Elettronica, 247–270.
- Georgijević, Svetozar (1967): Šuma — Gora — Planina, [Forest — Wooded mountin — Mountin], *Balkanološke studije*, 1, Niš, 9–43.
- Gingrich, Simone (2008): *Historical Sustainability Research: Past Processes and Present Challenges*, in: *Human Nature: Studies in Historical Ecology & Environmental History*, eds. P. Szabo — R. Hedl, Brno: Institute of Botany of the ASCR, 28–35.
- Gündisch, Konrad (1998²): *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*, Langen/Müller.
- Hadžidedić, Nedžad (1967): Majdani ili samokovi u Očeviji, [Mines in Očevija], *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. — Etnologija*, 22, 177–195.
- Ivić, Pavle — Grković, Milica (1976): *Dečanske hrisovulje*, [The Golden Charters of the Monastery of Dečani], Novi Sad.
- Ivić, Pavle (1995²): *Jezik i njegov razvoj do druge polovine XII veka*, [Language and Its Development until the second half of the 12th century], in: *Istorija srpskog naroda I*, Beograd: SKZ, 124–140.
- Jaritz, Gerhard — Winiwarter, Verena (1997): *Perception of Nature in Renaissance Society*, in: *Nature and Society in Historical Perspective*, eds. M. Teich — R. Porter — B. Gustafsson, Cambirdge: Cambridge University Press 1997, 91–111.

- Jelašić, J., (1983): Zaštita šuma u statutima i drugim aktima srednjovjekovnih dalmatinskih komuna, [Protection of Woods in the Statutes and other Decrees of the medieval communes in Dalmatia], *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, **10-1**, 23–34.
- Jovanović, Vojislav et. al., (2004): *Novo Brdo*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Jovanović, Branislav (1954): *O šumama Srbije početkom XIX veka*, [On the Serbia's Forests at the beginning of the 19th century], in: *Geografski lik Srbije u doba Prvog ustanka*, Beograd, 17–35.
- Jovanović, Petar (2007): *Rudarstvo na tlu Srbije I*, [Mining in Serbia], Beograd.
- Kalić-Mijušković, Jovanka (1970): Raški veliki župan Uroš II, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, **12**, 21–37.
- Kalić, Jovanka (1997): Ban Beloš, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 36, 63–81.
- Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, (1957): Sarajevo: Orijentalni institut.
- Katić, Srđan (2009): Potrošni materijali u osmanskom rudarstvu i metalurgiji, [Resource material in the Ottoman mining and metalurgy], *Istorijski časopis* 58, 197–207.
- Kovačević-Kojić, Desanka (2007): *O knezovima u gradskim naseljima srednjovekovne Bosne*, [On the Counts in the medieval Towns in Bosnia], in: eadem, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV vijek)*, Beograd, 277–291.
- Kreševljaković, Hamdija (1942): Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891., [Vareš as the Central Place of Ironsmiths' Production in Bosnia and Hercegovina until 1891] *Glasnik Hrvatskog Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, **44**, 409–452.
- Landers, John (2003): *The Field and the Forge. Population, Production, and Power in the Pre-Industrial West*, Oxford: Oxford University Press.
- Maksimović, Ljubomir — Popović, Marko (2005): *Le village en Serbie medieval*, in: *Les villages dans l'Empire Byzantine (IVe–XVe siècle): XX. Congrès International des Études Byzantines*, eds. J.Lefort — C.Morrisson — J.-P.Sodini, Paris, 329–349.
- Marković, Biljana (1985): *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića — prevod i pravnoistorijska studija*, [The Law on Mines of Despot Stefan Lazarević — translation and the law history study], Spomenik SANU 126, Odeljenje društvenih nauka 24.
- Mihelič, Darija (2008): *Usoda gozdov na Slovenskem do 16. stoletja*, *Ekohistorija* 4/4, 27–51.
- Miklosich, Franz (1868): *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae*.
- Milić, Danica (1983): Šume kao prirodni uslov za neke privredne delatnosti, [Woods as Natural Resource for certain economic activities], *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, **10-1**, 99–108.
- Mišić, Siniša (1995): Lov u srednjovekovnoj Srbiji, *Istorijski glasnik*, **1-2**, 51–66.
- Mišić, Siniša (1996): *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd.
- Mišić, Siniša — Subotin-Golubović, Tatjana (2003): *Svetoarhandelovska hrisovulja*, Beograd: Istorijski institut.

- Mišić, Siniša (2007): *Korišćenje unutrašnjih voda u srpskim zemljama srednjeg veka*, Beograd: Utopija.
- Mrgić, Jelena (2004): *Srednjovekovni čovek i priroda*, [Medieval Man and Nature], in: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, ur. S. Marjanović-Dušanić — D. Popović, Beograd: Clio, 163–182.
- Mrgić, Jelena (2008): *Severna Bosna (13–16. vek)*, [Northern Bosnia, 13th–16th centuries], Beograd: Istorijski institut.
- Novaković, Stojan (1912): *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd.
- Radenković, Ljubinko (1996): *Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena*, [The World Symbolics in the Popular Magic of the South Slavs], Niš: Prosveta.
- Rečnik zakona, uredba, uredbeni propisa i pr., izdani u Knjažestvu Srbii od 1827. do polovine 1854*, (1856): [Dictionary of Laws, Ordinances and Decrees published in the Principality of Serbia from 1827 to the middle of 1854], prir. Dj. Petrović, Beograd.
- Russel, T., (2005): *Wood*, in: *The Cultural History of Plants*, eds. Gh. Prance — M. Nesbitt, Routledge, 315–334.
- Sbornik zakona i uredba, i uredbeni ukaza, izdani u Knjažestvu Srbskom I*, (1840): [Collection of Laws, Ordinances and Decrees published in the Principality of Serbia], Beograd.
- Schmid, Ferdinand (1914): *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914.
- Schütz, Joseph (1957): *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen Sprache*, Berlin.
- Simić, Vasilije (1951): *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, [Historical Development of our Mining], Beograd.
- Sindik, Dušan (2008): O prvom pomenu Brskova, [On the First Mention of Brskovo], *Istorijski časopis*, 56, 305–309.
- Skok, Petar (1971): *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika I* [Etymological Dictionary of the Croatian or Serbian Language], Zagreb: JAZU.
- Szabo, Bela (2001): *Sachsen in Ungarn und ihr Rechtsleben im Mittelalter und der frühen Neuzeit. Forschungsstand und Möglichkeiten in der Erforschung der Rechtsverhältnisse der Zipser und Siebenbürger Sachsen*, in: *Sachsen im Spiegel des Rechts — Ius Commune propriumque*. Red. A. Schmidt-Recla — E. Schumann- F. Theisen, Köln-Weimar-Wien, 95–114.
- Szabo, Peter (2005): *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, CEU Archaeolingua Press — BAR International Series, Oxford.
- Taranovski, Teodor (1996²): *Istorija državnog prava*, [History of Constitutional Law], in: *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, Beograd
- Tomović, Gordana (2005): *Stanovanje u gradu i selu*, [Living in the Town and Village], in: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, ur. A. Fotić, Beograd: Clio, 161–171.
- Vehkamäki, Seppo (2005): *The concept of sustainability in modern times*, in: A. Jalkanen — P. Nygren (eds.), *Sustainable use of renewable natural resources — from principles to practices*. University of Helsinki Department of Forest Ecology Publications 34, 1–13. www.mm.helsinki.fi/mmeko/tutkimus/SUNARE/pdf/22_Vehkamaki.pdf

- Vita Lietberti*, Monumenta Germaniae SS 30/2, Lipsiae 1934, 840–868.
- Wagner, Ernst (ed.) (1981²): *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1*, Köln — Wien.
- Zach, Karl (Hg.) (1996): *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte-Wirtschaft-Recht-Sprache*, Band 2, München.
- Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354*, (1960): [The Law Code of Tsar Stefan Dušan], prev. N. Radojčić, Beograd.
- Zirojević, Olga (1987): *Tragom Sasa u Srbiji u XV i XVI veku*, [The Traces of Saxons in Serbia in the 15th and 16th centuries], *Novopazarski zbornik*, 11, 93–101.

Јелена Мргић

РАЗМАТРАЊА О ШУМСКИМ РЕСУРСИМА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ И БОСНИ

Чланак представља прилог проучавању историјске употребе шумских ресурса на подручју прединдустријске Србије и Босне у складу с модерним развојем историје и сродних наука (историјске географије, историјске екологије, историјске економије, историје технологије и др.). Упркос чињеници да су средњовековни документарни и законски споменици о начину употребе шумских ресурса у унутрашњости Балканског полуострва веома оскудно сачувани, у раду је учињен напор да се представе извори који могу да се искористе у истраживању овог аспекта историјске прошлости. Једно од најстаријих сведочанстава представљају називи појединих врста дрвећа и посебних група дрвећа, с тим да се упозорава да се савремена ботаничка таксономија опрезно користи, уважавајући разлике између предмодерног и модерног научног доба и терминологије. Са аспекта правне историје, „шума“ постаје објекат заштите и бриге суверена тек са оснивањем модерне српске државе, током прве владавине кнеза Милоша Обреновића. У случају Босне, промене и усклађивање с постојећом легислативном праксом остварују се тек са успостављањем аустро-угарске окупационе власти (1878), више од стотину година након што је посебна „шумска економија“ уведена на подручју Војне границе. Сматрамо да се одсуство законске регулативе о шумама током средњег века на подручју Србије и Босне не може приписати само одсуству архивске грађе и/или њеном уништењу, већ се са доста сигурности може тврдити да су шумски ресурси били изузетно богати и веома „одрживи“. Разлог томе лежи у традиционалним начинима искоришћавања ресурса, који су били скоро потпуно у складу с њиховом регенеративном способношћу. Овакав закључак одговара континенталним пределима средњовековне Србије и Босне, док су њихове медитеранске области биле подложне већим еколошким променама. Највећи човеков утицај на састав, распоред и богатство шумских ресурса приметан је у рударским областима, и у том правцу треба усмерити даља истраживања.

Ema Miljković, Ph.D.
Associate Prof., Department of History, Faculty of Philosophy
Street Ćirila and Metodija no. 2, Niš
ema@filfak.ni.ac.rs

THE CHRISTIAN *SIPAHIS* IN THE SERBIAN LANDS IN THE SECOND HALF OF THE 15TH CENTURY*

The aim of this study is to analyze the number of the Christian *sipahis*, as well as their role in the frame of the Ottoman *timar* system in the Serbian lands, on the basis of the Ottoman census books from the second half of the 15th century. The analyzed data had been studied by the regions, and then it was given the general survey regarding the Christian *sipahis* in the Serbian lands in the second half of the 15th century, which made possible to make some general conclusion of their status and importance, depending on the Ottoman state policy in certain provinces.

Key words: *Ottoman Empire, second half of the 15th century, Christian sipahis, timar system, Ottoman census books*

Кључне речи: *Османско царство, друга половина 15. века, хришћани спахије, тимарски систем, дефтери*

The issue of the Christian *sipahis* was firstly treated in the historical science by Halil Inalcik in his study “From Stefan Dušan to the Ottoman Empire”¹, while, from the territory of ex-Yugoslavia, the first author to study this subject was Branislav Djurdjev, in the article “The Christian *sipahis* in the northern Serbia in the 15th century”². Later, some other authors mentioned this problem³, but the comparative analysis of number of the Christian *sipahis*, as well as of their relevance in the frame of the *timar* system have not been a subject of separate

* This study is a part of the project “Градова и пијаце у српским земљама током средњег века и суседни утицај на њихов развој” (*Towns and market places in the Serbian lands during the Middle Ages and neighboring influence to their development*) (No 147014) supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

¹ Inaldžik 1953.

² Đurđev 1952.

³ Zirojević 1974; Miljković 2007.

study, although they present an important segment of the *timar* organization in the Serbian land in the second half of the 15th century.

In this paper, the analysis of the number of the Christian *sipahis*, and their place within the *timar* system has been done on the basis of the census books for regions of Kruševac, Toplica and Dubočica, dated 1444/45 year⁴, Border region of Isa-beg Ishaković dated 1455⁵, the Branković region from the same year⁶, the *Sanjak* (Province) of Vidin dated 1466⁷, the region of Braničevo dated 1467⁸, census book of the Bosnian *sanjak* dated 1468⁹, census book of the *sanjak* of Herzegovina dated 1476/77¹⁰, census book of the *sanjak* of Smederevo from the same year¹¹, and the census book of the *kaza* of Niš dated 1498 year.¹²

I

In the analyzed census book for the regions of Kruševac, Toplica and Dubočica dated 1444/45 year, out of 74 *timar*, eight of them (11%) were held by the Christian *sipahis*.

Timar holder	Villages	Houses	Widows	Income
Vlk and Mrkša	1	34		2257
Ivča, <i>martolos</i>	1	6		450
Stepan, pasha's son-in-law	2	34	4	2523
Kalauz Jovan	3	57	1	6127
Vlkosav	1	17	2	1253
Metropolitan Silojan	3	52		4245
Stanče	1	12	1	1456
Prijezda	1	35	6	3250
Total	13	247	14	21561

Table 1: The Christian *Sipahis* in the regions of Kruševac, Toplica, and Dubočica in 1444/45

⁴ Zirojević, Eren, 1968.

⁵ Šabanović 1964.

⁶ Hadžibegić — Handžić — Kovačević 1972.

⁷ Bojanić 1973.

⁸ Stojaković 1987.

⁹ Aličić 2008.

¹⁰ Aličić 1985.

¹¹ BBA, TTD 16 (1476).

¹² Vasić — Zirojević — Stojanovski 1992.

In the census book for the above mentioned regions the changes of timar holders from Christians to Muslims had been noted as well. Thus, the timar consisting of the parts of the villages Zobnica, Dragovci and Mačišta, held by certain Vlk and his brother Mrkša, had been given to Mahmud from Vidin, since the firstly mention two timar holders “*had stayed in the land of Despot*”, as claimed by the scribe.¹³ Also, the village of Žuča, being part of the timar of *sherbedar* Ishak, had been noted “*by tahvil of Hriljan*”, with no further explanation of this change.¹⁴ The timar of certain Vlkosav, who had died in the meantime, had been given to Yusuf, who became “*Muslim from the infidel*”.¹⁵

On the other side, there is also a note beside the *timar* of *tüfekçi* Karadža, saying that the village of Bratovica should be taken from his *timar* and be given “to the pasha’s relative by the name of Grgur Konic”.¹⁶ Similarly, Ivča the *martolos* had been given his timar from *tahvil* of the *asoglan* Ali.¹⁷

The Christian *sipahis* presented important segment of the *timar* organization in the regions being part of the border region of Isa-beg Ishaković (*vilayets* Zvečan, Jeleč, Hodidjed, Sjenica, Ras, Skoplje and Tetovo). It can be immediately notified that there were no Christian *sipahis* among the fortress garrisons (*mustahfiz*) *timars* (total of 58 *timars*), but only within the corpus of *eşkınci* (total of 159 *timars*, out of them 51 were held by the Christian *sipahis*).¹⁸

Out of 14 *timars* of the member of the *eşkınci* corpus in the *nahiye* (*district*) of Zvečan, exactly one half (7 *timars*) were held by the Christian *sipahis*. However, the total income from their *timars* was 7.786 *akches*, being less than one quarter of the total income of the *eşkıncis* in this region (29.906 *akches*), the fact that strongly testifies that they were numerous group, but placed on low level within the hierarchy of the *sipahi* organization. The same situation was in the *nahiye* Jeleč, where 26 Christian *sipahis* held their *timars* (out of total number of 67 *timars* in that district), but also with very low income rate.¹⁹

The unique situation in the Serbian lands (beside the *nahiye* of Viduška in the *sanjak* of Bosnia) regarding the Christian *sipahis* in the second half of the 15th century could be notified in the *vilayet* of Nikšić, where 8 *eşkıncis* had been registered, all of them Christians.²⁰ The composition and income of their *timars* was given in the following table:

¹³ Zirojević, Eren, 1968, 382.

¹⁴ Zirojević 1968, 383. Slična beleška javlja se i uz timar Hazine, sluga Luftije, kao i uz timar Sulejmana, sina kovača Bogdana: Zirojević 1968, 385, 388.

¹⁵ Zirojević 1968, 400.

¹⁶ Zirojević 1968, 383.

¹⁷ Zirojević 1968, 389.

¹⁸ Šabanović 1964, 3–116.

¹⁹ Ibid, 36–51.

²⁰ Šabanović 1964, 58–59.

<i>eşkıncis</i> of the <i>vilayet</i> Nikšić	Settlements	Houses	Widows	Single males	Income
Stepan son of Nikšić	1	14		1	1220
Vladko son of Stepan	2	12	1	1	1620
Vlk son of Godevac	1 (part)	10	1	2	996
Herak son of Radica	1 (part)	13	1	1	1086
Vlkosav son of Dobrica	1 (part)	9			810
Zomko son of Tasovac	1 (part)	8			650
Dobrašin son of Vladko	1 (part)	3		1	314
Vlkče son of Šajko	1 (part)	1			100
Total:	9	70	3	6	6796

The Christian *sipahis* were present among the *timar* holder in the *vilayet* of Kalkandelen (Tetovo), as well as among the *eşkınci* corpus of the *vilayet* of Skoplje.

Out of total of 52 *timars* registered in the Tetovo *vilayet*, 8 of them (15%) had been *held* by the Christians. The majority was the servants (*hüzmekâr*) of Isa-beg; some of them had the *timars* with higher average income in comparison to the general income of the Christian *sipahis* in some other districts, as within the border region of Isa-beg, as well as in some other provinces of the Ottoman Empire. For example, certain Milutin, *hüzmekâr* of Isa-beg *held* the *timar* bringing 4.562 *akches* of income, Vlajica, *hüzmekâr* of Isa-beg, 4.535 *akches* and Radan, *hüzmekâr* of Isa-beg as well, 4.390 *akches*.²¹ However, if we bear in mind the fact that the average *timar* income in this area was 6.374 *akches*, their *timars* were above the average sum. Similar to the situation in some other regions, the percentage *held* by the Christian *sipahis* in the total income of this *vilayet* (7.5%) was of lesser value in relation to their total number.

Out of 18 *timar* of *eşkıncis* of *vilayet* of Skoplje, only two were *held* by the Christian *sipahis*; they were certain Dominik, son of Šojko, and Kostadin, for whom it was said that he was previously *timar* holder.²² Their *timars* brought to their holders relatively low incomes: income of Dominik was 1.892 *akches* and the one of Kostadin only 646 *akches*. The real value of those incomes becomes more obvious if we compare it to the average income of the *eşkıncis* in the *vilayet* of Skoplje, being 9.053 *akches*.²³

²¹ Ibid, 72–84.

²² Ibid, 112–113.

²³ Ibid, 105–116.

In the census book made in 1455 as well, for the Branković region, total of 177 fiefs (4 *has* domains and 173 *timars*) were registered; 25 *timars* were held by the Christian *sipahis*, which in comparison to the neighboring region of Isa-beg Ishaković presents smaller percentage. But the real number of Christian *sipahis* was higher than that, since 19 of those 25 Christian *sipahis* had joint *timars* (two or more holders of one *timar*), so the total number of Christian *sipahis* in this region was 86, making 30% of total of 262 *timar* holders in the region.²⁴

However, as well as in the other regions, the economic strength of those *timar* holders was quite low. In the total *sipahis* income of 1.071.192 *akches*, as it was registered in the region of Branković, the Christian *sipahis* shared only 45.431 *akches* (4.5%). The average income from the Christian *timar* was 1.817 *akches*.²⁵

In accordance to their income, the contribution of the Christian *sipahis* to the military force of the Ottoman Empire was respectively low. Both the income, as well as the number of additional soldiers and equipment was directly linked to the importance of the service; thus it is obvious that the Christian *sipahis* were kept on the lower levels of the Ottoman military hierarchy. In the region of Branković, out of 86 mentioned *timar* holders, 31 had the obligation to take part at the military campaigns, 8 in the status of *burume*, 22 as *cebelis* and 1 as *eşkınci*. They took along only 6 *cebeli* horsemen and 4 servants, i.e. the total of 37 horsemen; while the total registered number of the soldiers from this region was 694 (possibly certain number of auxiliary troops and servants had not been registered).²⁶

The highest income by the Christian *sipahis* in this region was registered to certain *topci* named Bogoslav, whose *timar* consisted of 2 active villages with 40 houses and income of 6.288 *akches*, while the lowest income was held by certain Raša, and his brothers Radihna, Stepan, Bogdan and Milijan, who went for campaigns in turns, and for that service shared the total income of 250 *akches*. Their *timar* consisted of one deserted village.²⁷

On the other side, the highest income from the *timar held* by a Muslim *sipahi* was in hands of certain Umur Sagrakoglanı, whose fief consisted of 7 active villages and 284 houses, with the total income of 27.470 *akches*. He personally took part in the campaigns as *burume*, and took along 13 *cebelis*, as well as one tent.²⁸ The lowest income from a *timar held* by a Muslim *sipahi* was registered on certain Bariki, who had the obligation to give one *eşkınci* per

²⁴ Macura 2002, 521.

²⁵ Hadžibegić — Handžić — Kovačević 1972, 42–347.

²⁶ Macura 2002, 489, 521.

²⁷ Ibid, 521.

²⁸ Ibid, 557.

year, and he got one deserted village in return, without income. Obviously, the intention of the central government was to populate and revive that village, thus gaining the income from it.²⁹

The synoptic census book for the *sanjak* of Vidin dated 1466 had been only preserved in fragments, thus the analysis has to be done very carefully, bearing in mind the possibility that lost sheets might contain some additional relevant information on this subject. However, even the preserved sheets can give a survey to the *sipahi* organization and number of the Christian *sipahis* in this *sanjak*. Within the group of *sipahis* of Vidin, there are ten sheets preserved (couple of introductory sheets are missing). Here 47 *timars* were registered, bringing the total income of 178.563 *akches*; the average income from the *timars* in this group was 7.288 *akches*.³⁰ Among them, six *timars* (12.5%) were held by the Christian *sipahis*, all with income considerably lesser than the average one. As the *sipahis* were registered the following Christians: Branisav (served personally as light armored horseman with a *timar* of 1.282 *akches*), Vojin and Kuzma (joint, income of 1.289 *akches*), Lala (income 872 *akches*), Dimitar (income 674 *akches*), Radohna (served personally as light cavalryman with a *timar* of 200 *akches* of income) and Todor, Marko and Jovan who got two previously unregistered *mezraas*, which were given to them on the basis of the letter written by Ali-beg. The fact that the evaluated income from this *mezraas* had not been registered, leads to conclusion that Todor, Marko and Jovan got them with the obligation to revive them; in return, they had the obligation to serve respectively in the Ottoman military campaigns, when summoned.³¹

Out of 18 *timars* held by the members of the garrison of the Vidin fortress, with the total income of 32.708 *akches* (average value was 1.817 *akches*), only one had been registered to the Christian, certain Božidar. He was obliged to supply fortress of Vidin with eight hundred of strings per year, holding in return the *timar* consisting of one village with 6 houses and one mill, with total income of 528 *akches*. In June 1470 a note was added by the register of this *timar* saying that the above mentioned Božidar had died and that his service, as well as his *timar* was taken by his brother Dobromir.³²

The analysis of the census book for the *sanjak* of Bosnia dated 1468 was performed on two different groups of *timars*: first group consists of the *sipahi* *timars* and the second group of the *timars* granted to the members of the fortress garrisons in this region.

²⁹ Ibid, 555.

³⁰ Bojanić 1973, 5–79.

³¹ Ibid, 42.

³² Ibid, 49.

There was considerably high number of Christian *sipahis* (out of 255 timars, 117 or 46% were held by the Christians) within the group of the *sipahi timars*, but again with low economic strength (only 10.76% of total income of the *sanjak*), and consequently low military force. Their number, comparison of their *timars* with the average *timars* in the particular districts, as well as the percentage of their involvement in the total income of the *nahiye* are given in the following table:

<i>Nahiye</i>	Number of <i>timars</i>	Total income	Average <i>timar</i> income	Number of Christian <i>sipahis</i>	Income from the Christian <i>timars</i>	Average income of Christian <i>timars</i>
Brod	22	117913	5360	4	6181	1545
Bobovac (part)	10	42562	4256	2	1588	794
Visoko	16	35865	2241	5	5449	1090
Lašva	4	14715	3544	1	150	150
Kreševo	6	10586	1764	0		
Neretva	13	81239	6249	5	10979	2196
Dubrovnik	11	20989	1908	6	2579	430
Sarajevo	6	29693	4949	0		
Višegrad	1	2525	2525	0		
Soko	22	48530	2206	8	11908	1323
Kukanj	9	19403	2156	5	9007	1801
Mileševo	3	9016	3005	1	2865	2865
Samabor	7	10605	1515	4	2560	640
Dubštica	4	7085	1771	1	150	150
Bohorić	1	1325	1325	0		
Kava	1	925	925	0		
Goražde	7	18381	2626	4	1850	462.5
Zagorje	18	25118	1395	9	3288	365
Bistrica	13	27990	2153	4	2083	694
Osanica (part)	6	12107	2018	2	4742	2371
Tođevac	1	1725	1725	0		
Neretva	7	35036	5005	2	2000	1000
Kom	5	3396	679	4	1934	483.5
Nevesinje	8	13485	1686	6	9345	1557.5
Blagaj	7	7388	1055	6	5625	937.5
Trebinje	16	28626	1789	14	14355	1025
Popovska	16	29419	1838	14	18826	1344
Viduška	3			3	4740	1580
Dabar	5	18194	3639	4	12958	3239.5
Konac Polje	7	7147	1021	4	3950	987.5
Total	255	685188		118	73733	

On the basis of the information given in the table, it could be concluded that the average *timar* income in all *nahiyes* were higher in comparison with the average income of the Christian *sipahis*, even in those districts where the Christian presented majority of *sipahis*.³³ The only exception was registered in the Osanica district, where the *timar* held by certain Vukić Nenковиć, with 4.071 *akches* of income had been the strongest in that *nahiye*. Vukić himself served as *burume* with one *cebeli*, one *gulam* (servant) and one little tent. At the same time, this *timar*, consisting of 3 villages with 37 houses and 16 solitary households, was one of the strongest *timars* held by the Christian *sipahi* in whole *sanjak* of Bosnia in 1468.³⁴ Nominally, the higher income was registered from the *timar* of Tvrtko, son of Čavli (7.121 *akches*), but he had shared this income with his brother Ivaniš; the same was the case of *timar* of certain Tomaš Crnišić (8.266 *akches*) held jointly by him and his brother Radič.³⁵

However, their real economic strength was even lower keeping in mind the fact that 40 out of 118 above mentioned *timars* held by the Christian *sipahis* in the *sanjak* of Bosnia, were held jointly, i.e. that the income had been shared by two or even more *sipahis*; the total number of Christian *sipahis* in this region was 202, in comparison with 159 Muslim *sipahis*. The example of the joint *timar* with the highest number of holders was registered in the *nahiye* of Konac Polje, where one *timar* with the income of only 180 *akches* was held by no less than 13 *sipahis* (voivoda Vukša, Stepan, Bratul, Stepko, Ivaš, Danuš, Stepan, Vukac, Grubač, Tvrdko, Stanko, Dragiša and Radoje), meaning that each of them went for a campaign once in thirteen years.³⁶

In seven cases were registered the joint *timars* of Muslims and Christians. Such an example is the *timar* situated in the *nahiye* of Goražde, with the income of 3.328 *akches*, held jointly by five *timar* holders: Jusuf Radisalić, Rustem Tušina, Vlatko Mušić, Skender Rvatović and Vukmir Vlatković.³⁷ In the same *nahiye* a joint *timar* with the income of 1.417 *akches* were held by a certain Kasim and his father Ratko,³⁸ while in the Dabar district on one *timar* as the holders were registered Ismail, Efke, Pribić and Pribašin. The income from this *timar* was 5.236 *akches*.³⁹ In the Osanica district was registered a *timar* held by Jusuf and his brother Vladisav, with the income of 2.058 *akches*, as well as a *timar* held by Mehmedija, the new Muslim, and Petko and Vukašin, with the income of 1.570 *akches*.⁴⁰ A *timar* held

³³ Aličić 2008, 146–147.

³⁴ Ibid, 142.

³⁵ Ibid, 103, 154.

³⁶ Ibid, 161.

³⁷ Ibid, 120.

³⁸ Ibid, 121.

³⁹ Ibid, 159.

⁴⁰ Ibid, 141.

by Musrafa, his brothers Ahmed and Mehmed and their father Radun, with the income of 6.006 *akches* was registered in the Mileševa district⁴¹, while a *timar* held by Okčija Jusuf and Vladisav, with the income of 3.131. *akches* was registered in the district of Bobovac.⁴²

In the sanjak of Bosnia in 1468 there were 9 fortresses registered, whose garrison soldiers held *timars* in this region. Those were the fortresses Ključevac in the Kovačević *vilayet*, Borovac, Susid, Bobovac, Vranduk, Proyor, Črešnevo and Kreševo in the Kral *vilayet*, and Hodide in the Sarajvoasi *vilajet*.⁴³ There were no Christians among the *timar* holding members of the garrisons in the fortresses Vranduk, Prozor, Črešneva and Kreševa, while there were present in the other above mentioned fortresses, but in very small number. Thus, out of 15 *timars* registered to the soldiers headquartered in the fortress of Ključevac, one was held by the Christians, *topcis* Radivoj and Ivko jointly, with the income of 571 *akches* (the average income from the *timars* held by soldiers who served in this fortress was 2.000 *akches*).⁴⁴ The similar situation was among the soldiers, in the fortress of Borovac, where of eight *timar* holders only one Christian was registered. That was certain Mancelikci Vlatko, whose income of 576 *akches* was three times lesser than the average income for this fortress.⁴⁵

Among the garrison soldiers in the fortress of Hodide was registered Nikola *topci*, whose *timar* of 2.005 *akches* of income was average for this fortress,⁴⁶ while certain Pava, son of Grgur was registered among the soldiers, *timar* holders in the fortress of Bobovac, but his *timar* did not bring any income; he was given 14 deserted villages, probably with obligation to populate and economically revive them.⁴⁷

Out of 15 *timars* of the garrison soldiers of the Susid fortress, one was held jointly by Mukbil, Hizir and Miroslav Durudger. Their *timar* with total income of 6.168 *akches* (around 2.000 *akches* per capita) was among the average for the soldiers serving in this fortress.⁴⁸

In the *sanjak* of Herzegovina, according to the 1476/77 year detailed census books, 50 *sipahi timars* and 159 *timars* held by the soldiers serving in the fortresses Ljubuški, Rog, Ključ, Mostar, Blagaj, Počitelj, Klobuk, Samabor and Mileševa.⁴⁹ There were no Christians among the fortress soldiers *timar* holders;

⁴¹ Ibid, 124.

⁴² Ibid, 87.

⁴³ Ibid, 163–242.

⁴⁴ Ibid, 168.

⁴⁵ Ibid, 170.

⁴⁶ Ibid, 201.

⁴⁷ Ibid, 195.

⁴⁸ Ibid, 190.

⁴⁹ Aličić 1985, 212–612.

while in the group of *sipahis timars* 12 (25%) were held by the Christians.⁵⁰ Their distribution by the *nahiyes* was given in the following table:

<i>Nahiye</i>	Number of <i>timars</i>	Number of Christian <i>timars</i>
Soko	14	4
Bistrica	3	0
Dubištica	2	1
Konac Polje	5	0
Mileševo	1	0
Kukanj	5	1
Samabor	5	1
Dabar	1	0
Popovo	2	1
Goražde	5	3
Osanica	2	0
Črešnjeva	5	1
Total:	50	12

The total income from the *sipahi timars* in the sanjak of Herzegovina in the seventies of the 15th century was 253.842 *akches*; in that sum the Christian *sipahis* had the income of 70.445 *akches* (27%), the fact that shows that the process of enlargement of the Christian *timars* had started during the previous decade. In the *nahiye* of Samabor was registered one joint *timar*, held by Ilijas from Thessaloniki and Branko son of Vuk, with the income of 3.484 *akches*, and was the largest in that particular district.⁵¹

The largest *timar* in this *sanjak* was held by *knez* Herak, whose domain was situated in the district of Popovo and consisted of 41 villages, 412 Christian and 34 Muslim households, as well as of 97 solitary households, with the total income of 28.970 *akches*.⁵²

Among the garrison soldiers serving in the fortresses of Ljubuški, Rog, Ključ, Mostar, Blagaj, Počitelj, Klobuk, Samabor and Mileševo, who held the *timars* in the *sanjak* of Herzegovina, was not any Christians.⁵³

The Christian *sipahis* were relatively numerous in the *sanjak* of Smederevo during the seventies of the 15th century; their total number was 89, being around 50% of all *timar* holders in that period. However, the income from their *timars* was quite low: 52 Christian *sipahis* had *timars* with the income lesser than 2.000

⁵⁰ Ibid, 212–390.

⁵¹ Ibid, 319–320. Later this *timar* had been transferred to Branko himself.

⁵² Aličić 1985, 331–364; More details about Herak Vraneš: Tošić 1997, 101–115.

⁵³ Ibid, 390–601.

akches, while 28 had income less than 1.000 *akches*. At the same time, the number of Muslim *sipahis* with the *timar* income less than 1.000 *akches* was quite low; they were only 6.⁵⁴

According to the 1476/77 year census book only one *zeamet*, Lugomir, was held by the Christian (by the name of Bajica) and it brought to its holder the income of 15.595 *akches*, being the lowest income in comparison to all the *zeamets* registered that year in the *sanjak* of Smederevo.⁵⁵

The income from the *sipahi timars* was from 200 to nearly 20.000 *akches*. Out of 80 *timars* registered that year in the *sanjak* of Smederevo, without the region of Braničevo, 8 of them (10%) brought the income higher than 10.000 *akches*. The strongest was the *timar* held by certain Mehmed from Trapezunt, consisting of 16 villaes (14 active and 2 deserted) with 218 houses and 6 widows, situated in the districts of Levač, Nekudim and Lepenica, with the yearly income of 19.542 *akches*. The only Christian *sipahi* whose *timar* entered this group was Maluga, the head *knez* of the Vallaque population, whose *timar* brought the income of 10.246 *akches*. This *timar* was situated in the district of Ostrovica, consisting of Čačak and five more villages and two *mezraas* in the districts of Ostrovica, Levač and Kučevo. On his *timar* lived 157 families and 4 widows.⁵⁶

For the region of Braničevo which had been registered separately in 1467 and as a part of the *sanjak* of Smederevo ten years later (1476/77), both census book had been preserved, making possible to perform detail analysis of the *sipahi* organization in that particular region.

The highest social level among the Serbs living in the region of Braničevo in the second half of the 15th century was the Christian *sipahis*. They were important segment of the *timar* organization in this *vilayet*. Without the *timars* of the soldiers serving in the fortress in Resava, all held by the Muslims, the ex Serbian feudal lords held in 1467 in this region 64 *timars* (although with very low income), while the Turks held 33 of them. If we count the total number of the *timars* in the region, the Christian *sipahis* held 52% of all the *timars* in Braničevo.⁵⁷

Of all the Serbian *sipahis*, the largest *timar* was held by three brothers, sons of certain Radan: Vukosav, Vojin and Jovan. The *timar* of Vukosav, registered in 1467, whose income was evaluated to 10.138 *akches*, consisted of 5 villages and two *mezraas*. The *timar* of his brother Vojin included incomes of 4 villages, two *mezraas* and two monasteries, making total of 7.000 *akches*, while their third brother Jovan held two villages and two *mezraas* (2.487 *akches*). Besides,

⁵⁴ BBA, TTD 16 (1476).

⁵⁵ BBA, TTD 16 (1476).

⁵⁶ BBA, TTD 16 (1476).

⁵⁷ Stojaković 1987, 94–251; BBA TTD 16 (1476); Đurđev 1952, 166–167; Miljković-Bojanić 2004, 73–74.

Vukosav and Vojin held as *çiftlik* the *mezraa* called Stanulovac and the Mirijevo monastery. The *timars* with lesser incomes were held at the same year by Dimitar son of Vukosav, and Đura, son of Vojin (respectively 250 and 880 *akches* of income). One decade later, the *timar* of Vukosav was held by his Radovan; two villages, Donja Subska and Kerlevci in Ravanica, were taken from this *timar* as the “surplus”; out of them the separate *timar* was made. Beside Radovan, the third son of Vukosav, called Leka, held in 1476 the *timar* as well (4 villages). At the time when this census book was made, the ex *timar* of Vojin was given to his younger brother Jovan, while the mentioned *çiftlik*, now as the *timar* was given to Vojin’s son, whose name was Jovan as well. That means that 8 members, belonging to the two generations, of this Serbian family served in the Ottoman army during the seventies and eighties of the 15th century.

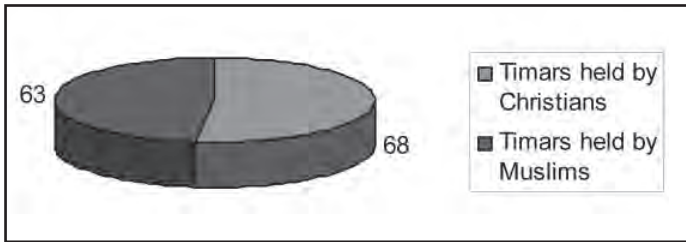

Figure 1: The number of *timars* held by the Muslims and by the Christians in the region of Braničevo in 1467

In the period from 1467 to 1476, the number of Christian *sipahis* decreased for 10%; they held 42% of all the *timars* in this region. Two marginal notes registered in the census book dated 1476 explain why they lost their status of the *timar* holders and became the *reaya*. According to those notes, three of the Christian *sipahis* had lost their *timars* for not having the *berats*, and before the list of 47 Christian *sipahis* that lost their status and became *reaya* the following note was written: “Some of the infidels living on this *timar* are the old *sipahis*, holding their own *timars*. Since they did not serve well, they became *reaya*. They had not given any taxes, but were servants of the *sanjak* begs. Their taxes are now approximately registered.”⁵⁸

The strongest Muslim *timar* in this region in 1476 was held by Hasan, Azab Ilijas and Ataulah. It consisted of 5 villages and two *mezraas*, with the income of 28.015 *akches*. The biggest Christian *timar* was held by the already mentioned Radovan, son of Vukosav, consisting of three villages and one *mezraa*, with the income of 13.011 *akches*.⁵⁹

⁵⁸ BBA, TTD 16 (1476).

⁵⁹ Ibid.

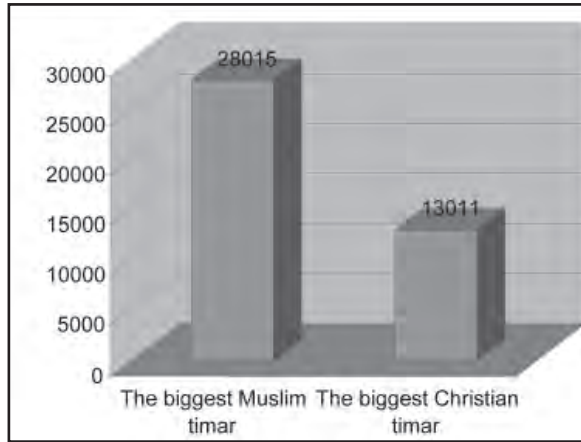

Figure 2: The relation between the biggest Muslim and the biggest Christian *timar* in the *sanjak* of Smederevo in 1476/77

The smallest *timar* held by Muslim was in hands of certain Mahmud Solak; it consisted of only one village, with the income of 1.307 *akches*. The smallest Christian *timar* was held jointly by Radovan and Vitomir, consisting of only one *mezraa*, with the income of 250 *akches*.⁶⁰

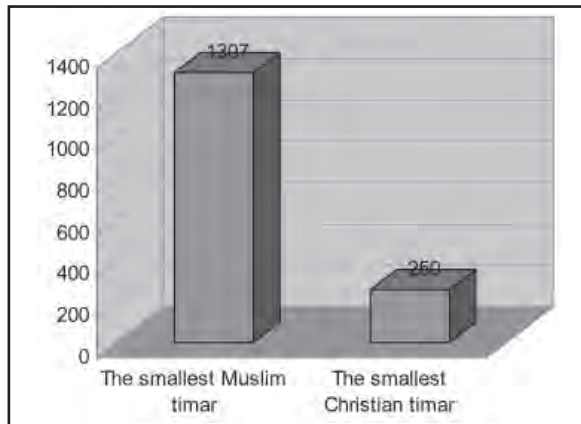

Figure 3: The relation between the smallest Muslim and the smallest Christian *timar* in the *sanjak* of Smederevo in 1476/77.

In the *kaza* of Niš in 1498, there were 43 *timars* registered, with the total income of 507.490 *akches* (the average *timar* income was 11.802 *akches*). On the

⁶⁰ Ibid.

quoted values, it is possible to conclude that the *sipahi* income on this region was higher in comparison to the other analyzed regions and provinces of the Ottoman Empire. Regarding the Christian *sipahis* the main characteristic for this region is the fact that their number was low, only two (4.5%), and they held the *timars* with income several times lower in comparison to the average *timar* income in the *kaza* of Niš. The registered Christian *sipahis* were certain Jovan *prebeg* (fugitive, someone who came from some of the neighbouring states, Hungary most probably), with the *timar* of annual income of 2.614 *akches* and Branisav, son of Milko, with the income of 2.457 *akches*.⁶¹ The joint *timar* held by Pavle, son of Dragiša and Mehmed, son of Sinan, was also register in this region; their income from this *timar* was 5.098 *akches* and they shared it equally.⁶²

II

On the basis of the available sources, it can be concluded that the Christian *sipahis* were the integral part of the *sipahi* organization in all analyzed regions and provinces on the Serbian ethnic space, but there were huge variations in their number, depending on the organization of the Ottoman administration in certain provinces of the Empire.

The involvement of the Christians in the *sipahi* organization of the analyzed regions has been presented in the following table:

Region	Percentage of the Christians in the total number of <i>sipahis</i> in the region
Kruševac, Toplica, Dubočica (1444/45)	11%
Border region of Isa-bega Ishaković (1455)	24%
Region of the Brankovićs (1455)	14%
<i>Sanjak</i> of Vidin (1466)	12.5%
Braničevo (1467)	52%
<i>Sanjak</i> of Bosnia (1468)	27%
<i>Sanjak</i> of Smederevko (1476)	48%
<i>Sanjak</i> of Herzegovina (1477)	5.75%
<i>Kaza</i> of Niš (1498)	4.5%

According to this data, the smallest number of the Christian *sipahis* had been registered in the *kaza* of Niš in 1498, and in the *sanjak* of Herzegovina in 1476/77. On the other side, the biggest number had been registered in the region of Braničevo and in the *sanjak* of Smederevo during the seventies of the 15th century.

⁶¹ Vasić — Zirojević — Stojanovski 1992, 121, 129.

⁶² Ibid, 122.

The share of the Christian *sipahis* is much higher within the group of the *eşkınci timars*, than within the group of the *timars* held by the fortress garrison soldiers. As the *timars* held by the fortress garrison soldiers were the most numerous in the *sanjak* of Bosnia and the *sanjak* of Herzegovina, the share of the Christian *sipahis* in the total number of the *timar* holders in those two provinces dramatically change when we analyze those two groups together or when we analyze them separately. Thus, within the group of the *eşkınci timars*, the share of the Christian *sipahis* in the total number of *sipahis* in the *sanjak* of Bosnia was 46%, while that number in the *sanjak* of Herzegovina was 25%.

The reason for those variations is the method of establishment and functioning of the Ottoman power, not being the same in the all provinces in the waste Empire; they changed in accordance with the state and military goals in certain regions. Thus, the differences in the number of the Christian *sipahis* depended mainly on the organization of the Ottoman administration in the *vilayet* or *sanjak*, but also they could be observed chronologically, in the periods before and after the reform of the landholding relations and of the *timar* system, accomplished during the second reign of Mehmed II (1451–1481).

Thus, the largest number of the Christian *sipahis* were registered in those regions that had been, at certain periods of time, being organized as the border regions (Braničevo, the *sanjak* of Bosnia, the *sanjak* of Smederevo), while they number was considerably lesser in the regions situated deeper inside the Ottoman state territory (*kaza* of Niš). However, within such distribution of the Ottoman territories had been some exceptions, since certain provinces, such as the *sanjak* of Herzegovina, for example, had been situated on the verge of the Empire, but had not been organized as the border regions. The reason should be looked upon the fact that the main front against Venetia in the second half of the 15th century was on the sea; the operations on the land were aimed, in the first place, toward the northern Albania, thus the Ottomans did not need border region organization in Herzegovina.

As it has already been mentioned, after retaking the Ottoman throne in 1451, Mehmed II had started the huge landholding relations reform. One of the changes was within the organization of the Ottoman border regions, i.e. he created the border regions of so-called *new type*. Differently from the regions of Kruševac, Toplica and Dubočica, for example, where we observed the low number of the Christian *sipahis* registered in 1444/45, their number started to increase in the border region of Isa-beg Ishaković, reaching one fourth of all the *sipahis* in the province. However, according to its main characteristics, i.e. since the *timars* were organized on two and three-levels of holding, and the organization of the region was based on the vassals and servants of the commander, this region should be considered as the border region of the old type. The first example of the border region of the new type was the *sanjak*

of Bosnia⁶³; that type of administrative organization had reached its full level in the *sanjak* of Smederevo during the seventies of the 15th century. With the organization of the border regions of the new type, the number of Christians involved in the Ottoman *timar* system had drastically increased, and the defense system had been organized in a way to involve larger masses of the local population into the Ottoman military forces, both regular and auxiliary⁶⁴

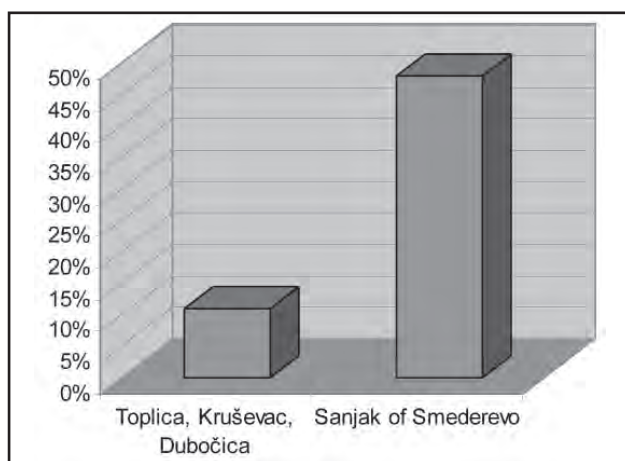

Figure 4: The relations between the number of the Christian *sipahis* in the regions of Kruševac, Toplica and Dubočica in 1444/45 and the *sanjak* of Smederevo 1476/77.

Reference List

- Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (= BBA). *Tapu tahrir defteri* (= TTD), 16 (1476).
- Aličić, Ahmed S. (1985): *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Aličić, Ahmed S. (2008): *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Bojanić, Dušanka (1973): Fragmenti jednog zbirnog i jednog opširnog popisa vidinskog sandžaka iz druge polovine XV veka. *Miscellanea* 2, 5–79.
- Bojanić-Miljković Ema (2004): *Smederevski sandžak 1476–1560. Zemlja. Naselja. Stanovništvo*. Beograd: Istorijski institut.
- Vasić, Milan — Zirojević, Olga — Stojanovski, Aleksandar (1992): Popis Niškog kadiluka iz 1498. godine. *Spomenik CXXXI Odeljenje istorijskih nauka* 7, 97–148.

⁶³ For more details see: Miljković 2009, 97–99.

⁶⁴ For more details on the border region of the new type, see: Miljković 2008, 209–218.

- Đurđev, Branislav (1952): Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku. *Godišnjak društva istoričara BIH IV*, 165–169.
- Zirojević, Eren (1968): Popis oblasti Kruševca, Toplice i Dubočice u vreme prve vladavine Mehmeda II (1444–1446). *Vranjski glasnik* 4, 377–416.
- Zirojević, Olga (1974): *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*. Beograd: Istorijski institut.
- Inaldžik, Halil (1953): Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 3–4, 23–55.
- Macura, Miloš (2002): *Oblast Brankovića*. Beograd.
- Miljković, Ema (2009): Timarski sistem u nahiji Sjenica u drugoj polovini 15. veka. *Mileševski zapisi* 8, 97–109.
- Miljković, Ema (2008): Osmanska populaciona politika na krjajštu: Braničevo u drugoj polovini 15. veka. *Braničevo u istoriji Srbije* (str. 209–221). Požarevac — Beograd: Istorijski arhiv Požarevac, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Miljković, Ema (2007): Hrišćani spahije u Smederevskom sandžaku u drugoj polovini 15. veka. *Moravska Srbija* (str. 85–90). Kruševac: Filozofski fakultet Beograd, Istorijski arhiv Kruševac.
- Stojaković, M. (1987): *Braničevski tefter*. Beograd: Istorijski institut.
- Tošić, Đuro (1987): O vlaškoj skupini Vraneši u nahiju Ljuboviđa, Mileševski zapisi 2, 101–115.
- Hadžibegić, Hamdija — Handžić, Adem — Kovačević, Ešref (1972): *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*. Sarajevo: Orijentalni Institut.
- Šabanović, Hazim (1964): *Krajšite Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Ема Миљковић

ХРИШЋАНИ СПАХИЈЕ У СРПСКИМ ЗЕМАЉАМА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 15. ВЕКА

Ова студија заснована је на османским пописним књигама из друге половине 15. века, које се односе на различите делове српског етничког простора. Анализиран је бро хришћана-спахија у српским земаљама у другој половини 15. века, као и њихова улога у оквирима тимарског система. Подаци су најпре разматрани по областима (Крушевац, Топлица и Дубочица, Крајиште Иса-бега Исхаковића, Област Бранковића, Област Браничева, Босански санџак, Смедеревски санџак, Херцеговачки санџак, Нишки кадилук), да би у другом делу студије био дат сумарни поглед на хришћане спахије у српским земаљама у другој половини 15. века; на основу тога, било је могуће понудити неке закључке општијег типа о њиховом положају и значају, у зависности од османске државне политике у појединим областима Царства.

Jelena Paunovic-Štermenski, MA
Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
is@f.bg.ac.rs

DAVID URQUHART AND THE LINKS OF SERBIA WITH THE IDEAS OF THE POLISH EMIGRATION*

David Urquhart (1805–1877) was the first British diplomat who showed interest in Serbia. Under his influence attention of the British turned to the Balkans. During Urquhart's diplomatic mission in 1833, prince Milos informed him about the main ideas of the Serbian national program. The program consisted of expanding Serbia's borders to other Slavonic regions. Coming into contact with the representatives of the Polish emigration in Britain, David Urquhart presented those ideas to Adam Czartorisky, a Polish count. Prince Adam Czartoryski (1770–1861), a Polish nobleman, politician and writer, was of the opinion that European Turkey should be divided into independent areas with local autonomy. Autonomous regions could be united on a federal principle. They both envisioned Serbia's future only inside the borders of the Turkish Empire. During Urquhart's long association with the Polish emigration, he was trying to discover what the role of Pan-Slavism in European politics was. The Slav population was culturally, religiously and by their origin closer to Russia than to other European nations or Turkey. Urquhart was trying to prove the need for strengthening the bonds of the Balkan nations with England and France. He estimated that the balance of power in Europe would change, that the big multinational empires would be replaced by smaller autonomous national Slavonic states, probably under the influence of Russia.

Unlike Urquhart, Prince Adam Czartorisky supported the plan that would lead to a development of a Balkan federal state. The idea of Pan-Slavism was a conviction about a unity of Slavonic nations and the capability of Polish people to direct the other Slavs to fulfill their own national potential. David Urquhart's

* This study is a part of the project "Српски народ — интегративни и дезинтегративни процеси" (*Serbian Nation — Integrative and Disintegrating Processes*) (No 177014) supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

This paper originated as a presentation at The Conference of Young Slavists 2009, Prague, 4–5 November 2009, (<http://slavkonf.com/?q=eng/node/95>)

cooperation with the Czartorisky's movement intensified at the time of dynastic change on the Serbian throne.

Key words: *Pan-Slavism, foreign policy, unity, nationality, government, diplomacy, balance of powers*

Кључне речи: *панславизам, спољна политика, јединство, националност, влада, дипломатија, равнотежа сила.*

David Urquhart (1805–1877) was the first British diplomat who showed interest in the Principality of Serbia and its position in the Balkans. He was on a diplomatic mission in Serbia in 1834. He met with Prince Milos Obrenovic and he learned about the Prince's foreign and domestic policies. During 1830's and 1840's Urquhart tried to draw the attention of the British diplomacy to the first autonomous principality with internal autonomy in the Balkans within the Ottoman Empire. He believed that it could be a model for reconstruction of Turkey that would allow preservation of the national integrity. He argued that all the nations were able to achieve their national potential within the Ottoman Empire, which by its very existence protected them from the growing Russian influence. David Urquhart's activities were taking place in a turbulent period of European and Serbian history. In his youth, he was interested in diplomatic and political circumstances, especially in the East, and later on in the UK. Because he was forced to end his career in diplomacy, he started to publish his works. His articles reflected his Russophobia and his love of the Ottoman Empire. Of all Urquhart's activities in Britain the most important, and certainly the most interesting one was publishing of the his journal *The Portfolio*. It was issued in two series, the first was from 1835 to 1838 and the second from 1842 until 1844. He continued to publish newspapers the *Free Press* from 1855, as an instrument of the *Foreign Affairs Committees*¹. The newspaper changed its name in June 1866 to the *Diplomatic Review* and continued to run until the end of Urquhart's life in 1877. Urquhart expressed his views in these papers about all the main foreign policy events in Europe, the Balkans and in the East. His views were often different from the official ones of the British foreign policy in the East and in Serbia.

David Urquhart first met representatives of the Polish emigration in 1835, at the time when he began publishing the journal mentioned earlier — *The Portfolio*². Its appearance sparked widespread interest in Europe because of controversial subjects. The objective of the magazine could be seen on its

¹ Committees were formed in Britain in order to allow public opinion to influence the foreign policy of Great Britain.

² Jenks 1964, 98–99. (unpublished PhD dissertation)

front page. The full title read: “*The Portfolio* or collection of state documents, illustrating the history of our time.” *The Portfolio*, in its articles, was covering all the policy areas for which Urquhart showed interest in. Like all Urquhart’s writings, *The Portfolio* was extremely anti-Russian. Explaining the origin of the published documents, Urquhart stated that the Polish immigrants took them from Warsaw when leaving the country and that the documents were the national possession of the Poles. The representative of Polish immigrants, Count Czartoryski³, believed that they would be best used if they were placed in the hands of the British Foreign Minister, Lord Palmerston⁴, who at the time vehemently expressed hostility toward Russia. Poles expected that the British government, having come into possession of the diplomatic reports, explaining Russian foreign policy, would take a decisive action to prevent further spread of Russian influence. When after a long period the documents did not generate the expected effect, their owners withdrew them in 1835 from the Foreign Office and handed them to Urquhart. He saw the importance of the documents. Urquhart believed that the reports showed a great strength of Russia and its foreign policy interests. In addition to the King⁵ and Lord Palmerston, the king’s private secretary, Sir Herbert Taylor⁶ and Lord Ponsonby,⁷ the British ambassador in Istanbul, were informed of the documents. Soon, these influential people concluded that the documents should be published in a magazine called *The Portfolio*. Only then, Sir Herbert Taylor submitted a proposal to Palmerston. Although the foreign minister initially opposed the idea and demonstrated reserves, eventually he broke down and the first issue of *The Portfolio* appeared on 28th of November 1835.

Urquhart held that the documents clearly showed that Russia advocated for the dismemberment of the Ottoman Empire and that they revealed its intentions to destroy the union between England and France. He could not

³ Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861) — Polish nobleman, statesman and writer, the Russian Imperial Minister of Foreign Affairs (1804–1806), President of the Polish national government during the Polish 1830 uprising. While in emigration in the UK, he founded the *Literary Society of Friends of Poland*, after moving to France, he became a leader of a political group known as *The Hotel Lambert*.

⁴ Henry John Temple Viscount Palmerston the Third — Lord Palmerston (1784–1865), a British statesman, the Foreign Minister 1830–1834, 1835–1841, 1846–1851, the Minister of Interior 1852–1855 the Prime Minister 1855–1858 and 1859–1865.

⁵ King William IV, King of the United Kingdom of Great Britain and Ireland and Hanover (1765–1837).

⁶ Sir Herbert Taylor (1775–1839) the first private secretary to a ruler in the United Kingdom

⁷ Ponsonby John, first viscount Ponsonby (1770–1855.) — a British diplomat and politician, the ambassador in Constantinople from 1832 to 1841.

understand why Palmerston would in any way accept the direction of the British foreign policy with Russia, when their goals were very different. Urquhart did not understand that the harmonizing of international relations was a necessary compromise, and that Britain could not enter into conflict with Russia only because they had different interests.

In one of the first issues of *The Portfolio* Urquhart explained the content and the purpose of the entire magazine. The before mentioned diplomatic reports showed that the British public should discontinue with their contempt for Russia, and the United Kingdom and Europe should realize their power and pretensions. Urquhart hoped that England would start to respect Austria, as a major barrier for the expansion of Russian interests.

The influence between Prince Adam Czartoryski, David Urquhart and Count Zamoyski⁸, a representative of the Polish emigrants in the UK, is indisputable, their views and ideas were the same. The main connection between them was the perception that the most natural, easiest and safest plan to stop the spread of the Russian influence was re-strengthening of Turkey and the restoration of Poland. Czartoryski advocated for establishing a link between Turkey and the Polish emigration hoping to re-establish the Polish state. He asked Urquhart, as an authority on the Ottoman Empire, for help to find a solution. They concluded that the best solution for establishing a connection between the two peoples was relocation of the Polish emigrants to Turkey⁹. This plan could not be implemented fully because Turkish officials demanded that the Polish population convert to Islam. However, one colony was established in Asia Minor, a village not far from Istanbul named Adampol.

Cooperation between Czartoryski and Urquhart later expanded to all aspects of the Eastern Question, the foreign policy of Russia and other major powers. They concluded that British foreign policy may change with each change of the government and the Minister of Foreign Affairs, and the Russian foreign policy was always constant and directed towards achieving long-term goals¹⁰. Cartoryski published his articles in *The Portfolio* series 1836–1837, and Urquhart included Cartoryski's opinions into his books and articles. Urquhart warned that Russia was a threat to the balance of power in Europe and he felt that the decision of the Polish problem actually lay in the solution of the Eastern Question.¹¹

⁸ Vladislav Stanislav Zamoyski (1803–1868.) — a Polish nobleman, politician and general, activist in a political group that gathered around the Hotel Lambert and the representative of the Polish emigrants in the UK.

⁹ Czartoryski to Urquhart, Paris 7th of Jun, 1878 — Hahn 1978, 267–275.

¹⁰ Ibid., 267–275.

¹¹ Hendelsman 1934, 5.

During his cooperation with the Polish emigration, Urquhart wanted to discover the role that the relationship of Slavic peoples in Central Europe played in European politics. He noted that, while Turkey accepted the help of European powers at every opportunity, because the Turkish population was leaning towards Europe, the Slavic population was closer to Russia because of the existing cultural, religious ties and backgrounds. Because of this kind of distribution of power in the Central and Southeastern Europe, Russia had always had an advantage over England and France. Therefore, Urquhart tried to prove in *The Portfolio* that it was necessary for Britain, in alliance with France and Austria, to invest much more effort to establish its interest in this area.¹²

Urquhart showed interest especially in the Slavic population and their links with Russia. In the article, *Slavic peoples who are not under the command of Russia*, Urquhart noted that more than half of the population of Austria and almost one-third of the population of Prussia were Slavic by origin. Given that most of these peoples were part of foreign countries, they could not be educated in their own language, or develop their literature and were for centuries exposed to Germanization. Russia could offer education in a related Slavic language to the growing intelligentsia. Urquhart compared the position of the Slavs through centuries with the position of Poland after the abolition of the last remnants of their autonomous region and declaration of Poland for an integral part of Russia. They were left without their own schools and universities and were subjected to Russification instead to the previous Germanization. Therefore, Urquhart believed that such a union of the Slavic nations was wrong. However, he saw how very powerful the idea of Pan-Slavism was and recognized the ability of Russia, as the most powerful Slavic state, to influence the unification of other Slavic peoples.¹³ Pan-Slavism in Imperial Russia appeared as an imperialist movement. The Russians wanted to take the advantage of the idea of togetherness in the Slavic world, at the time of national awakening, when the need appeared for an increased all Slavonic cooperation.¹⁴ Russia hoped to spread its influence by using diplomatic channels, without conflict, leading to the fall of Austria, because the Slavic masses would get free from German influence.¹⁵ Contrary to this, the Poles saw the Pan-Slavism as an opportunity to confront and fully eliminate the Russian influence in southeastern and central Europe.¹⁶ Urquhart feared the Russian understanding of Pan-Slavism and exaggerated the strength of Russia. However, it could be said that Urquhart had good understanding of the

¹² *The Portfolio*, series I, num. 11, London, 1836, 55–59.

¹³ Пауновић-Штерменски 2007, 62–65.

¹⁴ Kohn 1960, 5

¹⁵ *The Portfolio*, series I, num. 1, London 1836, 55–59, 499–519.

¹⁶ Терзић 2006, 317–332.

balance of powers in Europe. He predicted that the creation of small autonomous national Slavic states would lead to the breakup of the multinational empires on European soil.

Prince Adam Czartoryski was the first who was interested in the Serbian question at the time of the first Serbian uprising in 1804. Serbian revolution influenced his views on the development of Balkan politics. In the beginning, when he was in the service of the Russian Emperor, as a Foreign Minister, he did not notice any reason for a complete dissolution of the Ottoman Empire. He already advocated for the improvement of the lives of the Christians in the Balkans. His attitude toward the First Serbian Uprising is best presented in a written paper that was submitted to the emperor at the beginning of the Uprising in 1804. He believed that Turkey should maintain the status quo, and that it should strive to improve the position of Serbia and Montenegro. When the question of Turkey was finally solved, interested countries would take part in its division. European Turkey would be divided into autonomous regions with local autonomy. Autonomous territories would be unified on a federal principle. Russia would be able to legally ensure the formation of the Russian Federation if the Tsar received the title of king or protector of Slavic and Eastern nations. He could participate in their liberation, because of a common religious origin and wise state policy. Here Czartoryski first presented his idea of a Balkan federation.¹⁷ The plan for a Federal State in the Balkans agrees with the idea of Pan-Slavism — a belief about the uniqueness of the Slavic nations and the ability of Poles to direct other Slavic peoples to the more complete fulfillment of their own national resources.

Hotel Lambert in Paris became the center of the Polish movement after the second Egyptian crisis in 1840. The ultimate goal of the Polish movement was the restoration of Poland. This goal did not comply with the existing political circumstances in Europe, which led to the shift of diplomatic focus to the Balkans, where they still could do something against the growing Russian influence. Prince Czartoryski's Program in the Balkans during the 1840's was influenced by two political beliefs — the aristocratic liberalism and Pan-Slavism. The result was an active policy directed towards the political development of the Balkans.¹⁸ When his ideas evolved in the direction of the formation of a unified Slavic state in the Balkans, during the dynastic shifts on the Serbian throne in 1842, Czartoryski began to see Serbia as a center of his actions.

Prince Adam Czartoryski was convinced that the destruction of Russia's political domination of the Ottoman Empire was in the interests of European

¹⁷ Дурковић — Јакшић 1971, 84.

¹⁸ Berry 1974, 13–20 (unpublished PhD dissertation).

powers, especially Britain. He tried to influence British politicians in that direction. He personally came to London in 1836, trying to achieve a direct agreement with the British government. He appointed his nephew Count Zamoyski as the Permanent Representative of the Polish movement in the UK.¹⁹ Count Zamoyski's task in London was to encourage the interest of the British politicians for the Balkan issues, particularly in Serbia, working side by side with the British government representatives and Urquhart. He used Urquhart's magazines *The Portfolio* and the *Diplomatic review* for spreading the Polish propaganda among the British public.²⁰ While trying to strengthen their influence in the UK, Prince Czartoryski and his nephew, Count Zamoyski made a mistake in the assessment of the English political goals. Czartoryski appreciated Palmerston's ability but did not understand his foreign policy. He could not understand that though Palmerston felt personal sympathies for the Poles, his role of Minister of Foreign Affairs did not allow him to express them openly. As Urquhart, Czartoryski believed that Palmerston's activity could disrupt relations between Britain and Russia, but, unlike him, did not notice that Palmerston had no intention to provoke an open conflict with Russia. Zamoyski, and Urquhart, did not believe that contact with Palmerston, on any basis, could benefit the Poles. However, Zamoyski was of the opinion that he could be able to achieve his objectives by establishing contact with the British opposition, the Tories. Seeing that Lord Aberdeen²¹, the Foreign Minister from the 1841 to 1846, also did not intend to support the goals of Polish emigrants, Zamoyski established ties with Urquhart and his supporters.²²

The agreement was signed at the end of the second Egyptian crisis 1840, guaranteeing Turkey the collective protection of the Great Powers. Because of that Czartoryski's policy no longer fully correlated with the diplomatic course of the British government. Although the British government still supported the Ottoman Empire, Britain signed a treaty with Russia, the main opponent of the Polish emigration. As France continued to maintain a firm anti-Russian position, Czartoryski aligned his views with the French foreign policy and looked for support in the radical circles of British politicians.

Czartoryski's interest in Serbia reached its peak at the time of the change in the Serbian dynastic princely throne. In order to achieve greater impact in areas that he was interested in and to accomplish his objectives in Balkan policy, Prince Czartoryski organized a mission of Michael Tchaikovsky to

¹⁹ Живановић 1991, 45.

²⁰ Cetnarowicz 1993, 20–21.

²¹ George Hamilton — Gordon, fourth Earl of Aberdeen (1784–1860) — Minister of Foreign Affairs of the United Kingdom 1841–1846 and the prime minister from 1852 to 1855.

²² *The Portfolio*, series II, num. 1, London 1843, 63.

Constantinople. Tchaikovsky was the most capable Polish political agent, best acquainted with the situation in Serbia.²³ Traveling to Istanbul, Tchaikovsky went through Belgrade and established a relationship with the Serbian political leaders. Prince Czartoryski's policy was directed towards the suppression of the Russian and Austrian influence among the Slavs and corresponded with the interests of England and France. Czartoryski believed that the solution of the Serbian question might have a significant impact on the security of the Ottoman Empire and the peace in Europe.²⁴

Prince Czartoryski soon realized that Serbia's position allowed the establishment of relations with all South Slavs in the region and decided to organize a Belgrade political agency, subordinate to Constantinople. In 1841, he sent to Belgrade his first envoy Dr. Adam Lischinsky, a Pole, with a British passport in the name of Dr Lynch. It can be deduced that this was done with the support of some British politicians. This action suited Britain since at that time it had no official representative in Serbia, because the British Consul in Serbia, Hodges, was transferred to Egypt. Lischinsky received instructions to investigate current issues in Serbia, public and secret political factions, prominent people, foreign influences and desires of the people. In particular, it was necessary for him to pay attention to the advantages of English influence in the Principality and to the danger of the Russians.²⁵ However, Dr. Lynch fell ill in Belgrade and failed to achieve anything.²⁶ When Prince Michael came to power in 1840, the Serbian constitutionalists Toma Vucic Perisic²⁷ and Avram Petronijevic²⁸, were forced to leave Serbia because of disagreements with the new prince. In Istanbul they accepted the direction of the Prince Czartoryski's policy. Serbian constitutionalists Toma Vučić — Perisic and Avram Petronijević took with them Lenoar Zvyerkovski to Belgrade.²⁹ So, another envoy of Prince Czartoryski's, Zvyerkovski, arrived in Belgrade in June 1842. He had a French passport, posing as a French teacher residing in the home of Avram Petronijevic.³⁰ Zvyerkovski stayed in Belgrade for a year. He worked side by side with Prince Alexander, Vučić, Petronijevic and Garašanin and organized the correspondence between them and the Prince Adam Czartoryski, Tchaikovsky in Constantinople and Zamoyski in London. Lenoar was able to make a big impact on the prince and

²³ Живановић 1991, 46–47.

²⁴ Пауновић-Штерменски 2007, 129–139.

²⁵ Дурковић-Јакшић 1971, 23–24.

²⁶ Живановић 1991, 47.

²⁷ See: Поповић 2003.

²⁸ See: Поповић 2009. (unpublished PhD dissertation).

²⁹ Јакшић — Драгослав, 85–89.

³⁰ Дурковић-Јакшић 1991, 25.

the constitutionalists' leaders.³¹ Zvyerkovski advised Petronijević to open secret relations with France, England and Austria as soon as possible, since that would lessen Russian protectorate in Serbia.

A characteristic feature of foreign policy of Russia in the Eastern Question, in relation to the Western European states, was that not only material interests guided this Great Power but sought to establish its influence over the Christian nations of the Ottoman Empire. This influence was presented as protection and help for liberation from the Turkish yoke. The interest in the Slavs, including the Balkan Slavs, was gradually increasing in Russia. This is the basis for the other type of Pan-Slavism that appeared in Russia. Unlike the previously mentioned Polish Pan-Slavism, the Russian Pan-Slavism was a belief that all Slavs were in favor of Russia and that, they would, in their fight against foreign invaders, seek re-establishment of the unity of the Slavic nations.³² Since the assignment of the Austrian, Russian and British consuls in Serbia, Russia did not lose interest in the solution of the Serbian question, and the Principality became a favorable ground for the showdown of the great powers.³³

Urquhart's texts clearly show the idea of Prince Czartoryski that the Serbs and the Poles were connected with blood ties and hostility towards Russia. He clearly admired Czartoryski, since he thought that one man was enough to represent the Polish concept, in order to keep up the hopes for reviving the country once again in the future. At the time of death of Prince Czartoryski, Urquhart published an article in his newspaper the *Free Press*, whose very title — *Prince Czartoryski — the death of the patriarch and the lessons of his life* — showed how much respect there was between these two men.³⁴ The idea of re-establishment of the Polish state survived because Czartoryski understood intentions of his, in a way, imaginary enemy — Russia — and took diplomatic efforts to prevent the realization of Russian interests in other parts of the world. Urquhart accepted Prince Czartoryski's belief that the lives of Poland and Turkey were inextricably linked, because of conquering aspirations of Russia. Czartoryski was convinced that opportunity to reconstruct Poland in the East would strengthen Turkey's position in relation to Russia.

While considering the geopolitical situation of the Balkan Slavs, Urquhart decided that, the existence of the medieval Serbian state was not forgotten, despite centuries of Turkish slavery. He believed that, as far as the Christians still under the Turkish rule were concerned, the Slavic patriotism occurred not only

³¹ Страњаковић 1932, 32–34.

³² Терзић 2006, 317–332

³³ About the opening of consulates in Serbia and the development of diplomatic relations see: Љушић 2004, 368–385.

³⁴ *Free Press*, IX, num. 8, 1861,106.

in Serbia, Principality with the internal autonomy, but also among the Serbs in Bosnia and Herzegovina and the Bulgarians. Urquhart also believed that the most advanced level of national awareness could be found among the Serbs and Croats in the Habsburg Monarchy. He thought that the tendency of the Hungarians to keep their national rights and exercise local authority in Austria was contrary to the policy of the Austrian government and was at the expense of the Slavic population. The idea of rebuilding Serbian Empire of Stefan Dusan and unifying all South Slavs in a common state was more dangerous for the survival of the Habsburg Empire, than the idea of Hungarian nationalism, and could lead to the collapse of both Austria and the Ottoman Empire. He believed that the South Slavs were not able to independently carry out this plan, but they needed help from some foreign power. This observation led Austria to assume a negative position to the Serbian question. Urquhart thought that, if the situation did not change, because of poor living conditions and denial of political rights in the Austrian and the Ottoman Empires, the Slavs might seek assistance from Russia for the realization of these ideas. According to him, this should be undoubtedly prevented.³⁵

Urquhart was prepared to accept the idea of establishing the Cartoriyski's Slavic state under the sovereignty of Turkey. Serbia could avoid the influence of Russia and exploit Turkey's supreme authority in order to increase its strength and power. Urquhart as a Turkophile accepted this view, while Czartoryski developed these ideas further. Although Urquhart's interest in Serbia reached its peak in 1843, he could not understand that the collapse of the Ottoman Empire was inevitable. On the other hand, analyzing the politics of the great powers, Czartoriyski decided that the Turkish Empire was in serious danger of collapse. It was in the interest of France and Great Britain that a state to replace it would be an ally of Western powers. He believed that Serbia, with the highest degree of autonomy among the Slavic peoples in the Balkans, was most likely to carry out the unification of Slavic compatriots who were included in the Ottoman and Austrian empires.³⁶

At the proposal of Tchaikovsky, Serbian constitutionalists, Avram Petronijević and Toma Vucic — Perisic, in exile in Constantinople for participation in dynasty shift on the Serbian throne in August 1844, concluded an agreement on Polish — Serbian cooperation. The main idea of the agreement, which correlated to the ideas of Urquhart's and Prince Czartoriyski's, was the territorial expansion of Serbia within the Ottoman Empire and further development of its state institutions.³⁷

³⁵ *Free Press*, series IX, num. 8, 1861,106.

³⁶ Страњаковић 1938, 7

³⁷ Поповић 2009, 160–161. (unpublished PhD dissertation)

On 22nd of February 1844 an article entitled *Memoir of the Serbian government in Belgrade* was published in *The Portfolio*.³⁸ The first part of the article showed Prince Czartoryski's plan in relation to the position of the Slavic population in Europe, which was allegedly put forward by the Serbian officials. Austrian and Russian conspiracies and hidden intrigues helped the Slavs to wake up from political apathy and lethargy. Czartoryski was convinced that it was impossible to hinder the political awakening of the Slavs in the Ottoman Empire, but that it was possible to direct it. Poland was unknown to the southern Slavs. Austria, however, was more ready to accept Russia's influence than the influence of the Poles. Austrian propaganda presented the Poles as friends of Hungary, with whom the South Slavs were not on good terms. Although the Poles did not know much about other Slavs and South Slavic population was not in contact with the remote and conquered Poland, Prince Czartoryski based his plan on existing ancestral ties among the Slavic peoples.

In an effort to prevent the impact and prevent the intentions of Vienna and St. Petersburg, Czartoryski foresaw three possible outcomes for the Slavs. The first was the unification of the Slavs under the protection of the Russian emperor after the destruction of the Ottoman Empire and an amicable breakdown of Austria. Under these circumstances, the Russian Tsar could become the greatest dictator in Europe and the world and he could force the southern Slavs to live in total obedience toward Russia. The second possibility was a protectorate of limited autonomy for the Slavs in the Ottoman Empire. This idea would not necessarily do a lot of damage to Austria and could prolong the existence of the Ottoman Empire. It would also ensure the influx of fresh power and pose as a barrier to Turkey's natural enemies. At the same time, it would provide guarantees for peace and balance in European politics. The third option would be an independent action of the Slavs, which could be achieved only by a rebellion, whose goals could not be harmonized, and the outcome would be unpredictable.

Prince Czartoryski, like Urquhart, advocated the second solution for the Slavs in Europe, and they invested all their strength in its delivery. In the second part of the article is a *Memoir of the Serbian government*. This Memoir is recorded in the Serbian historiography, but has not been further analyzed.³⁹ If an assumption was to be made that it had not been compiled by a member of the Serbian government, but by prince Czartoryski, then it could serve as an ideal source for interpreting the mission of Prince Czartoryski and its purpose in Serbia, and as proof that Urquhart wholeheartedly supported his intentions.

³⁸ *The Portfolio*, series IV, num. XI, 1844, 341–344.

³⁹ Дурковић — Јакшић 1991, 33.

Protectorate of Turkey over the Slavs in the Ottoman Empire should be achieved with the consent of the Porte and a decisive support from England and France. Execution of this plan would lead to the conclusion of a strong alliance between Britain and France.⁴⁰

The change of dynasties on the princely dynastic throne of Serbia was the highlight of the interference of Prince Adam Czartoryski and the representatives of the Polish emigration in the internal affairs of the principality of Serbia. They put all their efforts with foreign powers for the recognition of Aleksandar Karadjordjevic as a legitimate Serbian Prince. The influence of the Polish emigrants in Serbia reached its peak at the time when Ilija Garašanin, influenced by Frantisek Zach, was preparing the Serbian national program, *Načertanije*.⁴¹ Contacts continued between Frantisek Zach and Ilija Garašanin and even Prince Alexander Karadjordjevic.

The next representative of the Polish emigration in Serbia, Frantisek Zach established friendly relations with the Serbian politicians and even with prince Alexander Karadjordjevic. He visited him almost every day in court, used the palace library and advised the duke on the education of his children. Zach compiled a draft for national policy of Serbia “*Plan for the Slav Policy of Serbia*”, upon which Ilija Garašanin based his Serbian national program. Zach was even a Serbian representative at the 1848 Pan-Slav Congress in Prague.⁴²

Like Prince Czartoryski, David Urquhart also gradually lost his interest in Serbia, seeing that national principles openly prevailed in the Principality. That led to the establishment of an independent state. Analysis of Urquhart’s publishing policy in all the three magazines of his, *The Portfolio*, the *Free Press* and the *Diplomatic Review* as a whole, shows the evolution of Urquhart’s thought. His views expressed in *The Portfolio* in 1830 — and 1840 can be clearly separated from those that can be found in the *Free Press* and the *Diplomatic Review* in 1860 and 1870. At the beginning of his diplomatic career, Urquhart was really an expert on the Middle East and Ottoman Turkey. His knowledge of British foreign policy and the situation in the Balkans and the Ottoman Empire enabled him to influence British public opinion. At the end of his life, his understanding of the Crimean War, as a false war, the Ottoman Empire as an ideal state creation and Russia as the enemy number one of European policy, developed in the direction that was no longer acceptable for the wide population strata. Over time, Urquhart realized that other Great Powers were not interested in the survival of either Turkey or Austria. The turning point in his views was

⁴⁰The *Portfolio*, series IV, num. XI, 1844, 341–344.

⁴¹ Љушић 2003.

⁴² Јовановић 2009, 181–185.

the Crimean War. Instead of interpreting it as a fulfillment of his desires, as a conflict of Britain, France and other European powers with Russia, as a change in European policy, he declared it a fraud. Due to a realization that this war could not bring territorial expansion to any Power, he realized that even if France and England stopped the Russian claim to Istanbul and the Dardanelles, they would not do this because of the ideals and justice, as Urquhart wanted to, but in order to achieve their dominance in the region.

With the death of Prince Adam Czartoryski the real interested of David Urquhart for Serbia ceased, as well as the serious impact of Polish immigration on the Principality. But the contribution of the Polish emigration to the development of the Serbian national program cannot be overlooked. David Urquhart's undertaking led the Western Powers to pay more attention to the geopolitical position of Serbia and its independent development in Southeast Europe. After the failure of the 1848–1849 Revolution, actions of the Polish emigration quieted down significantly in all areas and Pan-Slavism as a movement went into the sphere of literature and gradually turned into a spiritual and romantic movement.

Published works of David Urquhart

England, France, Russia and Turkey, London 1835.

Recent events in the East being letters, articles, Essays etc. The Kaizer and the Czar, — Evacuation of the Principalities, London 1835.

The Affairs of Serbia, British and Foreign Revue XXXI, 1843

The military strength of Turkey, London, 1868.

The Mystery of the Danube: showing how through secret diplomacy, that river has been closed, exportation from Turkey has been arrested and the reopening of the Isthmus of Suez prevented, London, 1851.

Turkey and it's Resources, London 1833.

The Progress of Russia in the West, North and South, London 1853.

The Spirit of the East, London, 1838.

The Queen and the Premier: A statement of their struggle and its results, London 1857.

Papers

The Portfolio; or the collection of State Papers, etc. illustrative of the history of our times [Edited by David Urquhart] no 1. — 45. 6. vol. London 1836, 1837.

The Portfolio, vol.2 second series, London 1835–1844.

Free Press, [Edited by David Urquhart] vol. 1 — vol. 14. no. 5, London, Sheffield [printed 1855–1865].

Diplomatic Review [Edited by David Urquhart] vol. 14. no. 6 — vol. 25 no. 1, London 1866–1877.

Published documents and bibliography

- Berry, Robert Allen (1974): *Czartoryski and the Balkan Polices of the Hotel Lambert 1832–1847*, University of Indiana (unpublished PHD dissertation).
- Jenks, Margaret H. (1964) *The Activities and Influences of David Urquhart 1833–1856, with Special Reference to The Affaires of The Near East*, University of London (unpublished PHD dissertation).
- Kohn, Hans (1960): *Pan-Slavism: its history and ideology*, New York.
- Дурковић — Јакшић, Љубомир (1971): *Југословенско — пољска сарадња 1772–1840*, Нови Сад.
- Дурковић — Јакшић, Љубомир (1991): *О настанку Начертанија 1844. године*. у: Стојанчевић, Владимир (ур.): *Илија Гарашанин (1812–1874)*, Београд: САНУ, 19–43.
- Живановић, Ђорђе (1991): *Од Чарторијског до Гарашанина*, Београд.
- Јакшић, Гргур — Страњаковић, Драгослав (1937): *Србија од 1813 до 1858 године*, Београд.
- Јовановић, Небојша (2009): *Двор кнеза Александра Карађорђевића*, Београд.
- Љушић, Радош (2003): *Књига о Начертанију*, Београд.
- Љушић, Радош (2004): *Кнежевина Србија*, Београд.
- Пауновић — Штерменски, Јелена (2007): *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд.
- (2003): *Тома Вучић Перишић*, Београд.
- Поповић, Радомир Ј. (2009) *Аврам Петронијевић*, unpublished PHD dissertation, Faculty of Philosophy, Belgrade University.
- Страњаковић, Драгослав (1932): *Влада Устравобранитеља 1842–1853*, Београд.
- Страњаковић, Драгослав (1938): *Како је настало Гарашаниново Начертаније*, Београд.
- Терзић, Славенко (2006): *About Eastern and Western Panslavism*, *Историјски часопис*, **LIII**, 317–332.
- Hahn, Hans Hennig (1978): *Aussenpolitik in der Emigration. Die Exildiplomatie A. J. Czartoryski 1830–1840*, München.
- Hendelsman, Marcel (1934): *La question D'Orient et la politique yugoslave du Prince Czartoryski apres 1840*, Paris.
- Cetnarowicz, Antoni (1993): *Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach*, Uniwersytet Jagiellonski.

Јелена Пауновић-Штерменски

ДЕЈВИД УРКВАРТ И ВЕЗЕ СРБИЈЕ СА ИДЕЈАМА ПОЉСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ

Дејвид Уркварт (1805–1877) је први британски дипломата који је показао интерес за Кнежевину Србију и њен положај на Балкану. Као велики русофоб и туркофил, видео је могућност за опстанак Турске у формирању аутономних области са унутрашњом самосталношћу у оквиру Османског царства. Целог живота константа његовог политичког става је била подршка опстанку Отоманског царства и борба против утицаја Русије на тлу Европе. На остварењу ових ставова, Уркварт је у дужем временском периоду сарађивао са пољском емиграцијом и њеним лидером грофом Чарторијским. Када је био принуђен да прекине своју каријеру у дипломатији, почео је да се бави издаваштвом и на том пољу постигао је запажене резултате.

Први контакти Дејвида Уркварта са пољском емиграцијом били су 1835. године. Пољаци су очекивали да ће британска влада, дошавши у посед дипломатских извештаја који су објашњавали руску спољну политику, то искористити да заузме одлучнији став како би спречила даље ширење руског утицаја. Када се њихова очекивања нису остварила, поменуте извештаје су 1835. године повукли из Форин Офиса и предали Уркварту, који их је објавио у посебном часопису, под именом *Портфолио*.

Основна поставка која је спајала Уркварта и представнике пољске емиграције било је виђење да би најприроднији, најједноставнији и најсигурнији план за радикално заустављање ширења руског утицаја међу словенском становништвом у Европи било поновно јачање Турске и рестаурација Пољске.

Уркварт је показао посебно интресовање за словенску популацију и њихове везе са Русијом. Уочио је да је више од пола становништва Аустрије и скоро једна трећина становништва Пруске словенског порекла. С обзиром на то да је већи део ових народа био у саставу страних држава, они нису могли да се школују на свом језику нити да развијају своју књижевност и вековима су били изложени германизацији. Русија је могла грађанској интелигенцији у развоју да понуди школовање на сродном словенском језику. Основа панславизма није била у руском, већ у словенском свету у време његовог националног буђења.

Кнез Адам Чарторијски (1770–1861) пољски племић, политичар и писац, је сматрао да европска Турска треба да буде подељена на самосталне области са локалном аутономијом, које би биле уједињене на федералном принципу. План о федеративној држави на Балкану довео је до појаве панславизма — уверења о јединствености словенске нације и способности Пољака да усмере остале Словене ка потпунијем испуњењу сопствених националних потенцијала. Програм кнеза Чарторијског на Балкану током 40-их година 19. века био је под утицајем два политичка уверења — аристократског либерализма и панславизма.

Када су идеје Чарторијског еволуирале у правцу формирања јединствене словенске државе на Балкану, у време династичке смене на српском престолу

1843. године, Чарторијски је почео да види Србију као њено језгро. Користио је Урквартове часописе *Портфолио* и *Дипломатски преглед* за ширење пољске пропаганде у британској јавности. Кнез Чарторијски је убрзо закључио да положај Србије омогућава успостављање веза са свим јужним Словенима у окружењу.

Смрћу кнеза Адама Чарторијског 60-их година 19. века, престаје и стварно интересовање Дејвида Уркварта за Србију, као и озбиљнији утицај пољске емиграције у Кнежевини. Ипак допринос пољске емиграција развоју српског националног програма не може да се занемари, а залагање Дејвида Уркварта је довело до тога да се у западној политици обрати више пажње на геополитички положај Србије и њен независан развој у југоисточној Европи. После пропасти револуција 1848–1849. акције пољске емиграције знатно се стишавају у свим областима, а панславизам као покрет прелази у сферу књижевности и постепено прераста у духовни и романтичарски покрет.

Доцент др Сузана Рајић
Одељење за Историју, Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд
srajic@f.bg.ac.rs

ПРИМЕНА ПАРЛАМЕНТАРИЗМА У СРБИЈИ (1889–1894)

— ПРОБЛЕМИ И ПОСЕБНОСТИ ПОЛИТИЧКОГ РАЗВИТКА —*

Рад је посвећен расветљавању услова у којима је током петогодишњег периода примењиван парламентарни систем у Србији. Кључни проблем који је тај процес успоравао, и на крају омео, била су различита схватања о односу уставних чинилаца према подели државне власти. Та разлика је условила опречне концепције државе: Круна се залагала за централистичку државу, уставну монархију, у којој ће владар обједињавати извршну и законодавну власт. Демократске, у ондашњем схватању радикалске снаге, тежиле су држави која ће се остваривати кроз децентрализацију и доминацију најмасовније Радикалне партије. Краљ Милан, а потом и његов син Александар Обреновић били су у сталној борби против тежњи радикалске Скупштине да што више оштети права Круне и власт владара сведе на пасивну уставну одредбу. Њима је пало у део да уставности подаре практичну примену. Борећи се да одрже своја права која су све јаче била на удару, владавина и једног и другог била је пуна нестабилности. То нарочито важи за владавину краља Александра.

Кључне речи: *устав, парламентаризам, закон, странке, владар, чиновништво, војска, подела власти*

Key words: *constitution, parliamentary system, legislation, party, ruler, administration, the military, division of power.*

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српска нација — интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

Сви датуми у основном тексту су по новом календару, ако није другачије наглашено.

Парламентаризам на „српски начин“ — специфичне околности и проблеми имплементације (1889–1894)

Почетак самосталне владавине кнеза и краља Милана Обреновића¹, обележен је борбом око улоге уставног владара и његове власти, с једне, и око народних права оличених у правима Скупштине, с друге стране. Та борба је била иницирана новим Уставом из 1869. године, који је ниским имовинским цензусом најавио „доба маса“ у политици, али је владару, у подели власти, дао примат над установом скупштине.² Иако без права законодавне иницијативе, скупштина је постала незаобилазан фактор у доношењу закона. Устав је условио политичка груписања, те се почетком седамдесетих година 19. века сва српска интелигенција, која је уједно била водиља политичког живота у земљи, поделила на класичне европске политичке струје — либерале, радикале и социјалисте.³ До образовања модерних политичких партија протекло је око десетак година, али су без обзира на ту чињеницу политичке гупе почеле да делују у Скупштини у правцу проширења њених права, а на штету права владара.

У развоју политичких партија у Србији у 19. веку посебно су се истакла њихова схватања о улози уставног владара и његовим дужностима. То је постало видљиво од објављивања првих страначких програма 1881. године. Организоване партије су почеле све интензивније да уводе народ у политику. У томе је посебно предњачила Радикална странка.⁴

Огроман део популације постајао је главни актер у узаврелој политичкој атмосфери. Француз Мале је приметио да се Срби декларишу и деле не по регионалној или националној, већ по партијској припадности. На питања ко су, одговарају: „Ја сам либерал, радикал или напредњак“, каже Мале и додаје да је Србија земља јако „заражена“ политиком. Руски

¹ Милан Обреновић (1854–1901), кнез (1868–1882) и краљ (1882–1889) Србије. Власт преузео по пунолетству 1872. године.

² До тада, борба око поделе власти вођена је између владара и олигархијског тела Државног савета. Она је почела још у доба Карађорђа и уставних закона из 1805, 1808. и 1811. године. Доцније је настављена за време прве владавине кнеза Милоша (1815–1839), када је због неповољног исхода решавања уставног питања тзв. Турским уставом из 1838. године, и законима који су му следили, државна власт подељена на штету владара, а у корист Државног савета. После повратка Обреновића на престо 1858. године подела власти је новим пакетом закона опет окренута на апсолутну превласт владара, што је остало тако све до кнежевог убиства 1868, односно до доношења Устава 1869. године. Једноставно речено, у нововековној српској држави, од самих њених почетака, начело равнотеже у подели државних власти никада није примењено, већ су уместо њега стално на снази биле крајности које су доводиле до честих обрта на једну или на другу страну.

³ Stoianovich 1959, 242–247.

⁴ Крестић — Љушић 1991, 101, 107, 121.

отправник послова Некљудов је пак, приметио да „Срби гледају на свог краља као на Црног Ђорђа и кнеза Милоша, тј. као на једног од вођа који је у својим рукама дограбио власт, а не као на јединственог, неопходног вођу и покровитеља Србије“. Некљудов је закључио да владару у Србији није нимало лако, зато што вође странака у српској средини имају важност попут личности владара, те да је то разлог што се свако незадовољство режимом сматра „антидинастичком завером“. Тако су поједине личности када су на управи нада династије, а када су у опозицији они су завереници и карађорђевићевци. Исти извор пише да се у народу не осећа потреба преданости једном једином владару.⁵

Све српске партије су хтеле да у владару нађу средство за испуњење својих жеља и намера. Из таквог става проистиче логично питање: како је владар могао да постане координатор у сузбијању партијских „претераности“, када су се партије највише сукобљавале у схватању његове улоге у уставном поретку земље. Демократске, у ондашњем схватању радикалске снаге, сматрале су да је било каква улога владара у уставној држави противна духу савремене уставности. По тој теорији о уставној улози владара, он би био жртва, јер не би имао сопствени суд и став у државним пословима већ би његово мишљење морало бити једнако мишљењу већине која је заступљена у Парламенту. Насупрот таквом схватању, стајале су аутократске тенденције владара да улази у делокруг рада администрације, законодавства и судства. Дакле, у питању су биле само крајности. Непостојање „средине“ било је проузроковано изостанком континуитета у спровођењу уставне праксе, која би сама створила „идеалног“ владара.⁶

Политичари, савременици, а од њих је то својевремено преузела и историографија, углавном су некритички сву кривицу за неправилан уставни развитак сваљивали на владара, тј. на Обреновиће. А заправо, поред неспорне њихове одговорности, постојао је још читав низ битних фактора који су таквом стању ништа мање допринели. Краљ Милан, а потом и његов син Александар били су у сталној борби против тежњи Скупштине да што више умањи права Круне и власт владара сведе на пасивну уставну одредбу. На њима је било да уставности подаре практичну примену. Борећи се да одрже своја права која су све јаче била на удару, за време њихове владавине било је доста нестабилности, државних удара, распуштања скупштине, честих избора и промена влада. Нашавши се

⁵ Мале 1999, 258; Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 464, л. 94–100.

⁶ О улози и правном положају установе владара писао је почетком 20. века у више наврата Перих 1907, 145–167; Исти 1908а; Исти 1908б.

под великим притиском, коме су последњи Обреновићи одолевали пуне четири деценије, они су се неретко служили личним слабостима, сујетом, властољубљем, суревњивошћу околине, у којој је било припадника свих политичких партија. Тако су лични разлози испливали у вршењу власти као доминантни чиниоци, који су били лишени праве мере и начела законитости и једнакости иза којих су се Обреновићи заклањали.

Политичке партије, од којих Радикална најснажније, кренуле су у напад на владарске прерогативе, на шта су последњи Обреновићи одговарали тако што су неретко користили силу. Та борба се одиграла на штету државе и народа, којима су се обе стране служиле као главним средством у борби. Уместо да се крене од поставке да су интереси владара и народа идентични и да је странкама циљ да служе народу и помогну владару у вршењу његових обавеза, од осамдесетих година 19. века развила се бесплодна борба око владаревих уставних права, која су странке приказивале као главну препреку у државном напретку. У таквој ситуацији било је немогуће да владар постане врховни регулатор чија би се улога с временом искристалисала у чиниоца који своје активности неће везивати ни за једну странку, већ ће беспристрасно исправљати погрешке већине и стално управљати пословима у смеру проналажења „златне средине“, односно праве мере и опипљиве и спроводљиве једнакости у држави и друштву.

Једна важна етапа те вишедеценијске борбе окончана је на штету Круне и њених права 1889. године, по доношењу новог устава. У историографској и у правничкој литератури о Уставу из 1889. године писано је доста.⁷ Укратко, тим уставом Краљевина Србија је постала уставна парламентарна монархија, у којој су законодавну власт подједнако делили краљ и Народно представништво, односно Скупштина, извршна власт је припала краљу и министрима, тј. установи владе која је деловала као краљев подручни орган у извршној власти. Министри су били одговорни и владару и Скупштини. Премда их је краљ узимао из скупштинске већине, они су подједнако морали уживати и његово поверење, будући да им је била намењена улога координатора у односима између монарха и парламента. Тиме би се, по мишљењу главног актера у доношењу

⁷ У раду ћемо о уставу који је познат као Устав из 1888. године, у складу с рачунањем времена по грегоријанском календару, наводити као Устав из 1889. године. Устав је усвојен у Скупштини 22. децембра 1888. по старом, односно 3. јануара 1889. године по новом календару; Миловановић 1888; Поповић 1939; Стојичић 1990; Јовановић 1990а, 345–356; Продановић 1936, 280–300. Последњи објављени изворни текст устава, који смо користили у раду, у: *Српски уставни од 1835. до 1990. са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије* (2004): приредио Радојевић, Милорад, Београд 103–109 (даље: *Српски уставни*).

устава, краља Милана, успоставила равнотежа између два најбитнија уставотворна чиниоца — владара и скупштине. Решен да абдицира, краљ је приступио компромисном решењу одрекавши се претежније улоге у законодавству, сложивши се да своје прве сараднике, министре, узима из редова оне странке која на слободним и тајним изборима освоји већину.

Услови који су довели до тога да Народна радикална странка после деценијске борбе оствари своје главне захтеве оваплоћене у највишем државном закону били су, међутим, много сложенији од оних које је краљ Милан желео да истакне када је наглашавао да је он дао Устав „својом вољом“. Фијаско у рату против Бугарске 1885. године, развод с краљицом Наталијом, предстојеће очинство ванбрачном детету, поремећени односи с Русијом који су га дужи низ година држали у сталној стрепњи за очувањем престола, те борба с Радикалном странком која се опоравила од страдања у Тимочкој буни 1883, најважнији су разлози који су нагнали краља Милана на уступак у уставном преуређењу земље.

Однос снага између политичких странака у земљи био је такав да је Радикална у односу на друге две, Либералну и Напредну, имала огромну премоћ, како у чланству тако и у бирачком телу. С обзиром на ту чињеницу, као и на чињеницу да абдикацијом оставља престо малолетном дванаестогодишњем сину, краљ Милан је показао спремност на уступке којима се до тада опирао.

У подне 6. марта 1889, краљ Милан је прочитао Прокламацију којом се одриче престола у корист сина, а народ позива на верност новом краљу Александру, петом из лозе Обреновића.⁸ Истог дана, на основу члана 70 Устава, он је образовао трочлано Намесништво, да управља земљом у име малолетног владара.⁹ Његов избор пао је на два генерала, Јована Белимарковића и Косту Протића, и на вођу Либералне странке, Јована Ристића, који је вршио намесничку дужност и за време малолетства Милана Обреновића.¹⁰

Имплементација парламентаризма припала је либералном Намесништву, које је заступало малолетног краља и радикалима који су на изборима 1889. од 117 посланичких места освојили 100 мандата. Намесништво је састав владе, у складу с новим уставом, поверило најјачој странци, а то је била Радикална странка. Радикали су, за време трајања Намесништва, имали две владе Саве Грујића (1889/90. и 1890/91) и две

⁸ Јакшић 1953, 162–205; *Српске новине*, бр. 42, 22. фебруар/7. март 1889.

⁹ Намесништво је установа која привремено врши владалачку власт када је владар малолетан или је спречен да је обавља. Владари су у 19. веку у Србији постајали пунолетни са навршених 18 година, а грађани са 21.

¹⁰ *Српски устав*, 107.

влада Николе Пашића (1891–1892) — укупно три године и седам месеци на власти.¹¹

Уставна овлашћења Намесништва била су веома велика: оно је, у име краља, имало важне компетенције у сфери законодавне и извршне власти. Владар, односно вршиоци краљевске власти, по члану 45 Устава требало је да постављају све чиновнике. Такође, сва земаљска надлештва вршила су своју власт у име и под надзором краљевих намесника. Намесници су по члану 43 Устава, уместо краља, имали искључиво право потврђивања и проглашавања закона, те ниједан закон није имао снагу док га Намесништво не прогласи.¹² Међутим, Намесништво у пракси није успело да се избори за поштовање својих уставних права.

Парламентарни поредак уведен Уставом из 1889. године био је непознат српској политичкој и друштвеној сцени. По захтевима скупштинске већине и захтевима странке, радикалске владе су радиле на томе да што више ограниче улогу Намесништва у власти. У *Одјеку* се појављује неколико чланака под називом *Неодговорност намесништва и одговорност владе*, како аутор каже „зарад политичког васпитања народа и уставности“. У њима се доказује да су одговорне владе главни фактор „праве“ уставности и парламентаризма, те да народ треба стално васпитавати у том правцу да захтева полагање рачуна од одговорне владе, а не од Намесништва, које је по уставу „неодговорно“. А Намесништво и владар су по уставним правима једно исто, само прво нема атрибут неприкосновености.¹³ Такве тенденције су убрзо изазвале реакцију најпре краљевих заступника у власти, а доцније и самог краља, чиме је парламентаризам био стављен на озбиљну пробу.

Тријумфално ступање радикала на политичку сцену праћено је постављањем партијских припадника у све сфере државног живота. Равнотежу између представника Круне с једне, и Скупштине с друге стране, због силине Радикалне странке било је немогуће постићи. Влада је постала главни носилац свих послова у земљи после марта 1889. године. Аустроугарски посланик је брзо закључио да је влада јача од Намесништва, те да је ауторитет Намесништва парализован новим уставом и да је сва власт у рукама владе и Скупштине.¹⁴

¹¹ Изабрано је још 17 либерала и ниједан напредњак — Јанковић 1997, 218; *Владе Србије 1805–2005* (2005), 162–186.

¹² *Српски устав*, 104.

¹³ *Одјек*, бр. 38, 15/27. март 1889; бр. 43, 24. март/5. април 1889.

¹⁴ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.441, док. 22 (1889), 11.442, док. 23 (1889), 11.443, док. 24 (1889).

Краљица Наталија је, по повратку у Србију септембра 1889, стекла утисак да је наступио распад државе и да је и у најтежим тренуцима власт краља Милана била јача од оне коју имају намесници.¹⁵ Нестабилност система унутрашње политике огледала се и у чињеници да је промењено пет влада за нешто више од четири године, што значи да су владе у просеку биле на управи мање од годину дана (9,8 месеци).

Главни одбор Радикалне странке постао је кључни фактор у отпуштању чиновника из партијских обзира.¹⁶ Нове позиције запосели су заслужни кадрови Радикалне странке. Намесништво је било немоћно да се томе супротстави. Најпре је за пет месеци извршена комплетна замена у полицијској струци, до писара најнижег ранга. Министар унутрашњих дела Таушановић је тако велике промене у ресору полиције правдао „интересима службе“, док је Сава Грујић чиновнички размештај објашњавао потребама за „подобним и савесним“ чиновницима који ће владу помоћи у спровођењу реформи.¹⁷

Следила су наименовања нових чланова за високе државне институције, Државни савет и Главну контролу, судску и војну струку. Пензионисања чиновника нису престајала ни после више од годину дана од доласка радикала на власт. Ристић је упозоравао Грујића да се мора престати с том праксом јер она иде у бесконачност, а нити је у државним интересима нити у интересима Радикалне странке. Пензионисања тих размера у Србији до тада нису практикована. Први намесник Ристић је покушао да влади стави на знање да намесници нису „механичке фигуре“ које стављају свој потпис на било који поднесак, већ да је њихов потпис неопходан за реализацију било ког указа.¹⁸ Међутим, Намесништво није имало снаге да се избори за веће учешће у чиновничком размештају, а у којем је по уставу требало активно да учествује. Често се догађало да договори између намесника и владе пропадну, ако их Радикалски клуб не одобри. Наименовање државних саветника је најбољи доказ за надређени однос странке и посланика према влади.

По уставу, требало је да краљ (односно намесници) и Скупштина дају своје листе кандидата, од којих Скупштина бира с намесничке листе осам, а Намесништво са скупштинске листе исто толико чланова. Будући

¹⁵ Писма краљице Наталије Обреновић 1996, 58–59.

¹⁶ АСАНУ, Фонд Јована Ристића (даље: ЈР), X–2, бр. 59, 84.

¹⁷ АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 255. Таушановић је тврдио да јепустио само несавесне и неспособне, из чега произлази да је готово читав персонал Министарства унутрашњих дела био, по министровим начелима, такав.- Исто, бр. 258, 260; X–1, бр. 21, 23.

¹⁸ АСАНУ, ЈР, III–22, бр. 1202–1204; X–1, бр. 4, 26; X–8, бр. 253, 407; Крстић 2007, 112.

да било је речи о врло заштићеној државној служби, место државног саветника је било пожељно за многе. Такође, Државни савет је по уставу имао врло важна административна овлашћења, те није било упутно да постане партијско тело.¹⁹ Радикали нису пристајали на поделу пола-пола. Они су тражили да и у намесничкој листи буду два радикала, који би са скупштинских осам чинили десет од укупно шеснаест чланова. Намесништво би тај ултиматум радикала одбило, али је слабост либерала који би ушли у комбинацију за нову владу била таква да нису имали шансе да на изборима добију већину. Зато је морало да попусти, а у Државни савет изабрано је десет радикала од којих су чак шесторица били чланови владе, пет либерала и један напредњак.²⁰ Установу Главне контроле, која је требало да буде независно контролно тело за трошење новца, попунили су такође радикали, у Касационом суду су са седам чланова били у већини, а у Апелационом суду су, такође, однели већину са шест чланова. До листе чланова Апелације дошло се после много натезања, пошто је Радикалски клуб захтевао од владе другачије услове од оних који су већ били уговорени између владе и Намесништва. Ристић се протио, говорећи да тако висока инстанца не треба да буде једнопартијско тело, већ састављена од чланова свих партија „кад већ по несрећи ни судија нема без политичке боје“. Он је нагласио да би се и Намесништво и влада компромитовали и довели у сумњу своју непристрасност када би сменили свих постојећих десет чланова. Међу новоименованима је било и људи који су тако високе положаје заузели не по способностима и заслугама, већ по партијском кључу. А било је и случајева где се нису поштовале уставом прописане квалификације.²¹

¹⁹ Државни саветник је биран доживотно и није, мимо своје воље, могао бити уклоњен или премештен на неки други положај, чак ни пензионисан осим у случају ако је навршио 40 година службе или 65 година живота. Најзначајније надлежности Савета биле су: да на позив владе израђује законске предлоге и административне наредбе; да проучава законске предлоге које влада подноси Скупштини, или оне који су потекли иницијативом Скупштине; да саставља листу кандидата за установе Главне контроле, Касационог и Апелационог суда; да представља дисциплинарни суд државним чиновницима, да разматра и решава жалбе против министарских решења у спорним административним питањима и др., *Српски устав*, 121–123, 135.

²⁰ Живановић 1924, 45; АСАНУ, ЈР, X–2, бр. 110; X–8, бр. 391, 393, 394, 398; Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (даље: РОНБС), Р 510 / II, *Записи Саве Грујића*; Извештај повереника Ј. Ристића из 1890. године говори да су либерали готово у свим окрузима дупло или тродупло слабији од радикала, изузев у окрузима ослобођеним 1878. (Нишки, Пиротски, Топлички и делимично Врањски) и у Крајинском и Подрињском округу, АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 384.

²¹ Живановић, 1924, 48; АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 270; Крстић 2007, 109–112, 118.

После годину дана од преузимања власти радикали су постигли несумњиву превласт у кадровским питањима у врху државе, као и на локалним нивоима. „Земља је у жалосном стању, само јагма за положајима и ништа друго. Због похлепности која је од напредњачке већа, радикали су непоштенији од свих. Стално шпекулишу, а начела и програме не поштују“, приметила је краљица Наталија. Радикал Паја Михаиловић био је веома незадовољан таквим понашањем које руши углед странци. Он је у дневнику забележио: „Па онда, ми ћемо по напредњачки. Уместо наше људе да казнимо за њихове прљавштине, баш зато што су наши, и што треба да се разликујемо од других партија које су биле на власти, јер и народ то од нас очекује, а ми само тупкамо истим путем којим су ишли и пре нас.“²²

С једне стране, радикалске владе су оствариле плодно законодавство, а с друге, у пракси, парламентарни систем се претварао у тоталитарни једнопартијски режим.²³ Резултат новог законодавства је након две године био видан: децентрализација управе, ослобађање полицијског притиска не само у изборном поступку већ и у страначком животу уопште и концентрација власти у рукама Радикалне странке. Она је била господар ситуације како у локалној самоуправи, тако и у Скупштини, у влади, у Државном савету, у судовима. Уочљиво је да нема закона о чиновницима, као једног од најважнијих за елиминисање корумпираности, неодговорности и неефикасности бирократије.

Може се слободно рећи да су радикалским владама далеко више правили проблеме њихови посланици у Скупштини него само Намесништво. Радикалска скупштинска већина често је била веома незадовољна законским предлозима, будући да се страначки програм остваривао постепено и није био апсолутно доследан програмским начелима.²⁴ Прва ванредна скупштина 1889/90. заседала је готово седам

²² Писма краљице Наталије, 58; Из дневника Паје Михаиловића 2005, 269.

²³ Законодавство прве Грујићеве владе означава почетак реализације програма Радикалне странке. Реч је о следећим законима: Закон о пословном реду у Народној скупштини; Закон о општинама 1889; Измене и допуне Закона о непосредном порезу 1889, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 45, (1889), 385, 443, 537, 554; Друга Грујићева влада је у редовном скупштинском зазиву у 1890. и 1891. години добила скупштинску потврду за следеће предлоге: Закон о изборима народних посланика, Закон о министарској одговорности, Закон о уређењу округа и срезова, Закон о истражним судијама, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 46 (1890), 336, 659, 465, 442, 434; књ. 47 (1891), 26, 100; У току две Пашићеве владе, од политичких закона, Скупштина је усвојила Закон о зборовима и удружењима и Закон о штампи, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 47 (1891), 396, 521.

²⁴ 1889–1892, АСАНУ, бр. 9991/II, Записници седница радикалског клуба 1889–1992.

месеци, а друга редовна пет месеци. Скупштинске расправе вођење су данима, неретко без икаквих резултата, а често без придржавања дневног реда и главне теме.²⁵

Никола Крстић је у неколико наврата дао карактеристичне опаске о српској скупштини после увођења парламентаризма: „Већина скупштинска нема свог вођу, а изгледа да нема ни договора. Свако се дере на своју страну, па земљи од тога неће бити боље.“ Радикалски министар Светозар Милосављевић је изјавио да би скупштинарима требало одржати предавање „шта је власт скупштинска“ и докле се простире, јер они мисле да су министри ту да извршавају шта Скупштина реши и чудно им је што се министри томе противе. „Они мисле да скупштина све може и зато не могу да се сложе са владом“, рекао је Милосављевић.²⁶ Народни посланик Драгиша Станојевић тражио је да Скупштина конституише Одбор народног спаса од девет чланова и да тај одбор има сва права краљевске власти. Скупштински Клуб радикала га је искључио из својих редова и предао суду, али је важније питање од тих санкција било да ли је реч о усамљеној појави у оквирима најбројније странке или је то био осећај њеног знатног дела.²⁷ Ристић је све ове појаве називао „ексцесима“ од којих Намесништво брани краљевску власт и сматрао их је неизбежном последицом слободоумних установа које су нове, а које ће временом проћи кроз природан развојни пут. На сталне примедбе бившег краља Милана да су мере предострожности у заштити краљевих права недовољне, намесник му је пребацивао да је управо он тај који је дао толике слободе које Намесништво мора „акцептирати као прђију нашега устава“. Ристић је био песимиста у погледу утврђивања парламентарног поретка.²⁸

Највидљивији искорак Скупштине из оквира својих овлашћења представљају закони о удаљавању краљевих родитеља из Србије. Према уставу, намесници нису могли за време краљевог малолетства решавати законским путем питања која се непосредно тичу самог краља. Скупштина је за основ Закона из 1892. о краљевом оцу узела изјаву Милана Обреновића дату намесницима, и без икаквог правног основа оденула је ту изјаву у плашт закона. Она је пре тога, Законом од 12. априла 1891, дала одрешене руке радикалској влади да до краљевог пунолетства удаљи краљеву мајку

²⁵ Крстић 2007, 124, 125, 132; АСАНУ, бр. 9991/II, седница од 10/22. септембра 1889. Због спорости у раду скупштине, Никола Пашић је често упозоравао посланике у клубу на потребу да се посланици држе теме и да се не понављају.

²⁶ АСАНУ, ЈР, XXVII–18, бр. 609; Крстић 2007, 132–135.

²⁷ АСАНУ, ЈР, XXVII–18, бр. 572, 595; АСАНУ, бр. 7242, *Бележница Јована Мишковића*, св. 23, 10/22. фебруар, 11/23. фебруар и 21. фебруар/5. март 1891; Перовић 2006, 154.

²⁸ АСАНУ, ЈР, XXVII–18, бр. 570; Пироћанац 2004, 484.

из земље.²⁹ Тиме је углед владарског положаја још више опао. Закони о удаљавању краљевих родитеља из земље вређају права владара, зато што решавају породичне односе без њега. Штавише, протеривањем краљеве мајке извршена је повреда Устава, чл. 14, по коме ниједан српски грађанин није могао бити прогнан из земље.

Инфилтрација у све централне и локалне институције власти, довеле су радикале у позицију моћника који је апсорбовао сву власт и коме нико није могао стати на пут. Намесништву су из Топличког и Тимочког округа стизале жалбе на обест радикала. Било је пуно примедба на изборе одржане 1889. године и на пристрасност полиције према радикалима и толерисање кршења изборне процедуре. Ристићу је, даље, јављено да у Топличком округу начелник иде по општинама ради „раскмећавања и окмећавања“, и поставља само радикале, док су се либерали сасвим повукли и због претњи радикала не смеју нигде да се појаве. Из Зајечара су извештавали намеснике да је повратак Пашића улио нову снагу тамошњим радикалима. Достављач такође јавља да је „буба“ ушла у војску, да се оствари „радикалски план“, што је алузија на смену династије Обреновић. Из Књажевца су обавештавали намеснике о фанатизму радикала, који „учу и бучу“ и насилнички се обрачунавају са онима који не деле њихова начела.³⁰

Напредњаци су, слично као 1887. године, били изложени јавном терору и линчу. На њиховом скупу 26. маја 1889. године у башти Велике пиваре напали су их демонстранти, које је полиција једва обуздала. Због непостојања личне безбедности, Намесништво и влада су озбиљно критиковани.³¹

Војска је била једина сфера у којој су се намесници с муком изборили да не буду потиснути.³² По новом уставу, уз Редовну, требало је вратити и формације Народне војске. Намесник Ристић спречио је настојања владе и Скупштине да Народна војска задржи оружје за стално, због чега је влада претрпела озбиљне критике у Скупштини.³³ Тако је Народна војска уведена

²⁹ Писмену изјаву краља Милана од 12. октобра 1891, којом се одрекао чланства краљевског дома, уставних права и српског поданства, примили су намесници и она је чувана у тајности до 26. марта 1892. године, када је озакоњена у Скупштини, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 48 (1892), 66; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 47 (1891), 392.

³⁰ АСАНУ, ЈР, X–2, бр. 45, 59, 88, 91; X–8, бр. 235.

³¹ АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 244–248; РОНБС, Р 510 / I, *Зписуи Саве Грујића*, 14/26. мај 1889; Јовановић 1990б, 124–130.

³² АСАНУ, бр. 7242, *Бележница Јована Мишковића*, св. 25, 21. март/2. април 1892; Јовановић 1990б, 115.

³³ Радикалске владе нису успеле да донесу нови закон о устројству војске, а разлози су били углавном политичке природе. Намесништво је, као раније краљ Милан, настојало

формално, али није обновљена.³⁴ Међутим, издаци за војску су са четрнаест скресани на близу десет милиона. Та уштеда је директно слабила стање приправности у војсци, јер су уштеде постигнуте прећутним скраћењем службе у сталном кадру и нередовним одржавањем годишњих вежби за резервисте. Русија је 1890. поклонила Србији 75.000 пушака, и то је било све од војне набавке у периоду од 1889. до 1894. године.³⁵ У војсци су се почеле јављати симптоматичне појаве, попут недисциплине и бахатости, претресања политичких питања и скупштинских решења, чак и сукоба с грађанима.³⁶ Краљ Милан је посебно вршио притисак на Намесништво да војску сачува од утицаја радикала. Намесништво га је уверавало да будно мотри на „питање војно“. Али, оно је потписало читав низ указа којима су у војску враћени официри које је краљ Милан својевремено отпустио као неспособне. Влада је спроводила акцију „пречишћавања“ официрског кора, удаљавајући поуздане људе краља Милана. Борба Намесништва и владе око првенства у војсци понајвише је допринела попуштању дисциплине и стварања осећаја у војсци да она може да постане значајан чинилац у политичком животу. Та тенденција нарочито је постала видљива после пада Пашићеве владе 1892. године. Аустроугарски посланик је извештавао да је војска „инфицирана разним струјама“, али је већина у њој за династију и Намесништво. Сасвим супротно, руски војни аташе Таубе извештавао је да је војска подељена по партијском принципу и да је њен већи део незадовољан Намесништом. Исти извор сведочи да су

да умањи значај и улогу Народне војске, јер се сматрало да је то, у ствари, војска радикала. У старом закону (из 1883. и допунама из 1886) учињене су Измене и допуне 1890. године. Војна обавеза је смањена уместо од 20. до 50. године живота, на 21. до 45. године старости. Намесништво је с будном пажњом пратило и надгледало реформе у војсци, *Записници седница министарског савета Србије 1862–1898* (1952), 445.

³⁴ Старешине Редовне војске командовале су и јединицама Народне војске, а народне старешине заузеле су само нижи командни положај, и то у случајевима када су недостајали професионални официри Редовне војске, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 46 (1890), 442–447; Милићевић 2002, 51–52.

³⁵ АСАНУ, ЈР, III–22, 1205; X–1, бр. 121; X–2, бр. 488, 489; Скупштина је у априлу 1890. усвојила привремени прирез за војску (6 пара на сваки динар непосредног пореза, а 1892. повећан на 16 пара), али су тако прикупљена средства била далеко испод стварних потреба војске, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, књ. 46 (1890), 463; Исто, књ. 48 (1892), 462; Јовановић, 19906, 52; Зајцев 1986, 63; *Записници седница*, 447.

³⁶ *Писма краљице Наталије*, 59; Из учесталих сукоба војске с грађанима потекла је поверљива наредба министра војног свим официрима, којом се налаже да они, као старешине, „поукама, саветима, надзорима, казнама и свим законима“ утичу да се „зло пресеће“. У истој наредби министар подвлачи да је војска установа која стоји изван политичких трзавица и да не сме да исказује симпатије и антипатије према „друштвеним политичким појавама“, АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 267, 390.

старији официри наклоњени либералима, а млађи радикалима и да ови други преносе своје незадовољство и на краља „од кога ништа добро неће доћи због његовог окружења“.³⁷ Преторијанске тежње у војсци, евидентне у време Намесништва, доћи ће до изражаја у првом државном удару краља Александра и непрестано ће јачати на измаку 19. и почетком 20. века.³⁸

Све ове појаве слабиле су краљеву власт и изазивале су јачање антидинастичких струјања у земљи, посебно у Радикалној странци. Говорило се да је са одласком Милана „тек пола посла свршено“.³⁹ Француз Мале, који је дошао у земљу као пријатељ радикала, убрзо се уверио да међу њима има много „елемената растројства“ и анархије и да, за разлику од њих, једино напредњаци појме значај државне идеје. Руски војни аташе Таубе мислио је да се може очекивати „нагли пад“ династије Обреновић.⁴⁰

Иницијатива да се 1889. миропомаже малолетни владар, у години у којој се обележава пет векова од Косовске битке, и да се тај чин обави у манастиру Жичи, где су крунисани владари почев од Стефана Првовенчаног, може у свом корену имати врло јасну намеру: да се краљу осигура легитимитет власти и нагласи сакрални фактор ординације владара.⁴¹

То што је истакнути радикал Добра Ружић узвикивао у Скупштини „тешко земљи у којој дете влада,“ није усамљени манифест осећања према владајућој династији. Из Књажевца су Намесништву стизале доставе о бахатости тамошњих радикала који говоре јавно да б. март није био добровољни чин, већ да су радикали отерали краља Милана. Сличне вести су намесницима стизале и из Пирота.⁴² Из претежно радикалског Крушевачког округа јављано је да, по речима једног од тамошњих професора, радикали раде на томе да „сам народ влада, а министри да фигуришу“, те да у перспективи имају успостављање републике „у складу

³⁷ Живановић 1926, 56; АСАНУ, ЈР, XXVII–17, бр. 534; *Писма краљице Наталије*, 60; Јовановић 1990б, 53; АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.445, док. 76 (1889); Ковачевић, Д, *Србија и Русија 1889–1903*, у рукопису.

³⁸ АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.559, док. 3 (1893), 11.560, док. 4 (1893), 11.569, док. 12 (1893); *Српске новине*, бр. 240–244, 250, 262, 264, 266, 269, 271, 288, 1/13. новембар–30. децембар 1892/11. јануар 1893; Исто, бр. 4, 6/18. јануар 1893.

³⁹ Пироћанац 2004, 464, 471. У запису се, између осталог, каже: „Жалосна је доиста судбина ове наше земље: Карађорђе убијен, Милош протериван, Александар Карађорђевић протеран, Михаило протеран на убијен, Милан одрекао се престола, два Намесништва у току од 20 година. И данас династија Обреновић виси о животу једног детета и ту је крај. Ко ће дете васпитати, хоће ли оно живети и какво ће изаћи?“

⁴⁰ Мале 1999, 35; Зајцев 1986, 79.

⁴¹ Пајевић 1889; Пироћанац, 2004, 482.

⁴² АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 220, 235.

са њиховим републиканским и социјалистичким идејама⁴³. Учитељи у Крајинском округу „толико су се заборавили у свом партијском заносу“ да нису указали дужно поштовање краљевом имену, већ су заузели демонстративан став према здравици намењеној краљу Александру. Странци су брзо уочавали да се краљева личност у народу не поштује довољно. На пример, приликом његовог уласка у позориште нико не би устао, а на улици људи би седели у кафанским баштама, не удостојивши краљеву појаву поздравом. „Ово је земља полуевропска-полуисточњачка, народ изнад свега демократски, народ недисциплинован, и без поштовања за хијерархију“, записао је један очевидац.⁴⁴

* * *

Смрћу једног од намесника, Косте Протића, у лето 1892, отворено је питање избора нове личности за ту функцију. Оно је проузроковало дугорочну политичку кризу, која је била опасна по млади и неутврђени парламентарни поредак. Председник владе Пашић појавио се као најозбиљнији фаворит за место намесника.⁴⁵ Логика Намесништва, а и бившег краља, говорила им је да Намесништво као вршилац краљевске власти треба да се састоји од људи беспрекорно оданих династији. Ако су радикали заузели позицију свим системима државне управе, Намесништво је сматрало оправданим да оно, равнотеже ради, треба да буде хомогено. Пашић је мимо устава инсистирао на превременом скупштинском сазиву, и пошто у томе није успео, поднео је оставку. Намесници су тактичку омашку радикала одмах искористили у своју корист.⁴⁶

Састав владе су поверили либералима који нису имали реалне снаге да на изборима освоје већину. Кабинет је образовао Јован Авакумовић. Либерали су у изборном процесу починили бројне злоупотребе, а затим

⁴³ Исто, X–2, бр. 59.

⁴⁴ Исто, XXVII–18, бр. 570; Мале 1999, 148, 150.

⁴⁵ По члану 71 Устава каже се да до сазива прве скупштине друга двојица намесника врше власт, када ће та прва нова скупштина изабрати трећег члана, *Српски устав* 108; Испрва су кандидати Намесништва за трећег члана били либерали попут Јеврема Грујића, Јована Авакумовића, Алимпија Васиљевића и Живојина Величковића. Белимарковић се оштро супротставио Пашићевој кандидатури. Од тог тренутка, Ристићев колега заузима отворен антирадикалски став, што је изазвало кризу владе. Та криза је само заоштрена Пашићевим и Ристићевим неслагањем у вези с начином и временом избора трећег намесника, АСАНУ, ЈР, X–8, бр. 347; АСАНУ, ИЗ, *Исписи из бечких архива*, бр. 7.940, бр. дела 11.552, 11.553, док. 12, 13 (1892); Живановић 1924, 133–138.

⁴⁶ Намесници су имали на уму и „пожељне“ радикале за трећег намесника, међу којима су се нашли Грујић, Докић, Велимировић и Пашић. Међутим, Сава Грујић тврди да је Пашић желео да буде једини кандидат.

то исто поновили приликом конституисања Скупштине. Радикали су хапшени и онемогућивани да изађу на изборе, а они изабрани нису могли да верификују своје мандате.⁴⁷

Постало је питање тренутка када ће сукоб између радикала и либерала око власти ескалирати. Радикали су тражили заштиту од краља, иако власт није била код њега већ у рукама намесника. Да би повратили изгубљену позицију, они су били спремни да Скупштина пре времена прогласи краља пунолетним.⁴⁸

Намесници су све незаконитости Авакумовићеве владе правдали интересима династије.⁴⁹ Потиснутим радикалима није остало ништа друго него да потегну за сигурним адутом, обарањем Намесништва. То су краљу доставили преко њему блиског човека Лазара Докића, наменивши краљу улугу „спасиоца уставности“ и „законитог поретка“. За остварење плана била им је потребна сагласност бившег краља. Докић је тим поводом отишао у Беч. Он је краљу Милану саопштио да би моментално проглашење краља Александра пунолетним било од велике користи и за династију и за земљу, јер би извео земљу из заплета у којем се нашла. Докић је гарантовао да ће Радикална странка стати иза тог чина и да ће краљ бити одушевљено примљен у народу, јер се од њега очекује да поштује и да штити устав и законе. Познајући много боље и Ристића и Белимарковића, краљ Милан је ипак предложио хапшење министара и намесника, као сигурнији пут.⁵⁰

Намесништво је било непопуларно, а неутралност на коју се позивало врло сумњива. Намесник Белимарковић имао је неколико крупних испада према радикалима, претио им је да ће Теразије претворити у касапницу радикалског меса, а они су му узвратили да ће га „упљескати на сред улице“. Аустријски извори сведоче да је намесник Белимарковић хушкао војску против радикала, да се позивао на њену оданост у случају сукоба с радикалима.⁵¹ На незаконитости либерала одговорено је такође незаконитостима — државним ударом 13. априла 1893. године.⁵²

⁴⁷ Опширније у: Марјан 1996.

⁴⁸ АСАНУ, бр. 14680, заоставштина Наталије Обреновић, V–137, 144; Исто, бр. 14556, заоставштина Д. Страњаковића, бр. 1016, 1017, 1018; Исто, бр. 7242, *Бележница*, св. 27, 23. март/8. април 1893; РОНБС, Р 510 / II, *Записи Саве Грујића III*, 27–35, куцани текст.

⁴⁹ Марјан 1996, 49–63, 127–153.

⁵⁰ По Докићевом плану, који је изложио написмено краљу Милану 1. априла, требало је да на дан отварања Скупштине краљ, уз подршку војске, оде у Скупштину и тамо прочита своју Прокламацију о преузимању власти. Докић се обавезивао да осигура улазак радикалне опозиције у Скупштину која ће подржати краља, Архив Србије, Поклони и откупи, к. 140, д. 60–65 (даље: АС, ПО)

⁵¹ АСАНУ, ЈР, X–2, бр. 477; АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11555, док. 15 (1892); Марјан 1996, 161.

Преузимање краљевске власти поздрављено је бурним одобравањем у земљи. Краљеви родитељи, те радикалски прваци, подржали су једног шеснаестогодишњака да погази устав. Шта је онда вредело што су се радикали пре тога старали да га васпитају у духу строгог поштовања закона и устава, када су му овим чином ставили до знања да је кршење закона зарад сопствених интереса дозвољено?

Уследила је краљева Прокламација којом краљ Александар, пре пунолетства, преузима краљевску власт у своје руке.⁵³ У земљи је завладало празнично расположење. Честитања краљу на државном удару стизала су од стране радикала и напредњака. Радикалски *Одјек* је преуносио краљеве способности, називао га „Александром Великим“ и „спасиоцем“ Србије. Био је то почетак манифестација краљевог „византинизма“, на чијем је усавршавању радио уз помоћ људи из свих политичких опција.⁵⁴ У Престоној беседи којом је отворио Скупштину, државни удар је правдан као „неодољив налог дужности“, јер краљ није смео да дозволи да се за време његовог пунолетства поруше основи уставности. „Краљ и народ срили су се у подједнако чврстом уверењу да спас отаџбине лежи у искреном поштовању устава и закона“, каже се на крају беседе, уз поклич „да живи слободна уставна Србија“. Очеvidан доказ двоструких аршина о уставности до које се долази повредом устава. „На сва уста сви вичемо слобода, уставност, законитост! А међутим кад се понекад повреде закони на најочигледнији начин, ако нам то иде у прилог ми не само трпимо гажење закона, но се још радујемо и хвалама уздижемо оног што нам је учинио оно што нам је по вољи...“, записао је правник Никола Крстић. Сличан коментар дао је Милан Пироћанац, назвавши устав „простом играчком“, којом се све три партије служе пред очима обичног света, док је тај устав „у ствари више мртав него жив“.⁵⁵

* * *

⁵² Јовановић 19906, 168–171, 189–199; О првом државном удару краља Александра види и: Ристић (б.г.), *Дворска завера у Београду 1. априла 1893; Губернадурство генерала Јована Мишкоковића 1890–1893* (2009), 114–115; О току догађаја током вечере и ноћи 13. и 14. априла 1893. пише један од краљевих професора Албер Мале, по казивању ађутанта Ђирића–1999, 157–161.

⁵³ *Српске новине*, бр. 70, 9/21. април 1893.

⁵⁴ Мале 1999, 156.

⁵⁵ Крстић 2007, 165; Пироћанац 2004, 489; О повредама устава за време радикалских влада од 1889. до 1892. године, више: Рајић, С, *Никола Крстић о владавини Александра Обреновића*, у: Љушић, Р. (ур.), *Дневник Николе Крстића* — извор за друштвену и политичку историју Србије и српског народа у другој половини 19. века, (у штампи).

Краљ је отпочео владавину обећањем да ће служити свом народу и српској државној мисли и да ће поштовати устав. О апсолутизму се изјаснио као о давно превазиђеном облику државног уређења. Враћање државних послова у уставни колосек истакао је као свој и владин најважнији задатак.⁵⁶ Решен да се држи уставне владавине и руководећи се претежно радикалским расположењем у земљи, краљ је поверио управу земље умереним радикалима. Владу је образовао његов бивши лекар и гувернер Лазар Докић.⁵⁷ Радикали нису имали озбиљне противнике, те су на изборима у мају 1893. победили лако и убедљиво. Освојили су 88,34% гласова. У Скупштину су ушла 126 радикала, 10 напредњака и ниједан либерал.⁵⁸

Руковођени реваншизмом, радикали су инсистирали да се сви бивши министри либерали оптуже на основу Закона о министарској одговорности, за дела почињена на дужности. Великом већином посланика Скупштина је 12. јула 1893. одлучила да се против Авакумовићеве владе подигне оптужница због неуставних и незаконитих поступака.⁵⁹ Краљ је сматрао да, поред таквог расположења Скупштине, није пожељно да се заузима за либерале, иако су га родитељи упозоравали да се на тај чин у иностранству гледа као на просту освету и линч.⁶⁰

После само два месеца епилог ове приче добио је другачији ток од очекиваног. Председник владе Докић разболео се и морао је на лечење. Наступили су неспоразуми између краља и министара. Сложна сарадња и заједнички интереси од 13. априла који су указивали на дуговечну дружбу краља и радикала, послужили су обема странама да остваре свој непосредни циљ: да дођу до власти. Због различитих ставова око првенства у вођењу државних послова, заједничке будућности није било. После месец дана од ступања на управу прве краљеве владе, дошло је до измене у њеном саставу. Из владе је иступио једини нерадикал генерал Франасовић, који је као поуздани обреновићевац заузео портфељ министра војног. Био је то велики компромис од стране краља, с обзиром на његово првенство у тој установи.

⁵⁶ *Српске новине*, бр. 70, 9/21. април 1893; Мале, А, *нав. дело*, 173.

⁵⁷ *Владе Србије*, 174; АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, V–141.

⁵⁸ По Уставу из 1889. године у Србији је од око 550000 пунолетних мушкараца бирачко право имало њих око 460.000.

⁵⁹ Оптужница у једанаест тачака је поднета 4. августа. О садржају оптужнице види Јовановић 1990б, 228–238; Авакумовић 2008, 337–368.

⁶⁰ АСАНУ, бр. 14556, заоставштина Д. Страњаковића, бр. 1028,1029; Исто, бр. 14680, заоставштина Наталије Обреновић, V–148, 151–154, VIII–36, 38, 39, 41; Исто, бр. 7242, *Бележница*, св. 27, 4/16. август 1893.

У чиновничком апарату радикалска влада је извршила велике измене, као и њихови претходници либерали. Грабеж за чиновничким положајима није имала граница. „Чиновникоманија“ је по ко зна који пут харала Србијом. Краљ је ћутао док нису на ред дошли положаји од велике важности по државне послове. Било му је јасно да се радикали понашају као да он не постоји. Уосталом, у питању је било само дете. Посебно су тзв. ултраши „рђавим понашањем и недостатком поштовања“ према краљу вређали његову младалачку сујету. Министри су често подсећали краља да је он и даље малолетан, те да треба да спава и учи, а њима да препусти државне послове.⁶¹ Француска и руска дипломатија у Србији удружиле су снаге да заједничком акцијом „умере“ министре, тј. да им скрену пажњу на дрско и недолично понашање према краљу и на озбиљне последице које из тога могу проистећи.⁶² Један прилично објективни странац и пријатељ радикала, Мале, морао је да констатује да су напредњаци за разлику од радикала странка реда, те да радикалско удварање ономе што је у народу најпримитивније води Србију у заостајање.⁶³ Краљ је упозорио министре да обуставе истискивање његове улоге из државних послова, на шта су му они одговорили да није компетентан да се меша у војску јер није служио војни рок и нема факултет као њихови кандидати.⁶⁴ Отворена борба између краља и радикала, до које је дошло у јесен 1893, није била неочекивана. Краљ је очекивао брзу дискредитацију радикала на власти, после чега ће он окупити „елементе реда“ и с њима израдити конзервативнији устав по којем ће моћи да влада уставно, али да много више утиче на државне послове.⁶⁵

Докићев заменик Грујић није успео да успостави равнотежу у вршењу власти између Скупштине и краља. Владареви прерогативи били су сведени на један глас. Установа Скупштине је постала свемоћна, јер је имала монополски положај у власти. Институције владе и Државног савета су са Скупштином могле увек да надгласају краља и да му наметну своју вољу. Пред доминантним Народним представништвом, утицај владе је, такође, све више слабио. Краљ је био незадовољан што Грујић

⁶¹ Мале 1999, 182–183, 226, 227; Аустроугарски посланик је констатовао почетком септембра 1893. да „радикали освајају позиције,“ и да снага Радикалског клуба расте, АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11 632, док. 64 (1893), 11 636, док. 68 (1893).

⁶² Мале 1999, 219; Данченко 1996, 297.

⁶³ Мале 1999, 35, 202.

⁶⁴ Драгутин Франасовић је именован за посланика у Паризу и Бриселу 23. октобра 1893. године, *Српске новине*, бр. 229, 13/25. октобар 1893.

⁶⁵ АСАНУ, бр. 14680, заоставштина Наталије Обреновић, VIII–39, 60.

стално попушта пред странком и пред посланицима и успротивио се „страначком деспотизму“ радикала.⁶⁶ Професор Мале, чији је задатак био да „од тог младог краља направи Француза, а да то нико не примети“, убрзо је увидео да је васпитавање краља у либералном и уставном духу имало сасвим друго значење за радикале. Они су очекивали да им Мале створи „њиховог“, „радикалског“ краља.⁶⁷

Прекретница, која је уставни систем опет ставила на пробу, одиграла се у новембру 1893, када је дошло до јесењег сазива Скупштине. Уместо да решава хитно питање буџета, Скупштина је почела да се бави питањем постављања чиновника. Поред ширег радикалског одбора у Скупштини, формиран је и ужи одбор који је имао задатак да преговара о свим питањима кадрова и мерама владе и да буде у сталном контакту с министрима. Сава Грујић се није томе одупрео. „Морао сам да му кажем да ја у томе нећу никада попустити“, био је категоричан краљ. Он је сматрао да је сељачка скупштина играчка у рукама политичара. Говорио је да је неопходно да подигне свој ауторитет и да нађе владу која ће радити искључиво у интересима земље.⁶⁸ Међутим, краљ такву владу није успео да састави. Обраћао се и напредњацима и либералима, али без успеха.⁶⁹

Са Скупштином се носио врло тешко, упорно настојећи да уставна права у вођењу спољне политике и војске не испусти из својих руку. Успео је да скине питање министра војног с партијске тачке гледишта, али не и да ту доведе човека по свом нахођењу. Министар војни није уопште

⁶⁶ АСАНУ, бр. 14680, заоставштина Наталије Обреновић, V–159, 161, 162, 163; АСАНУ, бр. 7242, *Бележница*, св. 28, 31. октобар/12. новембар 1893; АСАНУ, бр. 14570, Записници Клуба радикалских посланика у Народној скупштини за 1893. годину, сеница од 24. новембра/7. децембра.

⁶⁷ Мале 1999, 18, 124.

⁶⁸ Исто, 178, 186, 187; АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, VIII–61; По казивању шефа градске полиције за време Грујићеве владе Ђорђа Несторовића, Грујић је имао у Скупштини јаку опозицију од око четрдесетак посланика, који су желели да га оборе и на власт доведу Пашића. На озбиљну подељеност унутар Радикалне странке указује и повлачење министра иностраних дела Андре Николића из владе који је, такође, био за Пашића. Подела у странци је била очигледна на изборима за председника Београдске општине, када је Грујићева влада истакла једног кандидата Милована Маринковића, коме су Пашићевци поставили за противкандидата Косту Таушановића. На изборима је дошло до фалсификовања гласачких листића, АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Д. Страњаковића, бр. 65; Тодоровић 1990, 155. Чланови ужег радикалског Клуба у Скупштини изричито су захтевали од председника владе Саве Грујића да влада не поставља чиновнике из других странака, АСАНУ, бр. 14570.

⁶⁹ Мале 1999, 184, 191, 206, 211, 212; АСАНУ, бр. 7242, *Бележница*, св. 28, 23. новембар/5. децембар и 25. новембар/7. децембар 1893; Пироћанац, 2004, 494; АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, VIII–62.

наименован, јер је Скупштина све краљеве кандидате одбацила. За министра просвете, против његове воље, постављен је Миленко Веснић, кога није пратио глас политички чистог и краљу оданог човека. Буџет је једва прошао у Скупштини.⁷⁰ Кап у чаши био је предлог у Скупштини о наоружању Народне војске. Краљ је схватио да је овај предлог директно уперен против њега. Посматрачи су закључили да краљ „несигурно држи кормило свог бродића, који плови кроз гребенасту воду“.⁷¹

Нова криза је била на помолу. Краљ је зазирао од снаге радикала, те је покушавао да направи одступницу и да, ако је могуће, не приступа наглим резovima. Интензивније преговоре са опозицијом отпочео је почетком децембра. Окупљање конзервативних снага, „елементе реда“, насупротив радикалима ишло је тешко. Светомир Николајевић, Андра Ђорђевић, Никола Стевановић, били су поред челника напредњака Новаковића, Пироћанца и Гарашанина, најважније краљеве званице.⁷² Међутим, стари страначки рачуни довели су до тога да сарадња напредњака и либерала постане немогућа. У крајњем случају, краљ је био спреман да прихвати владу у којој би учествовали и умерени радикали, али радикали нису желели да деле власт. „Они промовишу радикализам а краљевске прерогативе сужавају до смешних граница и очекују да испуним све њихове каприсе“, закључио је краљ крајем децембра 1893.⁷³ Последњи покушај да састави напредњачко-либералну владу учинио је 27. децембра, али је успео да окупи само другоразредне политичке личности.⁷⁴

Владар је био у безизлазној позицији. Комбинацију о коалицији морао је да напусти. Чисто напредњачка влада без челних људи у њој, била би сувише лак залагај за снажну опозицију, која би додатно била оснажена уласком либерала у њене редове. Шта би могла влада, резоновало је краљ, против опозиције у којој би били Пашић, Ристић, митрополит Михаило,

⁷⁰ Краљеви кандидати за министра војног били су Кока Миловановић, Димитрије Цинцар-Марковић, Димитрије Ђукнић и Лаза Лазаревић, АСАНУ, бр. 7242, *Бележница*, св. 28, 25. новембар/7. децембар и 1/13. децембар 1893; АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, V–162, 164; Жујовић 1986, 46; Мале 1999, 206.

⁷¹ Расправе у Скупштини поводом предлога посланика Радисава Митровића који је имао 60 потписника, трајале су данима у децембру 1893, в. *Стенографске белешке Народне скупштине за 1893. годину*; Мале 1999, 212; АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, ред-ни бр. дела 11 653, док. 84 (1893); АСАНУ, бр. 7242, *Бележница*, св. 28, 1/13. децембар 1893.

⁷² Миленковић 1996, 293.

⁷³ Пироћанац 2004, 493; Новаковић 2007, 250, 251; АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, VIII–64, 65.

⁷⁴ АС, В. Ј. Марамбо, ф. 76, В. Петровић — краљу Александру, 15/27. децембар 1893. АС, Ђ. Симић, *Акта моје дипломатске службе*, књ. 2, 7/19. децембар 1893, 20. децембар 1893/1. јануар 1894; АС, Хартије Милована Миловановића, несрећена грађа, разговор Миловановића и Ђ. Симића, 10/22. јануара 1894; Пироћанац 2004, 494; Васиљевић 1990, 165.

а које би свестрано подржао руски посланик Персијани. Искуство пре државног удара показало је да је и чисто либерална влада опасна по мир и стабилност у земљи. Војно министарство је било могуће саставити, али оно не би могло да обави врло важне задатке, од којих је сређивање финансија било на првом месту. Једноставно речено, краљ није могао саставити другу уставну владу, осим радикалске, те је његово право избора и постављања министара постало илузорно.

Сусрет оца и сина 24. септембра у Опатији многи су видели као кључни за промену краљевог понашања према радикалима. Краљ, међутим, није био лишен сопствених погледа на нелагодност свог положаја које диктира апсолутна превласт радикала. Спутаност у јачању краљевске власти видео је у чињеници да је свака друга влада осим радикалске неуставна, те да је он просто приморан да с њима сарађује. Отац га је из личних и династијских разлога стално прекоревао за „безвлашће“ које влада у Србији под радикалима, наглашавао му је да је програм радикала анархистички, да је за њега искрено само једна четвртина народа у земљи, а три четвртине су против њега, да министарство војно никако не сме да испусти из руку, и да радикали за све време на власти нису учинили ништа по питању наоружања војске и да је јасно зашто је то тако.⁷⁵ Иако је очев став према радикалима био крајње негативан, утицај на сина не би могао бити тако снажан да већ није постојао разлаз у односима између краља и радикала.

Краљ је закључио да француски парламентаризам није за Србију, јер у његовој земљи постоје људи који желе дезорганизацију државе и њену окупацију од стране једне странке, с којом се солидаришу и министри који лично раде на томе да га изолирају.⁷⁶ План француског посланика Патримонија и Албера Малеа да краљ подржи окупљање умерених радикала око Андре Николића, пропао је. Николић је требало да оснује српску „ројалистичку“ странку, „странку реда“, која би за две или три године окупила све људе сите странчарења и улагивања народу. Аустроугарски посланик је својевремено извештавао да ће се краљ ставити на чело умерених радикала. Међутим, та идеја је после пола године пропала.⁷⁷

Посезање за очевим ауторитетом остао му је једини адут у борби да очува и оснажи своја права. Без питања о поверењу у Скупштини, краљ је у ноћи између 20. и 21. јануара 1894. позвао к себи председника владе

⁷⁵ АС, В. Ј. Марамбо, несређена грађа, ф. 76, краљ Александар — Милану Обреновићу, 11/23. августа 1893; Милан Обреновић — краљу Александру, 21. новембра/3. децембар 1893.

⁷⁶ АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, V–163, 164, 165, 166.

⁷⁷ Мале 1999, 190–192; 200–202, 204, 207; АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11 647, док. 79 (1893).

Грујића и министра Милосављевића и рекао им да не осећа у себи довољно снаге за тренутну ситуацију, те је позвао оца да дође. Истог тренутка министри су поднели оставке.⁷⁸

Краљ Милан је допутовао у српску престоницу засебним возом 21. јануара. Истог дана увече, у двору су одржани преговори краља с министрима у оставци. Постављено им је осамнаест захтева које би, ако желе да остану у власти, морали да прихвате. Окуражен очевим присуством, краљ је захтевао да се влада ослободи утицаја страначког одбора и да он буде у служби владе, а не обрнуто; затим, да краљ убудуће бира министра војног, а спољну политику да води с министром иностраних дела и да он поставља дипломатске представнике, да се пониште закони о прогонству његових родитеља, да влада спречи увредљиво писање радикалске штампе о члановима владарског дома, да се прекине суђење либералима, да се спрече незаконитости радикалских општинских и других државних власти према осталим двома странкама, да се измени изборни закон и с њим у вези закон о порезу, јер је растегљивим тумачењем појединих пореских категорија знатно увећан број бирача и, напослетку, да се поједини министри понашају према краљу с више обзира него што су то до тада чинили. Радикали нису пристали на два услова: да се ослободе оптужени либерали и да се повуку закони о прогонству краљевих родитеља, чиме су заправо одбили да прихвате Миланов повратак као свршен чин.⁷⁹

После ових догађаја, наметнуло се питање зашто нови устав није условио и нове страначке програме. Старе странке и стари рачуни нису дозвољавали да се политичка сцена прекомпонује. „Партизанство“ страначких првака је било такво, приметио је Жујовић, да су странке мислиле да су бесмртне и да се од њих ништа не сме „окрунити“. Краљ је био свестан да је покушај помирења либерала и напредњака пропао, мада је гајио наде да ће међу тим странкама наћи мање познате људе с којима би се могло радити. У намери да ослаби радикале, био је приморан да потражи ослонац у непознатим партијским личностима и ретким нестраначким људима, јер је то био једини начин да заобиђе искључивост партијских вођа и доминацију радикала.⁸⁰ Тако је настала идеја о такозваној неутралној

⁷⁸ АВПРИ, ф. 133, Канцеларија, оп. 470, д. 12, л. 4–9, 19; АСАНУ, бр. 7242, *Бележница*, св. 28, 1/13. јануар и 9/21. јануар 1894; АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, V–168; АС, ПО, к. 82, д. 166, 174; Данченко 1996, 299.

⁷⁹ АС, Ђ. Симић, *Акта*, књ. 3, 360–361; АСАНУ, бр. 7242, *Бележница*, св. 28, 15/27. јануар 1894; По пореском закону прирези су ушли у категорију непосредног пореза и тако је број бирача знатно повећан.

⁸⁰ Жујовић 1986, 48–50.

влади, чији је смисао краљ видео у томе да ослаби утицај страначких лидера који су урушавали његову позицију.

Падом Грујићеве владе најављено је распламсавање сукоба између заступника две концепције државе — краља и радикала. Краљ је заговарао централистичку државу, уставну монархију, у којој ће владар обједињавати извршну и законодавну власт. Радикали, зато што су имали већину у народу, желели су државу која ће се остваривати кроз народну партију и народну самоуправу. Ова друга концепција је подразумевала и страначку државу, јер је без праве опозиције у представничком телу монизам у политичком животу био неминован. Та концепција је, такође, поистоветила народну скупштину с конвентом, у којем због јединства власти (законодавне, извршне и судске) краљево битисање у држави уопште није било потребно. Неспремна на уступке који угрожавају њен опстанак, Круна је закорачила у борбу против радикала и парламентаризма, који је у пракси показао јасне тенденције да њена права пресели у историју. Суровост те борбе је обе стране гурала ка крајностима — краља у апсолутизам, а радикале у револуционарство.

* * *

После Грујићеве оставке краљ је, уз очеву помоћ, покушао да склопи напредњачко-либералну владу, али у томе опет није успео. После исцрпљујућих преговара, краљ и његов отац су схватили да им у изгледу стоји само хетероген кабинет који ће се тешко моћи да одржи на дуже време.⁸¹

Влада Ђорђа Симића образована је 24. јануара 1894. године.⁸² У њу су ушле мање познате политичке личности из редова Либералне и Напредне странке, које нису биле експонирани у политичком животу, али су потицале из највиших интелектуалних кругова. У влади је било чак петорица професора с Велике школе и академика, што је требало да да кредибилитет прокламованом неутралном кабинету.⁸³ Симић је гајио потајну наду да ће од интелигенције и виђенијих људи у земљи основати нову политичку странку, која ће успети да излечи одавно „поболели“ државни живот у Србији. Та његова идеја наишла је код многих савременика на критику.

⁸¹ АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11 667, док. 13 (1894); Новаковић 2007, 252–255; Авакумовић, 362–367.

⁸² Ђорђе Симић (1843–1921) је ушао у шесту деценију живота и до тада се није окушао у министарским пословима. Највећи део своје каријере провео је у дипломатији, у Бугарској, Русији и Аустро–Угарској.

⁸³ *Владе Србије*, 176; АС, Ђ. Симић, *Акта*, књ. 3, 348.

Она је оцењена као „непотребна утопија“ у уставном и парламентарном државном уређењу.⁸⁴

Краљ је 4. фебруара 1893. одржао здравицу пред око сто људи из свих политичких партија, којом је заправо био представљен будући програм владавине. Помирење партија, поштовање грађанских права и приватне сопствености, поштовање институција и њихових надлежности, економско и финансијско уздизање земље, биле су његове основне тачке. Симић је покушавао да сазна расположење радикала према компромису с краљем и да се, уместо напредњачко-либералне образује влада у коју би ушла већина умерених радикала.⁸⁵ Радикалски клуб је, међутим, одмах изјавио да је долазак краља Милана незаконит и штетан и да је нова влада неуставна. Радикалска опозиција отпочела је агитације против Симићеве владе свим средствима — критикама, исмевањем и денунцијацијама разних врста. Симић је констатовоао да су радикали „безочно“ писали не само о краљу Милану већ и о самом краљу Александру и да је то још више распалило краљеву одбојност према њима.⁸⁶ Аустроугарски посланик је извештавао да је настао „рат међу партијама“. У пракси се помирење партија показало немогућим.⁸⁷

Прва мера владе била је ослобађање оптужених либерала. Указом од 28. јануара 1894. прекинут је започети судски процес над њима. Краљ је, користећи се својим уставним овлашћењима, амнестирао све оптужене. Министар правде Андра Ђорђевић потписао је краљев указ о амнестији. Владин потез био је противан законима и Уставу, будући да је владар могао помиловати осуђене само на предлог Скупштине. Те „огреботине“ на уставу стручна, нити шири јавност нису приметиле.⁸⁸

Симићева влада је приступила променама у чиновничком апарату. У почетку је смена чиновника вршена селективно. Међутим, наваљивање краља Милана да се радикали отпусте из службе било је тако јако да је почетни отпор министара убрзо сломљен. Између програма владе који се позивао на „помирење“ и „законитост“, и мера које је влада предузимала, није било додирних тачака. Симићево обећање да ће помирити краља и радикале, не само да није остварено него су односи између њих још и

⁸⁴ Столић 2003, 160, 161, 164.

⁸⁵ *Српске новине*, бр. 18, 25. јануар/6. фебруар 1894; АС, Ђ. Симић, *Акта*, књ. 3, 375–376; АС, Хартије Милована Миловановића, разговор Миловановића и Ђ. Симића од 10/22. јануара 1894.

⁸⁶ АС, Ђ. Симић, *Акта*, књ. 3, 380–381; АСАНУ, бр. 14680, Заоставштина Наталије Обреновић, V –169, 170; Тодоровић 1990, 263.

⁸⁷ АС, Ђ. Симић, *Акта*, књ. 2, Симићево писмо Краљу Александру од 20. децембра 1893/1. јануара 1894; Казимировић 1990, 532; АС, ПО, к. 82, д. 170.

⁸⁸ *Српске новине*, бр. 11, 16/28 јануар 1894; Крстић 2007, 177.

погоршани.⁸⁹ До кризе владе дошло је половином априла. Уследили су опет дуги и заморни разговори у двору. „Нестраначки“ кабинет Ђорђа Симића показао се као чист промашај. После непуна два месеца окончан је рад већ трећег Министарског савета под скиптром Александра Обреновића.⁹⁰

„Тврдо решен“ да поправи уставна права Круне „у интересу отаџбине“, краљ је интентивно размишљао о томе како да дође до конзервативнијег устава. Уставни експерименти били су, међутим, врло опасни по њега јер његово неискуство и нестабилан положај нису обећавали добру преговарачку основу. Већи удео у извршној власти и јача контрола над Народном скупштином, али и над окружним скупштинама, били су заправо краљеви циљеви.

Нову владу образовао је 2. априла 1894. дотадашњи министар унутрашњих дела Светомир Николајевић. По политичком склопу то је била исто неутрална влада, састављена као и претходна од напредњака и либерала, али не оних из партијских врхова, већ од мање познатих људи.⁹¹

Пре одлуке о суспензији устава извршена је још једна уставна повреда највишег закона. На Ускрс 29. априла 1894, указом су суспендовани закони из 1891. и 1892. године, којима је краљевим родитељима забрањен повратак у земљу до његовог пунолетства.⁹² Уставност тих закона јесте сумњива. Међутим, закони су прошли скупштинску процедуру и за њихово укидање је била неопходна сагласност Скупштине. Тиме је учињен крупан преседан да указ може бити старији од скупштине. Опет су му стигла честитања, овом приликом од стране либерала и напредњака. Државни систем је запао у стање озбиљне парализе. Председник владе

⁸⁹ За месец дана од 1156 указа о отпуштању чиновника из свих струка, 280 су се односили на радикале, што износи једну четвртину од укупног броја отпуштених, Данченко, 1996304; АВПРИ, Ф. 151, Политархив, оп. 482, 1894, д. 463, л. 16; *Српске новине*, бр. 34, 13/25. фебруар 1894. и даље; Столић 2003, 166; Јовановић 1990б, 249; Живановић 1924, 262.

⁹⁰ Влада је пала због афере око склапања зајма у Француској. До афере је дошло тако што је министар финансија без краљевог знања молио Русију да се заузме код својих савезника Француске, не би ли Србија добила повољније услове кредита. Писмо је украдено и објављено у радикалском *Одјеку*. Љутит због садржаја писма, краљ је примио моменталну оставку владе.

⁹¹ Влада Светомира Николајевића била је на државној управи од 2. априла до 27. октобра 1894, в. *Владе Србије*, 177–179.

⁹² Указом од 17/29. априла 1894. краљ је наредио да се по овим законима више не управљају ни судови, ни темалске власти, које по чл. 39 и 45 Устава раде у његово име. „Наш отац, Његово величанство краљ Милан, и наша мати, Њено Величанство краљица Наталија, као чланови нашег Краљевског дома, враћају се овим у сва права и дужности која су им Уставом и законима земаљским ујемчена,“ *Српске новине*, бр. 85, 17/29. април 1894; Јовановић 1990б, 153.

сукобио се с несмењивом радикалском већином у Државном савету, сматрајући да је влада „глава“ Савету. На сличан начин дошло је до сукоба и с независном установом Главне контроле, када је Николајевић казнио њеног председника. Ове аномалије да се уставом гарантован независан положај установа не поштује, извео је на сцену голу силу.⁹³

Крајем априла 1894. одлука о укидању устава била је скоро дефинитивна. Чебинчева афера само је убрзала ту одлуку.⁹⁴ Када је ислеђивање оптужених отпочело, догодила су се два политичка убиства. У Горачићу је убијен напредњачки првак Драгић Драшковић, а у Баточини истакнути либерал Цветко Цветановић. Повод за суспензију устава био је ту, а стварни узрок такве одлуке била је одлучна борба против радикала и преимућства које им је Устав из 1889. пружао.

Устав из 1889. суспензован је 21. маја 1894, а на снагу је враћен стари Устав из 1869. године. На Прокламацији нема потписа министара. Иако је streпео да неће наћи политичара у Србији који би био спреман да уништи политички кредибилитет помажући владару у оваквим околностима, убрзо се показало да таквих личности у Србији и те како има. То потврђује чињеницу да мњење није било свикнуто, ни заиста задахнуто парламентарним духом и уставношћу. Никола Крстић је, читајући у *Српским новинама* бројне телеграме захвалности краљу што је укинуо устав, са чуђењем констатовао такву појаву у српском народу — да се благодари владару на одузимању политичких права. Слободан Јовановић, сведок овог догађаја, сећа се да је престоница дан после укидања устава била тиха и мирна, без војске и полиције. Само су радикали били деморалисани, будући да им је одузета капитална тековина десетогодишње политичке борбе. Слободан Јовановић износи мишљење да сем радикала нико други у земљи није жалио за Уставом, а то је објашњавао чињеницама да код просечног становника Србије свести о уставности и законитости нема и да су многи били сити радикалске четворогодишње надмоћи, и самим тим вољни да пробају један нови, „неутрални“ режим. Уместо осуде и револта, народ је као и 1893. када је краљ извео свој први „подвиг“, честитао и

⁹³ По чл. 142 Устава из 1889. године Државни саветници су постављани доживотно и нису се могли сменити.

⁹⁴ Михаило Чебинац, привредник из Краљева и народни посланик, ухапшен је под оптужбом да је карађорђевићевац и да је припремао заверу против краља. У ислеђивању су допали затвора многи виђенији радикали, попут Таушановића, Жујовића, Добросаву Ружића, Аце Станојевића. Истражне власти су из заплених компромитујућих писма утврдиле везе оптужених са Петром Карађорђевићем, а оптужене су још теретиле да су подстицали народ на оружану супротстављање властима, детаљније, Јовановић 1990б, 267–271; Казимировић 1990, 536–537; Михаиловић 2010, 318.

клицао из све снаге. Зар се ништа у народу није променило за двадесет година радикалске борбе да га „напију“ политичким слободама, питали су се проверени радикали Пера Тодоровић и Светомир Николајевић.⁹⁵

Краљ који се годину дана раније свечано заклео на устав, обуставио га је једном безличном прокламацијом у којој се као главни разлог наводи чињеница да су многе установе за време његовог малолетства постављене на „извитоперен“ темељ, те да су намењене не интересима престола и државе, већ страначким и партијским интересима.⁹⁶ Ако Устав из 1889. није био добар, питање је, зашто није поправљан редовним, законодавним путем? Краљ је одједном „заволео“ стари Устав из 1869. године, по коме се „све може лакше удесити“. Правник Никола Крстић је побио краљев ентузијазам простим чињеницама да није суштина у уставу већ у непоштовању закона и лабавој правној свести.⁹⁷ Уследиле су чистке и пререметачине у највишим државним установама. Пензионисани су чланови Државног савета, Касационог и Апелационог суда. Указима су постављени нови чланови Савета и нове судије. Онај исти краљ који се донедавно заузимао за парламентаризам, дошао је до закључка — „Што мање, то боље“, прогнозирајући да парламентаризма у перспективи у Србији уопште неће бити. На крају се испоставило да једино што у старим установама није ваљало јесте њихов састав, тј. радикали.⁹⁸

Чињеница је да код краља и његових саветника није постојао план како без потреса и поступно отклонити уставна ограничења владара. На неумереност и осиноност радикала одговорено је реваншизмом који је изазивао ерупције у политичком животу Србије. Њих је требало зауставити јачањем институција полиције, судства и ригорозним законима против преступника. Али, у Србији се увек ишло на опцију брзих и посебних мера у изналажењу решења, насупрот изградњи трајних и стабилних установа. Праве вере у законитост није било ни у једном сегменту друштва, јер се свака политичка опција на власти понашала бахато према уставу и законима, настојећи да апсорбује и обједини све сфере државне власти у

⁹⁵ Тодоровић 1990, 165–166, 170–171. Тодоровић описује свој сусрет са председником владе Николајевићем, након укидања Устава. Када је походио председника владе затекао је у његовој канцеларији бројне депутације из целе земље, које су дошле да му честитају што је укинуо устав. Стигло је и на хиљаде депеша и телеграфских поздрава, међу којима више стотина од самих радикала из унутрашњости. „Ја му угушио слободе, а он ме поздравља и честита ми“, био је Николајевићев коментар на политичко васпитање народа и његово декларативно слободоумље; Авакумовић 2008, 382, 385; Крстић 2007, 211; Јовановић 1990б, 255.

⁹⁶ АСАНУ, бр. 7940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11 700, док. 46 (1894); *Српске новине*, бр. 101, 9/21. мај 1894.

⁹⁷ Крстић 2007, 210, 228.

⁹⁸ Исто, 198, 205–207.

својим рукама. Тај пример следио је и сам владар, позивајући се на повреду устава од стране радикала и либерала.

С таквом свешћу, парламентаризам је у првом покушају спровођења морао претрпети пораз. Политичка сцена није утврдила минимум за споразум око основних начела парламентаризма, која су се односила на удео уставних чинилаца у подели власти. Она је схватила нови систем као диктаторску позицију према неистомишљеницима, којима је приступио и владар. Парламентаризам ни у својој колевци није имао писаних и непомичних правила, већ се развијао и усавршавао у пракси. За то је било потребно време, кога због крајњих тежњи владара и најјаче странке није било довољно. Повратком Устава из 1869. године, Круна је на силу преокренула ствари у своју корист, правдјући се четворогодишњим неуспешним покушајима радикала да утврде систем и обезбеде поштовње устава и закона.

Извори

Објављени:

- Авакумовић, Ђ. Јован (2008): *Мемоари*, приредио Турлаков, Слободан, Нови Сад — Карловци.
- Васиљевић, Алимпије (1990): *Моје успомене*, приредио Љушић, Радош, Београд.
- „Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893“ (2009): приредила Рајић, Сузана *Miscellanea*, XXX, 97–118.
- Жујовић, Јован (1986): *Дневник*, 1, Београд, приредио Тодоровић, Драгоје.
- Записници седница министарског савета Србије 1862–1898* (1952): Београд, приредио Шкерковић Никола.
- Зборник закона и уредаба Краљевине Србије* (1889–1892), књ. 45–48, Београд.
- „Из дневника Паје Михаиловића“ (2005): приредила Рајић, Сузана, *Miscellanea*, XXIV, 255–276.
- Крстић, Василије — Љушић, Радош (1991): *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд.
- Крстић, Никола, *Дневник. Јавни живот IV* (2007): приредио Јагодић, Милош, Београд.
- Мале, Албер, *Дневник са српског двора 1892–1894* (1999): приредила и превела Мирковић, Љиљана Београд.
- Миленковић, Таса (1996): *Дневник 1886–1906*, приредио Алексић, Живојин, Београд.
- Михаиловић, Павле (2010): *Дневници*, приредила Милановић, Јасмина, Београд.
- Новаковић, С. (2007): *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*. у: Јовановић, Небојша (ур.), *Сабрана дела Стојана Новаковића*, књ. 7, приредио Војводић, Михаило, Београд.
- Пајевић, А. (1889): *Са петстогодишње славе Видовданске у Крушевцу и миропомазање краља Александра у Жичи*, Нови Сад.

- Пироћанац, Милан (2004): *Белешке*, приредила Рајић, Сузана, Београд.
Писма краљице Наталије Обреновић (1996): приредила Хаџи-Поповић, Ивана, Београд.
Српски уставни од 1835. до 1990, са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије (2004): приредио Радојевић, Миодраг, Београд.
Стенографске белешке о седницама Народне скупштине за 1893. годину (1894): Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
Тодоровић, Пера (1990): *Дневник*, приредила Перовић, Латинка, Београд.

Необјављени:

- Архив српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка:
Заоставштина Наталије Обреновић
Заоставштина Д. Страњаковића
Записници седница радикалског клуба 1889–1992. и 1893. године
Исписи из бечких архива
Фонд Јована Ристића Записници седница радикалског клуба 1889–1992. и 1893. године
- Архив Србије (АС):
Поклони и откупи
Фонд Војислава Јовановића Марамбоа, несређена грађа
Фонд Ђорђа Симића
- Хартије Милован Ђ. Миловановића, несређена грађа
Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (РОНБС)
Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Политархив, Канцеларија.

Литература

- Данченко, Светлана (1996): *Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903*, Москва. Живановић, Живан (1924): *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. 3, Београд.
- Зајцев, В. В. (1986): Русија и Србија у време Намесништва. *Зборник Матице српске за историју*, 33, 39–85.
- Јакшић, Гргур (1953): *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.
- Јанковић, Драгослав (1997): *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд.
- Јовановић, Слободан (1990а): *Влада Милана Обреновића II*, Београд.
- Јовановић, Слободан (1990б): *Влада Александра Обреновића I*, Београд.
- Казимировић, Васа (1990): *Никола Пашић и његово доба I*, Београд.
- Ковачевић, М. Душко, *Србија и Русија 1889–1903*, у рукопису.
- Љушић, Радош (ур.) (2005): *Владе Србије 1805–2005*, Београд.
- Марјан, Владо (1996): *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем 19. века* Београд.
- Милићевић, Милић (2002): *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд.

- Миловановић, Ђ. Милован (1888): *Наша уставна реформа*, Београд.
- Перић, Живојин (1907): „Правна природа установе владаоца“, у: *Дело*, 44.
- Перић, Живојин (1908а): „Теорија поделе власти у пракси“, у: *Недељни преглед*, 4. мај.
- Перић, Живојин (1908б): „Уставни владар“, у: *Политичке студије*.
- Перовић, Латинка (2006): *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова*, Београд.
- Поповић, Миливоје (1939): *Порекло и постанак Устава од 1888*, Београд.
- Продановић, Јаша (1936): *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд.
- Stoianovich, Trajan (1959): *The Pattern of Serbian Intellectual Evolution 1830–1880. Comparative Studies in Society and History*, 1, 242–272.
- Стојичић, Слободанка (1990): “Устав Србије од 1888”. у: Јовичић, Миодраг (ур.) *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, САНУ — Одељење друштвених наука, књ. 10, Београд, 33–38.
- Столић, Ана (2003): *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд.

Suzana Rajić

IMPLEMENTATION OF PARLIAMENTARISM IN SERBIA (1889–1894) – THE PROBLEMS AND SPECIAL ASPECTS OF POLITICAL DEVELOPMENT –

The beginning of the independent rule of Prince and King Milan Obrenović, was marked by struggle over the role of the constitutional ruler on the one hand, and the people’s rights presented in the institution of the National Assembly, on the other. That fight was initiated by the new Constitution of 1869. A low economic census announced “age of masses” in the politics, but the ruler was given precedence over the institution of the National Assembly.

The Constitution caused political alignments in the early 1870. Serbian intelligence that was a driving political force in the country at the time had split into the classical European political fractions — liberals, radicals and socialists. Although modern political parties were established about, ten years later, political fractions started to act in the National Assembly towards the enhancement of parliamentary rights, limiting Kings power.

Democratic, so- called radical forces considered that the meaning of the modern constitutionality was that there is no place for any role of the ruler in the state. One important stage of decades-old struggle between Parliament and the Crown, ended at the expense of the second, but that did not happen because of the new Constitution from 1889, but because of the way of its implementation. Kingdom of Serbia became a constitutional parliamentary monarchy in 1889. The legislative power was equally shared between the King and the National Assembly, and the executive power was

entrusted to the king and to his ministers, in fact, to the institutions of the government. Very soon, Milan Obrenović abdicated in favor of his twelve years old son, Alexander.

Implementation of parliamentarism was put in the hands of the liberal Regency who represented an underage king, and to the radicals who, at the parliamentary elections of 1889 won 100 from 117 seats in Parliament. During the period from 1889 to 1893, the radicals had two governments of Sava Grujić (1889/90 and 1890/91) and two governments of Nikola Pašić (1891–1892) that lasted in total, three years and seven months. Radicals triumphantly entered the political scene, and they placed their supporters in all state positions. The government and the National Assembly were two foundations for all the jobs in the country. The authority of the Regency was paralyzed with the new constitution.

In practice, the parliamentary system has been turned into a totalitarian one-party regime. After two years, the result of the new legislation was visible: decentralization of states administration and the concentration of power in the hands of Radical Party. The Party controlled everything, the local administration, the parliament, the government, the State Council and the courts. King's prerogative was reduced to one vote. Predominantly peasant assembly, previously unaccustomed to parliamentary constitutional practice, tried to seize all the power. One representative requested that the Assembly puts together the Committee of the National Salvation consisting of nine members and that it should get all the authority of the monarchical power. Institution of the National Assembly became omnipotent, because it had a monopoly position in the state. The Assembly has passed legislation which prohibits the return of the king's parents into the country until his adult age. With dominant National Assembly, the influence of the government was weakening.

All these circumstances weakened the king's power and caused the strengthening of streams aimed against the dynasty, especially in the Radical Party. The King took over power on 13th of April 1893. He was faced with all the problems in the constitutional exercise of power, as the Regency before him. To reinforce his position, he dismissed the Radical government in January 1894, in May of the same year he canceled the Constitution of 1889 and proclaimed the old Constitution of 1869.

The key problem which slowed down the implementation of the parliamentary system in Serbia, and in the end obstructed that process, was different view about the relations between constitutional factors concerning division of the state power. This difference caused conflicting conceptions of the state: the Crown preferred centralized state, a constitutional monarchy, in which the ruler will incorporate the executive and legislative power. Radical forces on the contrary were more inclined to the concept of realization of the state through decentralization and the domination of the radical party, the largest party in the country. In that case, power of the ruler would be reduced to the passive constitutional provision.

In the struggle for her rights that were increasingly under attack, the Crown has entered in the fight against the radicals and the parliamentarism. This fight pushed both sides to the extremes — the ruler in to the absolutism and the radicals in to the revolutionism.

Aleksandar Rastović, PhD
Assist. Prof., Department of History
Faculty of Philosophy, University of Niš
Ćirila i Metodija 2, Niš
rastovic@fiflak.ni.ac.rs

THE ENGLISH ABOUT BELGRADE IN THE 19TH AND THE BEGINNING OF 20TH CENTURY*

Attitudes of the British travellers about Belgrade during the nineteenth and early twentieth century, both the scant and the large ones, represent important evidence about the appearance of the city, its development, modernization and urbanization, the customs that existed, fashion, cultural events, social life led on both its streets and in its various urban institutions. The data presented by the respected Englishmen show in the best possible way how a town of the early nineteenth century with a lot of oriental features was gradually transformed into a town with European elements. Prejudices that they had about Serbia and Belgrade disappeared soon after their arrival, as they could be personally convinced that reality was something quite different from what they believed.

Keywords: *Belgrade, Serbia, Great Britain, travellers, writers, journalists*

Кључне речи: *Београд, Србија, Велика Британија, путници, писци, новинари*

Through all of its history Belgrade was the target of conquerors, but also of adventurers, curious travelers, writers. As for the English, they treated the Balkans, thus Serbia and its capital in accordance with their policy that dominated throughout the nineteenth century, as the Wild East of Europe, or as Vesna Goldsworthy noted wittily in her study *Inventing Ruritania*. The British carried out a kind of cultural and literary-narrative colonization of this region, which was particularly evident in the second half of the nineteenth century.¹

* This study is a part of the project “Између европских узора и стереотипа: српска национална интеграција” (*Between the European Models and Stereotypes: Serbian National Integration*) (No 147036A) supported by the Ministry of Science of the Republic of Serbia.

¹ Goldsvorti 2000, XIV.

The first few English travellers who visited Belgrade during the thirties of the nineteenth century left very scant and scarce information that can be reduced to two or three sentences. However, even these brief descriptions are still a valuable testimony about the appearance of the Serbian capital of the time. The first in the constellation of English pilgrims was General George Thomas Keppel who presented Belgrade briefly in the study *Narative of a Journey across the Balkans, by two Passes of Selimno and Paravadi; also of a Visit to Azari and other Newly discovered Ruins in Asia Minor in the Years 1829–1830. In two Volumes, London 1830*. During the years of 1829 and 1830 he visited the European parts of Turkey, so among other places he also stayed in Belgrade. Keppel was not impressed with its looks. His attention was attracted by the Belgrade Fortress, which was in a very bad condition. He noticed that the “forts of the Belgrade Fortress, except for the inner citadel, were terribly ruined, and that the city would be unusually ugly were it not, here and there, for the houses belonging to Christians, which broke the monotony of the Turkish wooden architecture.”²

Another traveller from England who gave a brief description of the Serbian capital in the travel *Eothen* published in 1844, was Alexander William Kinglake who visited Belgrade in 1835. His book is the best English travel book of the time.³ Imbued with prejudices about Serbia, he wrote that Belgrade was situated at the end of Europe, and that he “entered the country that has the grandeur and desolation of the East.”⁴ Kinglake also left a gloomy note on the appearance of the Serbian capital noting that the Moslem part of the city was abandoned and deserted, full of garbage and birds (storks and cranes), and the air smelled of seared lemon and orange peel and spices.⁵

Michael J. Quin, an Irish journalist and publisher, also gave very scarce evidence of Belgrade in his work *A Steam Voyage down the Danube* from 1835. He presented Belgrade as “a great set of mosques white high white minarets”, while the Belgrade Fortress was “a powerful construction, well placed for defense”.⁶

Slightly more comprehensive records were left by Julia Pardoe, a poet, in the travel *The City of the Sultan and Domestic Manners of th Turks* published in 1837. Returning by a steamer from Constantinople in 1836, she stayed in Belgrade for just a few hours. She wrote that it was the last towns in Europe that had minarets, and Kalemegdan left a particularly strong impression on

² Levental 1989, 274.

³ Момчиловић 1990, 61.

⁴ Кинглејк 1993, 6.

⁵ Idem

⁶ Квин 1993, 27.

her.”The fortress looks scary and if it were given to a European force, it would be a dangerous gift.“ She noticed that the Ottomans lived in tolerable harmony with the Jews, and left an important fact that at that time twelve thousand Serbs and eight thousand Turks and Jews lived in the town.⁷

Francis Hervé illustrated Belgrade in the book *A Residence in Greece and Turkey* published in 1837. His impressions of Belgrade were, in contrast to his compatriots, mostly positive. According to him it is an old and famous town that so many battles were fought for and that many armies conquered and lost it so many times. Belgrade is a picturesque town, of an unusual appearance, different from the usual English scenes, more beautiful and more European of any towns he passed through. Using flamboyant expressions he writes that “Belgrade is the last monument of the East, the romantic landscape where civilization has not penetrated to destroy primordial features of the country, where the costumes and customs remind of the most interesting periods even today, showing alternately their wild, sublime and picturesque charms, where magnificence and splendor become lavishly vivid, and where the rough nature never felt a human hand that spoils everything.”⁸

The diplomat and writer Andrew Archibald Paton visited Belgrade on three occasions in 1839, 1843, and 1844. He presented his observations on the appearance of the town, the political, economic and cultural circumstances in the books *Servia, the Youngest member of the European Family*, and *The Highlands and the Islands of the Adriatic*. Staying in Belgrade for the first time in 1839, he noted that it was an oriental small town with a lot of impurities of the East regarding architecture, clothing, manners, while during his next visit he noticed that the town was losing its oriental features and that it was being built more and more according to European standards.⁹

Louise Hay Kerr visited Belgrade and Serbia in July 1850, accompanied by Vuk Karadzic and his daughter Mina.¹⁰ She was the first to translate Ranke’s work “*A History of Serbian Revolution*” into English in 1847. She kept the memory of the trip to Serbia in the diary *A Few Days In Serbia in 1850*, which was, at her polite request, meticulously kept by Mina Karadzic. She later translated these notes into French, and her friend Ćeda Mijatović, with her permission, translated them into Serbian and published them in 1895 in Brankovo kolo.¹¹ She herself revealed the reason for her visit to Serbia in one of the talks with Mijatovic when she confided to him that her trip was primarily influenced by

⁷ Пардоу, 1993, 34.

⁸ Ерве, 1993, 50–51.

⁹ Момчиловић 2003, 163.

¹⁰ Lukić Tipsarević 1988, 71.

¹¹ Митровић 1964, 208, Лукић, Типсаревић 1983–1984, 47.

advice of one of the critics of her translation of Ranke's "A History of the Serbian Revolution" noting that a very good translation was only spoiled by an incorrect translation of Serbian names. Therefore staying in Serbia she was to learn the correct pronunciation of Serbian names.¹² During the eighteen-day stay, except Belgrade, she also visited Obrenovac, Sabac, Loznica, i.e. Macva and Podrinje. Her notes do not contain political assessments of Serbia and its rulers, but bring interesting and brief descriptions of Serbian towns, and data on typical Serbian customs that are now almost forgotten. For Palez (Obrenovac) she wrote that it was a small but clean place. She noticed that along the road from Belgrade to Sabac there were a lot of wooden and stone monuments that marked the spot of the death of heroes or travelers, with the names and dates of their death inscribed on them.¹³

The English ladies Georgine Muir Mackenzie and Adeline Pauline Irby visited Serbia repeatedly in 1862, 1863 and 1864, as a part of a Balkan tour when they also visited Macedonia, Old Serbia and Montenegro.¹⁴ In 1868, as a result of their careful observations, a huge book *Travells in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* was created, for the second edition of which, in 1877, William Gladstone, a friend of the Slavic peoples, wrote an inspirational foreword in which he expressed his admiration for the two English travelers who showed an objective condition of the Christian population located in the parts of European Turkey of the time.

Georgine Muir Mackenzie and Adeline Pauline Irby entered in the principality of Serbia in August 1862, through Nis, coming from the direction of Edirne. Recognizing the importance of their mission for recognition of Serbian state of affairs in Europe, especially after the Turkish bombing of Belgrade in June 1862, Ilija Garasanin, then the president of the Serbian government, issued guidelines to local authorities to receive the guests in a friendly way and be at their service during their visit. They arrived in Belgrade on September 4th and were met by Franjo Zah and Nikola Krstic, who otherwise was their host and had a task to teach them Serbian. When they visited Belgrade for the first time, they stayed at the house of Aleksa Simic.¹⁵ During their longer stay, Irby and Mackenzie were interested in the political situation in the country, state of freedom, relation of the Serbian Prince to the principles of liberalism and cultural opportunities in the town.¹⁶

¹² Мијатовић 1895–1896, 753.

¹³ Idem, 755–756.

¹⁴ I. Lukić Tipsarević 1988, 75, Растовић 2000, 48.

¹⁵ Ђорђевић 1983, Лазаревић 1929, 58.

¹⁶ Ђорђевић 1983, 396.

They returned to Belgrade on September 24th 1863 and stayed in it for a year, to September 29th 1864. It is interesting that it was during this stay that they wrote most of their book *Travells in the Slavonic Provinces* and started translating the book *A History of the Serbian People* into English, which was prepared for the grammar school students by their friend and loyal companion Nikola Krstić. They took advantage of this one-year stay in Belgrade and attended numerous activities including the celebration of St. Sava Day in the newly opened Captain Miša building, and visit Topčider.

Nikola Krstić recorded their activities in Belgrade in his memoirs, although they are quite scarce and usually include their views on political and social life of Serbia and Belgrade of the time. Otherwise, Krstić regularly reported Prince Mihailo of his talks with the two English ladies. In connection with the description of Belgrade, the valuable information is that Muir Mackenzie visited the old Prince's lodgings on September 28th 1863 and that she was not impressed, but described it as a dirty building.¹⁷ From Krstić's diary notes we also learn that they regularly met their old friends in Belgrade, Filip Hristić, and also the bishop Platon Simonović.¹⁸

Vladimir Jovanović in his Memories writes that he met and spoke to the two English ladies before going to London in September 1862, where he was supposed to inform the English public on the issues in Serbian-Turkish relations. During the meeting with Metropolitan Mihajlo, Irby and Mackenzie friendly warned him that the English public knew very little about the Serbian state of affairs and that it would be desirable that prominent Serbian representatives establish connections with the journalists and publicists there. Then the Serbian Metropolitan informed them that Vladimir Jovanović with a group of liberal patriots was just about to travel to London, where they expressed a desire to meet him before the trip. In their conversation, Irby and Mackenzie gave him important information about the respected journalists and publicists who supported the Christians on the territory of Turkey in the British public, and gave him their recommendations to help establish contacts with famous writers and publishing houses such as the famous bookstore McMillan.¹⁹

Immediately after their arrival, Nikola Krstić started to teach them Serbian where he noticed that Paulina Irby knew a lot and learned quickly, whereas Georgina Muir was less talented, but was a better writer.²⁰ In his study *Travells in the Slavonic Provinces* they commented on Belgrade only in one paragraph of the 13th chapter noting that "it lies at the confluence of two navigable rivers

¹⁷ Krstić 2005c, 127.

¹⁸ Krstić 2005a, 10.

¹⁹ Jovanović 1988, 113.

²⁰ Krstić 2005b, 339.

and that it is naturally destined for the main channel of the “Iron Road”, which will unite the North Sea and the Aegean Sea, as well as the Black Sea and the Adriatic, in trade and war it is the key to the east, and a great English liberal trade policy Cobden already marked it as one of the future free European ports.”²¹ They then concluded that the town frequently changed its rulers, was a bulwark of Western civilization and the gate of the prison of the Turkish barbarism, and was now in the hands of the Serbian people.²²

And after they had left Serbia and Belgrade to which they never returned, they regularly maintained correspondence with their Belgrade and Serbian friends, especially with Krstić, Zah and Hristić, showing the interest for the local situation and representing and defending the interests of the Serbian people. Her unselfish love for the Serbs, and especially for those in Bosnia and Herzegovina and Croatia, Adeline Irby will express organizing a number of humanitarian and charitable activities and live educational activities. The Serbian state in turn thanked her for her contribution to the promotion of interests of the Serbian people choosing her for the honorary member of the Serbian Royal Academy in 1892.

Herbert Vivian left the most extensive testimony about the capital of the Kingdom of Serbia at the end of the nineteenth century in the book *Servia. The Poor Man's Paradise*, printed in 1897. He visited Belgrade in the winter of 1895, and then at the time of the five hundred and seventh anniversary of the Battle of Kosovo in the summer of 1896. Devoting to Belgrade the entire eleventh chapter (titled Wonderful Belgrade) of his book, the author notes that just like his precursors, he had prejudices about both the town and Serbia, because when coming he did not expect anything spectacular, but fell in love with it when he saw it.²³ He experienced Belgrade as a smaller but more beautiful version of Budapest. For him it was a brand new, modern town, almost like those in the West, in which residents did not imitate the latest European fashion, but adapted their traditional costumes to their needs. The houses in the town are comfortable, but according to English standards modestly furnished, without excessive luxury. He noticed that almost every second house was converted into a cafe, and every second shop into a money exchange office. Headquarters of the Ministry of Foreign Affairs distinguished itself by its representativeness, but he was astounded by the appearance of the building of the National Assembly, which he described as a miserable hut or hollow hole.²⁴ The town was tidy, and the streets clean. He was pleasantly surprised that the citizens of Belgrade gladly

²¹ Mackenzie 1877, 148.

²² Idem

²³ Vivian 1897, 195.

²⁴ Idem

went to the theatre, which he describes as a beautiful yellow building where light comedies and operettas of French authors are performed two or three times a week. However, he noticed that life in the capital died out already at nine o'clock, when the streets became completely deserted. Summing up his impressions of Belgrade, he wrote that it was amazing that the town had experienced such prosperity since the Turkish times, noting that only thirty years ago Terazije square looked like a bad dirty road where the passenger could sink to his knees in the mud.²⁵

Unlike the nineteenth-century English travellers, writers who came to Serbia and Belgrade at the beginning of the twentieth century had a broader range of interests, and beside the political issues they were increasingly interested in other issues such as the social life (economic development, the appearance of towns and villages, the customs of the Serbian people, mentality, music, food, costumes and the course of modernization of Serbian society). Like their precursors, they also came with great prejudices and one-sided judgments of Serbia and the Serbs.²⁶ However, reality soon denied them and many of them admitted it in their papers and journals..²⁷ Out of a number of travelers and writers of the time who stayed in Belgrade for a longer or shorter time, and who wrote about it to a greater or lesser extent in their works, these are the ones who stand out: Herbert Vivian, Mary Edith Durham, Harry de Windt, Frank Fox, Reginald Rankin.

In addition to the already mentioned Herbert Vivian, who often came to Serbia in the first few years of the twentieth century leaving his impressions of Belgrade in the book *The Servian Tragedy with some Impresions of Macedonia*, printed in 1904, Belgrade was also visited by the anthropologist Mary Durham, who left her interesting observations on the Serbian capital in an excellent travel *Through the Lands of the Serb*, published in 1904. Describing Belgrade in details, she emphasized that it had the most beautiful position and unusual external beauty. It is a clean, bright town with the population of sixty thousand people, mostly Christian Orthodox Serbs. The houses are mainly built on two floors and are of a very solid construction. The town abounds with shops and the streets are wide with always cheerful atmosphere. Surprised by its beauty she wrote that "Belgrade looks so advanced, and its residents very modern, soldiers are neat, officials noble, and the new government offices are so stunning that one gets surprised when informed that the country is in almost a desperate state because of the poor financial management".²⁸

²⁵ Idem

²⁶ Раствовић 2005, 431.

²⁷ Idem, 432

²⁸ Дарам 1997, 113.

In 1905, Belgrade was visited by the journalist and writer Harry de Windt, who had stayed in the Serbian capital for the first time in 1876, during the Serbian-Turkish war. As a special correspondent of *The Westminster Gazette*, he expressed his impressions of the travels through the Balkan states in the book *Through Savage Europe*. Since he visited Belgrade for the first time before the Berlin Congress, it is interesting to read his comparison of the Serbian capital from 1905 with the one from some thirty years before. He noted that thirty thousand people lived in it in the seventies of the 19th century. It was a gloomy, primitive and dirty town, uncomfortable for living. However, he was surprised by the great changes that occurred some thirty years later. During his second visit he noticed that there were no dusty and muddy streets in the town, that the town was dominated by broad and long boulevards full of luxury cars, and that modern Belgrade was best seen on Terazije square where there were elegant buildings, excellent hotels, luxury homes, illuminated shops. “In the evening that part of the town becomes a fashion runway where you can see the most elegant suits and evening dresses. From dawn until midnight, the streets and cafes abound with people. With its whitish buildings, joyful streets, rich greenery, Belgrade is the most attractive capital among the Balkan states. It is a modern capital where the people are dressed with taste, and where it is never boring.”²⁹

During the Balkan wars, the journalists Frank Fox and Reginald Rankin visited Belgrade. Fox, a war correspondent for *The Morning Post* from the Balkans, visited Belgrade on two occasions, once on the eve of the first Balkan war, and then in December 1912. He left precious information about the Serbian capital in his diary-book *The Balkan Peninsula*. So, for example, under the date of October 21st 1912, he noted that the old Turkish quarters of the town were narrow, unpaved, dusty streets with low hovels, while the modern Serbian part of the town had the most beautiful buildings constructed according to the model of the Russian architectural style, electric trams, modern roads. He noticed that near the railway station, on the left Turkish side of the street there were rows of houses-shacks, while on the other side of the street there was a big school.³⁰

Reginald Rankin, *The Times* war reporter during the First Balkan War, stayed in Belgrade for only one day, on October 22nd 1912. But in his study *The Inner History of Balkan War* he presented important details of the capital of Serbia, writing that it imitated Brussels.³¹ He described the Court residence as “awful yellow palace built in Rococo style, where King Alexander and Queen Draga were brutally murdered” When viewed from the street, the palace looks

²⁹ Windt H de 1907, 473–474.

³⁰ Idem, 124–125.

³¹ Rankin 1930, 66.

modern and civilized, but a murder had happened within its walls which resembles the bloodiest periods of medieval history.³²

Judgments of the British travellers about Belgrade during the nineteenth and early twentieth century, both the scant and the large ones, represent important evidence about the appearance of the city, its development, modernization and urbanization, the customs that existed, fashion, cultural events, social life led on both its streets and in its various urban institutions. The data presented by the respected Englishmen show in the best possible way how a town of the early nineteenth century with a lot of oriental features was gradually transformed into a town with European elements. Prejudices that they had about Serbia and Belgrade disappeared soon after their arrival, as they could be personally convinced that reality was something quite different from what they believed.

List of references

- Дарам, Мери Едит (1997): Кроз српске земље. Београд: Српска Европа
- Goldsvorti, Vesna (2000): Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte. Beograd: Geopoetika
- Ђорђевић, Живота (1983): Енглескиње А. П. Ирби и Ф. М. Мекензи у Србији 1862, 1863. и 1864. године, Историјски часопис, књига XXIX–XXX, 1982–1983, Београд, 391–401.
- Ерве, Франсис (1993): Цариградским друмом и бачком равницом. see: Б. Момчиловић, Британски путници о нашим крајевима у XIX веку, Нови Сад, 50–51.
- Јовановић, Владимир (1988): Успомене, приредио проф. др Василије Крстић. Београд: БИГЗ
- Кинглејк, В. Александер (1993): Од Земуна до Ниша. see: Момчиловић, Бранко, Британски путници о нашим крајевима у XIX веку. Нови Сад, 5–21.
- Квин, Џ. Мајкл (1993): Дунавом кроз Војводину и Србију. see: Б. Момчиловић, Британски путници о нашим крајевима у XIX веку. Нови Сад, 21–31.
- Крстић, Никола (2005а): Дневник. Јавни живот I, приредили А. Вулетић и М. Јагодић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Крстић, Никола (2005б): Дневник. Приватни и јавни живот I, приредили А. Вулетић и М. Јагодић Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Крстић, Никола (2005с): Дневник. Приватни и јавни живот II, приредили А. Вулетић и М. Јагодић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Лазаревић, Јелена (1929): Енглескиње у српском народу. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
- Levental, Zdenko (1989): Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka. G. Milanovac: Dečje novine

³² Idem, 67.

- Лукић, Типсаревић, Иванка (1983–1984): “Сећање Луже Хеј Кар на путовање по Србији 1850. године”, Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, књига двадесета и двадест прва, Београд, 47–57.
- Lukić, Tipsarević, Ivanka (1988): Sećanja britanskih putnica koje su putovale po našim krajevima u 18. i 19. veku. see: Kacavenda, Petar (ed. by.) Jugoslovensko-britanski odnosi, Posebna izdanja Institut za savremenu istoriju, Beograd, 69–91.
- Mackenzie, Georgina Mary Muir (1877) Travells in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe. London: Daldy, Isbister & co
- Мијатовић, Чедомиљ (1895–1896): “Неколико дана по Србији 1850. Путне белешке Мине Караџићеве”, Бранково коло за забаву, поуку и књижевност 1895–1896, I, Сремски Карловци, 752–759, 794–798.
- Митровић, Јеремија (1964): “Нека Енглескиња” коју Вук прати на путу по Србији 1850. године” Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, књига шеста, Београд, 208–211.
- Момчиловић, Бранко (1990): Из историје југословенско-британских културних веза од 1650. године до II светског рата. Нови Сад: Институт са стране језике и књижевност
- Момчиловић, Бранко (2003): Београд у путопису Ендруа Арчибалда Пејтона. see: Костић, Ђорђе (ed. by.) Београд у делима европских путописаца, Балканолошки институт САНУ, Београд 2003,
- Пардоу, Џулија (1993): Енглескиња у Земуну и Београду. see: Б. Момчиловић, Британски путници о нашим крајевима у XIX веку, Нови Сад, 31–41.
- Rankin, Reginald (1930): The Inner History of the Balkan War I, II. London: Nabu Press.
- Растовић, Александар (2000): Велика Британија и Србија 1878–1889. Београд: Службени лист СРЈ
- Растовић, Александар (2005): Велика Британија и Србија 1903–1914. Београд: Историјски институт
- Vivian, Herbert (1897): Servia. The Poor Man's Paradise, London-New York-Bombay: Longmans, Green and co.
- Windt, Harry de (1907): Through Savage Europe. London: T. H. Unwin

Александар Растовић

ЕНГЛЕЗИ О БЕОГРАДУ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Почетак XIX века означио је појачано интересовање британске јавности за догађања на Балкану, Србији, као и у њеној престоници Београду. Велики број знатнијих авантуриста, али и путописаца, дипломата, официра, новинара посећује Београд и бележи важне податке о њему. Њихове забелешке и инфомације представљале су важне историјске податке о изгледу Београда, броју становника, политичким и привредним приликама, стандарду његових житеља, архитектури и урбанизацији, процесу модернизације и европеизације до кога је

нарочито дошло после завршетка Берлинског конгреса 1878. Енглески хроничари београдске стварности примећују да је главни град Србије постепено превазилазио своје оријентално обележје и прерастао у модеран европски град. Занимљиво је да су британски посетиоци Београда давали краће или опширније информације о Београду. Неки су у својим описима Београда били врло шкрти, тек са неколико оскудних реченица бележили су све оно што су сматрали да је његова особеност, док су други Београду посвећивали цела поглавља или књиге. Такође, важно је да су многи од њих долазили са стереотипима о Београду, а одлазили препуни позитивних оцена и симпатија, што су не ретко износили и у својим делима. Без обзира на све то њихови путописи, и дела о Београду, веома су важан историјски извор о једном времену и граду који је добијао обележја европске метрополе.

Прилози / Contributions

UDC
DOI

Александар Узелац
Историјски институт, Београд

ПРИЛОЗИ ЗА „ЛЕКСИКОН ГРАДОВА И ТРГОВА СРЕДЊОВЕКОВНИХ СРПСКИХ ЗЕМАЉА“*

БЕЉИН (Bellen, Belyn, Beligna, Bellina) — град у Мачви, на ушћу реке Вукодраже у Саву низводно од Дебрца и на око 25 км југоисточно од Шапца, где и данас постоји истоимено село. Поред остатака средњовековне тврђаве, на овом месту су пронађена и налазишта римског новца што сведочи о постојању знатнијег насеља у антици. Поље Бељина се наводи у тзв. *Летопису попа Дукљанина* као место где је легендарни српски краљ Белуш однео победу над Мађарима. Први сигуран помен Бељина потиче из 1264. године. Тада је папа Урбан IV потврдио Бељин и Митровицу као поседе војвоткињи Ани, удовици мачванског бана Ростислава Михајловића. Дубровчанин у угарској служби Феликс Петанчић спомиње око 1500. године Бељин као област која лежи преко Саве, заједно са Мачвом, на путу од Шапца (Заслон) према Ваљеву. Бељин и околина су несумњиво били под српском влашћу за време краља Драгутина (1284–1316), који је столовао у оближњем Дебрцу. Није познато да ли је и кнез Лазар, као угарски вазал, држао Бељин са осталим областима у Мачви. У једној повељи краља Жигмунда Луксембуршког, која се односи на догађаје непосредно после Косовске битке 1389. године, Мачва и Бељин спомињу као дистрикти под угарском влашћу. Почев од XV века, па све до 1458–9. године и коначног пада северозападне Србије под османску власт, несумњиво се налазио у саставу државе српских деспота, са изузетком првог турског освајања Србије 1439–1444. Као и остали некадашњи угарски

* Рад је настао на пројекту „Градови и тргови у српским земљама средњег века и суседни утицаји на њихов развој“, по. 147014, који је финансирао Министарство науке Републике Србије. Техничком омашком одреднице представљене у овом раду нису одштапане у оквиру „Лексикона градова и тргова средњовековних српских земаља“, ур. С. Мишић, Београд: Завод за уџбенике 2010.

дистрикти, Област Бељина је, по свему судећи, у то време представљала једну територијалну јединицу — жупу. Током XIII–XIV века Бељин је имао одређени стратешки значај као утврђено место које је штитило јужни обод угарске границе, али је ту улогу изгубио за време српске власти. О привредном карактеру Бељина нема никаквог помена и вероватно је у том погледу такође био без значаја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Загреб 1928, 322; Т. Живковић — Д. Кунчер, *Gesta regum Sclavorum*, I–II, Београд 2009, т. I, 112–113; т. II, 227, 242; Theiner, *Vetera monumenta*, I, 273; I. Nagy et al., *Hazai Okmánytár/Codex diplomaticus patrius*, VIII, Budapest 1880, 436; Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 49 (1879) 138; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1878, 373, 425, 486; Динић, *Средњовековни Срем, 273–275*; исти, *Западна Србија у средњем веку*, 47; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе у: Ваљево — постанак и развој градског средишта*, Ваљево 1993, 79.

А. Узелац

БОХОРИНА (Bochorina, Bohorina, Buchorina, Bugorina) рудник сребра и трг у Јадру, узводно од Бање Ковиљаче, данашње село Борина. Први пут поменута у изворима 1415. када је именован дубровачки конзул. Током наредних деценија број конзулских именовања је растао, да би 1445. достигао максималан број од 17. Конзулски колегијум коме је Бохорина била у надлежности имао је јурисдикцију и над Сребреницом, Црнчом и Зајачом. На самом почетку 1415. сви чланови судског колегијума су били пучани, да би 1444. само један био неплеменитог порекла. Састав трочланог судског већа сугерише да је племића било сразмерно више него у привредно развијенијем Крупњу. У Бохорини су боравили чланови породица Соркочевих, Гучетић и Цријевић који су се највише парничили, а помињу се и Гундулићи, Сараке, Бунићи и Бенеше. Од дубровачких пучана највише трага у изворима је оставио Жуњ Чељубиновић који је неколико пута био судија.

Дубровчани су се највише бавили трговином и у мањој мери занатством. Већ 1415. поменути су по један кројач, сукнар и златар. У Бохорини је постојала и царина која је давана у закуп. Није познато да ли је у месту постојала римокатоличка црква.

Број именовања конзулских комисија је 1446. спао на два, што сугерише опадање значаја насеобине. После доласка Турака рударска активност потпуно обамира. У попису Зворничког санцака из 1533. не помињу се приходи од рудника.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, Јадар у прошлости, Нови Сад 1985, 41–77; М. Динић, *За историју рударства* I, 71–73; I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages* III, Stuttgart 2005, 1018; С. Ђирковић, Д. Ковачевић — Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 43 et passim.

М. Антоновић

ВИШЕСАВ (Вишесавь, Вишеславь, Вишесава) — град и тврђава на десној обали Дунава, низводно од Голупца. Помиње се тек током XV века, иако је несумњиво старијег датума. Први пут се наводи у запису инока из Далше где се говори како су се он и његова сабраћа склонили у Вишесав, због угарско-турских борби око Голупца 1428. године. Споменут је у још једном запису из 1438. године и коначно, у млађим српским летописима као један од градова које је Махмуд-паша Анђеловић заузео 1458. године. Иако је извесно да је тврђава у Вишесаву штитила источну границу државе српских деспота, његова тачна локација није поуздано утврђена. Обично се узима да се налазио недалеко од ушћа Поречке реке у Дунав (испод виса Гребен или код локалитета Градац крај Голубиња). Новија археолошка истраживања на овом подручју индиректно потврђују овај општи закључак, открићем средњовековног насеља насталог на остацима античких утврда и оближњег утврђења изграђеног током XIV века. Мање је вероватно да Вишесаву одговарају остаци средњовековног насеља код данашње Текије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 82; VI, 86; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243; С. Новаковић, „Град Вишесав и Видинска област”, *Годишњица Николе Чупића* 4 (1883) 141–164; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 99–101, 108; М. Јанковић — Ђ. Јанковић, „Communication sur les recherches antérieures dans la ville Višesav près de Tekija”, *Balkanoslavica* 7 (1978) 155–167; Д. Минић, „Поречка река, средњовековно насеље и некропола”, *Старинар* 33–34 (1982–1983) 293–296; С. Мишић, „Топонимија у запису инока из Далше“, *Црквене студије* 3 (2006) 365–369.

А. Узелац

ЗАЈАЧА (Sacza, Saeza, Xaiza) — град, трг и рудник у доњем Подрињу, недалеко од данашње Лознице. Средњовековна Зајача спомиње се поглавито у дубровачким изворима, први пут 1412. године. Вести о судским споровима Дубровчана у Зајачи јављају се тек после обнове државе српских деспота 1444. године и то за сваку годину све до 1450. Одређено је укупно 75 конзулата тј. судских трочланих комисија, четири пута више него за суседну Бохорину па се може претпоставити да је привреда Зајаче у то време била отприлике толико пута јача у односу на свог суседа. Овај рудник је у то време бацио у засенак чак и јача оближња рударска места као што су Крупањ и Црнча. У случајевима када су судске комисије именоване за више места, Зајача се најчешће спомиње заједно са Црнчом и у мањој мери са Крупњем и Сребрницом. Међутим, брзи успон Зајаче трајао је кратко и био је прекинут османским освајањем. Дубровчанин Паскоје Чељубиновић Ромека откупио је 1463. године приходе царина Црнче, Сребрнице, Крупања и Зајаче за само 7.000 дуката, док је неколико година раније сама сребрничка царина вредела четири пута више. Феликс Петанчић, Дубровчанин у служби угарских краљева, описујући путеве којима би се могли напасти Турци спомиње је 1500. године уз друга места

јужно од Саве. У попису Зворничког санџака из 1533. године уписана је као насеље од свега 13 домаћинстава и као рудник сребра, али са незнатним приходом (3.026 акчи).

Међу бројним дубровачким породицама које су имали послове или били стално настањени у Зајачи, најчешће се спомињу Цријевићи. Браћа Николин, Јаков и Стефан, синови Мартола Цријевића, имали су разгранате трговачке послове, вредне некретнине и располагали су замашним капиталом. Јаков Цријевић, који је у Зајачи обављао и службу цариника, заједно са својим братом Николином извозио је сребро у Апулију, а из ње увозио жито. Током лета 1446. у Зајачу је са приморја доношено вино у мешинама, које је очигледно имало добру прођу међу локалним рударима и топионичарима. Као и у другим местима, у Зајачи је представник српске власти био кнез. Зна се да се 1446. године на том положају налазио Дубровчанин Жуњ Чељубиновић. Тадашње жалбе дубровачких трговаца које су ишле на рачун Жуња Чељубиновића и Јакова Цријевића, откривају да је у Зајачи раније било цариника Грка, Турака и Словена. Поред трговаца, овде су боравиле и дубровачке занатлије, углавном они који су радили са тканинама.

Уз сребро, које је било најважнији производ подрињских Рудника, из Зајаче се добијало и олово. О њеној привредној снази сведочи чињеница да је она имала своју посебну меру. Током свог највећег успона, средином XV века, Зајача је имала тврђаву, а вероватно и подграђе (у њој се 1445. спомиње „borgo“). У месту је постојала католичка црква.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 490, 494–496, 498–501 *et passim*; Стојановић, *Повеље и писма*, I–2, 244; С. Ђирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 53, 83, 95 *et passim*; М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије у: Ваљево — постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, 93–110; М. Динић, *За историју Рударства*, I, 71–72; А. Handžić, *Dva prva popisa*, 96; Р. Matković, “Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka”, *Rad JAZU* 49 (1879) 137–140; I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages*, III, Stuttgart 2005, 1018.

А. Узелац

КРУПАЊ (Chrupna, Chrupy, Chrupan, Chrupagn, Кроупњь) — трг и рудник у доњем Подрињу, у Рађевини. Први пут се спомиње 3. априла 1415. године, када је дубровачко Мало веће именовало судску комисију у спору где су била укључена и два лица из Крупња. Место је свакако много старијег датума. Према једној легенди записаној почетком XX века, основано је пре „више од осам стотина година“, када је група ловаца из Босанске Крупе лутајући по непроходним шумама помрла на месту данашњег насеља и оно је потом било прозвано „код Крупњских гробова“.

Сви познати подаци о средњовековном Крупњу везани су за дубровачку насеобину и врло мало се зна о домаћој управи и становништву.

Сигурно је као представник српске власти био присутан кнез, а на основу тужбе једног Дубровчанина српским властима 1424. године, види се да је деловао и „деспотов суд“. Дубровачка насеобина у Крупњу је до 1435. године у судском погледу била зависна од Сребрнице. Између 1417. и 1435. године у Сребрници је одржано 28 суђења Дубровчанима из Крупња. Током првог пада Деспотовине (1439–1444) нема никаквих података о Крупњу. У наредних неколико година долази до наглог раста дубровачке насеобине и рударске производње. Од укупно посведочених 38 конзулата у Крупњу за период 1417–1460, само за 1449. годину одређено је њих 14, а за 1450. годину осам. За наредну деценију подаци су оскуднији, што сведочи о полаганом опадању значаја насеобине. Крупањ је 1458. пао под османску власт и био припојен Сребрничком кадилуку Смедеревског санџака. Рударска производња у Подрињу је после турског освајања нагло опала. Дубровчанин Паскоје Чељубиновић Ромека откупио је 1463. године царину у Крупњу заједно са приходима Сребрнице, Црнче и Зајаче, за 7.000 дуката, док се неколико година раније само за Сребрницу могло добити четири пута више. До краја XV века, Крупањ је ипак задржао свој значај. Римокатолички свештеник Мартин Сегон 1475. године и Феликс Петанчић, Дубровчанин у служби угарских краљева 1500. године, описујући путеве којима би се могли напасти Турци споменули су Крупањ уз друга места јужно од Саве.

Из крупањских рудника је за време српске власти добијано сребро и олово. У османском периоду вадило се гвожђе, како се може видети на основу пописа Зворничког санџака из 1533. године. Захваљујући томе што су кроз њега протицале четири речице, Крупањ је у XV веку био важан топионичарски центар. Имао је своју царину, а Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић давали су је често у закуп Дубровчанима. У месту је, поред православне, постојала и дубровачка католичка црква која је засигурно радила између 1436. и 1451. године. Поданици Дубровачке републике који су стално или привремено боравили у Крупњу били су углавном трговци и разне занатлије, нарочито они везани за рударску производњу. Било је и шнајдера, кројача и капација. Дубровчани из Крупња су, поред Сребрнице, одржавали и интензивне везе са Зворником, Зајачом и Црнчом. Најзначајнији представник Дубровачке републике у Крупњу био је Драгоје Алвиза Гучетић који је у Крупањ дошао 1449. године и остао ту отприлике четири године. Он је у седамнаест судских комисија био конзул. Своје представнике у Крупњу имале су и властеоске породице Соркочевећи и Цријевићи, док се од пучана често спомињу Чељубиновићи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 3, 20–23, 26–28 et passim; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2, 244*; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости, I, Крупањ

1986, 111–130; исти, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије у: Ваљево — постанак и успон градског средишта*, Ваљево 1994, 93–110; С. Ђирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 53, 95, 119, 130, 157, 191; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 51, 54; исти, *За историју рударства*, I, 71; II, ; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 232, 288; Р. Ђук, *Колоније у српским средњовековним градовима у: Социјална структура српских градских насеља*, Смедерево — Београд 1992, 88; Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 49 (1879) 137–140; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2009, 133; А. Handžić, *Dva prva porisa*, 94; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 170.

А. Узелац

ЛИПНИК (Lupinich, Lipinich) — трг и рудник у Подрињу, крај данашњег брда Липника и у близини данашњег села и средњовековног насеља Црнче. Из оближњих копова се као главни производ добијало сребро. На оближњем локалитету Велики мајдан нађено је, после Сребренице, највише трагова средњовековног рударства у српским земљама: трагови подземних радова, прибор, алат, троскишта итд. Остаци окана су веома бројни и иду до дубине од 187 метара испод површине.

Липник се први пут јавља у изворима 1319. године када је гласницима краља Милутина на име закупа за тргове Мачву и Липник исплаћено у Дубровнику 600 гроша. До средине XIV века у овом месту се развила дубровачка колонија. У писмима папе Климента VI Стефану Душану и босанском бану Стјепану II Котроманићу од 7. јануара 1346. Липник се спомиње као место са католичком парохијом, потчињено бискупу Котора и наводи се да је од давнина припадало которској дијецези. У потесу Подлипник, у атару села Црнча, постоје темељи грађевине за коју се према предању тврди да је била католичка црква. После 1346. године Липник се више не спомиње у изворима. Трговачко средиште измештено је два километра даље, на место где се развила Црнча.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, VIII, 543; А. Theiner, *Vetera Monumenta* I, 215–216; К. Јиречек, *Споменици српски*, 103; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета, серија А: историјске науке 18 (1994) 128–129; Динић, *За историју рударства*, I, 46–47; С. Ђирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 33–34, 43 et passim; I. Blanchard, *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages*, III, Stuttgart 2005, 1017, 1511.

А. Узелац

УСТИКОЛИНА (Husticoligne, Vsticoligna, Osticolina) — трг у горњем Подрињу, на левој обали Дрине. Први пут се спомиње 1394. године у вези са задужењем домаћих трговаца у Дубровнику. Године 1413. припадала је кнезу Павлу Раденовићу који је у овом месту убирао царину. Устиколина је била под влашћу његовог сина и наследника Радосава Павловића, а 1427. помиње се његов човек, неки Радич Обрадовић из Устиколине. У склопу његовихседа Устиколина је била и 1441. године, када је дубровачка влада

послала Радосављевој жени као поклон три товара уља. Претпоставља се да је његови наследници нису могли задржати с обзиром да је била издвојена од осталих поседа Павловића, те да су њоме завладале Косаче. Извесно је да је пала под османску власт пре 1469. године, када се спомиње у попису нахије Бистрица Херцеговачког вилајета. Почетком XV века, Устиколина је била станица за караване и као таква среће се у дубровачким документима 1402–1404. године. На тргу су се највише продавали со и восак, а у исто време се као пословно активни домаћи човек често помиње Тврдиша Обрадић. Међутим, о постојању сталне дубровачке колоније нема података. Већ од друге деценије XV века приметно је опадање пословања у Устиколини, вероватно због конкуренције околних развијенијих места Хоче (Фоча) и Горажда.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 44, 91–92, 191–192; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 694. исти, *Земље херцеза Светог саве*, 255. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 250; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 49; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 140.

А. Узелац

ЦРНЧА (Çerençe, Zrnza, Zerniza, Cernica, Cernza, Cernich, Чрњча) — град, трг и рудник у доњем Подрињу, недалеко од данашње Љубовије. Данас се крај места где је било средњовековно насеље налази истоимено село. У његовој околини постоје трагови рударских поткопа и троске, као и топоними који подсећају на рударски и привредни карактер овог краја, попут насеља Руде и Дугање (од итал. *dugana* — царина). У атару данашњег села Црнча налазио се трг Липник који се у изворима спомиње 1319. и 1346. Након тога, Липник се гаси, а трговачко средиште измештено је два километра даље, на простор где се развија Црнча. Сви подаци из писаних извора који су везани за средњовековну Црнчу, потичу из Дубровачког архива.

Црнча се први пут спомиње 1367. године као трг (*forum*), а осам година касније у њој се изричито наводе Саси (*alguni Tedeschi*) у вези са спором око продаје једног дела рудника. Она се до 1374. године налазила под влашћу Николе Алтомановића. У селу Селанцу крај Црнче нађен је сребрни динар жупана Николе са латиничним натписом. Након његовог краха, заједно са околним земљама Црнча је прешла под власт кнеза Лазара Хребељановића. Била је значајан локални рударски и трговачки центар све до 1458. године и пада под османску власт. Након тога долази до пада рударске производње у Црнчи. Дубровчанин Паскоје Чељубиновић Ромека откупио је 1463. године приходе царина Црнче, Сребрнице, Крупња и Зајаче за само 7.000 дуката, док је неколико година раније сама сребрничка царина вредела четири пута више. Чак ни ову суму Чељубиновић није успео да исплати па је био гоњен због дуга. Црнча је и после турског освајања наставила да

ради и 1488. године споменута је у посебном акту у коме се наводи да у њој важи исто рударско право као и у Сребрници. Рударска производња у Црнчи вероватно се угасила до краја XV века. У наредном столећу насеље се незадрживо смањивало и 1572. године имало је свега 15 кућа.

На челу места налазио се кнез, а по имену је познат кнез Љубиша Владојевић (1440–1441). Он је био Дубровчанин и од стране своје владе одређиван је више пута за конзула или судију. Још од својих почетака, Црнча је била тесно повезана са околним рударским и трговачким местима. Највећи замах рударске производње у Црнчи био је током прве половине XV века. Између 1428. и 1456. за Црнчу је именовано 82 „конзулата“, односно трочланих судских већа задужених за спорове међу грађанима Дубровачке републике. Највише их је посведочено између 1443. и 1449. године — укупно 43. Конзулати нису именовани само за ово место, већ и за оближњи Крупањ, Зајачу и Бохорину, као и за Сребрницу на коју отпада око половине свих ових мешовитих случајева. Међу богатим дубровачким трговцима који су стално или повремено боравили у овом месту истиче се Стефан Бенеша који је после 1444. био чак шест пута конзул у Црнчи. Овде су се краће или дуже задржавали и чланови других угледних дубровачких властеоских породица: Градићи, Цријевићи и Соркочевећи, а од пучана су били присутни Латинице (Латиничићи), Чељубиновићи и Стипашиновићи. Уз трговце, међу Дубровчанима у Црнчи је било и занатлија: сукнара, кожара и кројача. Најзначајнији предмет трговине било је сребро, у мањој мери бакар. Постоји непосредни изворни податак о сребру из Црнче које је ишло за Италију. Богдан Прибојевић Округли који је живео у Црнчи продао је 1371. године сребро једном млетачком трговцу. Током XV века Црнча је, по свему судећи, постала утврђено насеље. Католици су у Црнчи имали своју цркву Св. Марије, у којој су боравили и фрањевци (S. Maria in Zrnza, S. Maria delli fratri minori in Zrniza).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета, серија А: историјске науке 18 (1994) 127–147; исти, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије у: Ваљево — постанак и спон градског средишта*, Ваљево 1994, 93–110; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 223, 352 et passim; Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, I, Београд 1935, 166, 316; Стојановић, *Повеље и писма*, I–2, 244; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, I, Београд 1951, 181; исти, *За историју рударства*, I, 47, 72–73; исти, *Западна Србија у средњем веку*, 50–51; Р. Ђук, *Пословање Дубровчана у Подрињу* у: *ibid*, 111–121; С. Ђирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 28–29, 33, 43–44, 130–131, 156–157, 190; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 288; иста, *Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII–XV вијека)*, Истраживања 16 (2005) 108–109; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris, II, Paris — La Haye*, 1964, 213; Р. Марић, *Динар Николе Алтомановића са написом писаним латиницом*, Старинар 5–6 (1956) 353–354.

А. Узелац

Прикази / Reviews

Мирко Обрадовић
Филозофски факултет
Београд

Thomas Corsten (Editor), Richard W. V. Catling (Assistant Editor), Marijana Ricl (Associate Editor), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume VA. Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford, Clarendon Press, 2010. Pp. XXXVIII+496.

The purpose of the *LGPN* (*Lexicon of Greek Personal Names*) project is to collect and publish all known Greek personal names and also non-Greek names recorded in Greek from the early Archaic period (8th century BC and the earliest Greek alphabet written records) down to the late Roman Empire, approximately the end of 6th century AD. When the *LGPN* project was established in 1972 by the British Academy (since 1996 the project has been part of Oxford University), little did anyone believe that it would be so successful, and that six large volumes would have been published so far. The most responsible person for the success of the whole project is, undoubtedly, its founder and the first and long-term director and general editor, the late Professor Peter Marshall Fraser, Fellow of All Souls College, Oxford, and a Fellow of the British Academy. One of the greatest scholars of 20th century in the fields of Ancient history, onomastics, and epigraphy, Peter Fraser had, until his death in 2007, led the whole project, had been its moving spirit, and with the help of his long-time colleague Elaine Matthews as the co-Editor, had edited four volumes of the *LGPN*: Vol. I which covered the Aegean Islands, Cyprus, and Cyrenaica (1987); Vol. IIIA which covered Peloponnese, Western Greece, Sicily, and Magna Graecia (1997); Vol. IIIB which covered Central Greece from the Megarid to Thessaly (2000); Vol. IV which covered Macedonia, Thrace, and Northern Shores of the Black Sea (2005). Only Vol. II of the *LGPN* which covered Attica was edited by Michael J. Osborne and Sean G. Byrne (1994).

The volume that is being referred to was the first one that was published after the death of Professor Peter Fraser. The editor of the first of three planned volumes that are to comprise Asia Minor (modern Turkey) is Thomas Corsten, the specialist in Asia Minor studies, and in the last few years also the co-Editor

of the prestigious *Supplementum Epigraphicum Graecum* (*SEG*). The volume encompasses the regions of Northern and Western coast of Asia Minor, i.e. Pontos, Bithynia, Mysia, the Troas, Aiolis, Ionia (with the exception of the *poleis* Miletos and Myous), and Lydia, whereas the other two volumes of the *LGPN* (in preparation) will cover the Southern coast of Asia Minor from Caria to Cilicia (Vol. VB), and the Inland Asia Minor (Vol. VC). Just like in the case of all previously published volumes, a team of very competent and qualified contributors and collaborators has been assembled on collecting and classifying materials, from the greatest scholars whose research focus is Asia Minor in antiquity, to the experts like Alexandru Avram, a specialist for the Black Sea area, dealing with the personal names on the amphora stamps of Herakleia Pontike and Sinope or Philip Kinns and Richard Ashton dealing with personal names recorded on coins. The University of Belgrade is honoured to have its own expert in this team, Professor Marijana Ricl. Being well acquainted with epigraphic material from Macedonia in the former Yugoslavia, she contributed to the completion of the previously published volume (Vol. IV of the *LGPN* which contains personal names for Macedonia, Thrace, and Northern shores of the Black Sea (2005)), and now is one of the authors and editors of the *LGPN* VA. With especially good knowledge of the area of Alexandria Troas, which inscriptions she collected and published in a separate volume,¹ Marijana Ricl has been responsible for compilation of the names from the Troas. Likewise, as an expert on the Greek inscriptions from Lydia, she has been responsible for recording the large number of personal names from this region, often from still unpublished inscriptions, in collaboration with her Turkish colleague Hasan Malay.

The present volume does not differ from the previous volumes in the way of presenting onomastic material. It records all ancient Greek personal names drawn from all available sources: ancient Greek literature (also Greek personal names attested in Latin sources), Greek inscriptions, papyri, coins, vases and other artifacts. *Personal* here refers to *human* — not divine, heroic, mythological, and also not animal names, which are excluded. The *Lexicon* records 51,293 personal names in total, 44,795 masculine, 6,479 feminine, 19 ambiguous (cannot be assigned their gender). As many as 8,096 separate name-forms, 6,375 identified as masculine, 1,752 identified as feminine, display vast onomastic wealth. Of this total number, even 4,386 names, 3,325 masculine and 1,055 feminine were attested only once, which is a very high percentage.² Since from the Dark Ages those coastal parts of Asia Minor, and especially the regions of Aiolis and Ionia, were settled by Greeks, the most frequent names

¹ M. Ricl (ed.), *The Inscriptions of Alexandria Troas*, IGSK 53, Bonn 1997.

were, quite as could be expected, “panhellenic” Greek names. Regarding masculine names, theophoric and related names derived from the names of gods and heroes, Apollo, Dionysos, Demeter, Artemis, Asklepios, Herakles, etc., predominate. In this short review it is hard to name all interesting theophoric name-forms, and we shall list only frequent names derived from the name of the god Apollo, formed with either simple addition of a suffix to the god’s name, or as real compounds: *Apollonios* / *Apollonia*, *Apollonis*, *Apollonides*, *Apollodoros*, *Apollodotos*, *Apollothemis*, and *Apollophanes*. The most frequent name by far is Ἀπολλώνιος (with 1334 entries the most frequent of all names not only in this volume, but in all the other published volumes), and other frequent *Apollo*- compounds are also Ἀπολλόδωρος (314 attestations), Ἀπολλωνίδης / Ἀπολλωνίδας (259), Ἀπολλοφάνης (101), Ἀπολλόδοτος (68), whereas the most frequent feminine names from this group are Ἀπολλωνία (32 entries), and Ἀπολλωνίς (17 attestations + 6 entries which are ambiguous, i.e. cannot be assigned their gender). Even, however, when the names are derived from the name of Apollo, in some cases there could be detected local characteristics and local flavour. Thus, a shortened form of the name Ἀπολλᾶς (with 107 attestations, which is much more than in all the other published volumes together: *LGPN* I records only 6 cases, *LGPN* II none, *LGPN* IIIA has 10 attestations, *LGPN* IIIB none, *LGPN* IV has 36 attestations) is very common in Ionia and Lydia. Likewise, there are interesting attestations of personal names deriving from epithets and cultic titles of the god Apollo, and accordingly, even 8 *Ouliades* (Οὐλιάδης) have been attested in some parts of Asia Minor encompassed in this volume, and especially in Ionia. *Ouliades* is a good theophoric name and originally reflects a local Ionian cult, obviously deriving from Apollo Oulios as a healing god.³ On the other hand, there are noticeable local characteristics even in popularity of names formed from the Mother of the Gods, and so the names of this kind Μητρόδωρος / Ματρόδωρος (see also the frequent short form Μητρᾶς) with even 598 attestations are far more popular in this part of Asia Minor than in other regions of the ancient Greek world encompassed in the previously published volumes.⁴

² These data can also be obtained from the official website of the *LGPN*, <http://www.lgpn.ox.ac.uk/publications/VoIVASTatistics.html>.

³ On this see O. Masson, *Le culte ionien d’Apollon Oulios, d’après des données onomastiques nouvelles*, *JSav* 1988, 173–183.

⁴ Thus, for example, *LGPN* IIIA, which covered Peloponnese, Western Greece, Sicily, and Magna Graecia has altogether only 14 attestations of this name (9 *Metrodôroi* + 5 *Matrodôroi*). Cf. also *LGPN* VA, *Introduction*, p. XVII, with the Table I, where the comparative incidence of the commonest theophoric names in *LGPN* I-VA occurs.

Theophoric names are also those deriving from festivals or from associated month-names. In Asia Minor, and especially in Ionia, the name Ἀπατούριος, deriving from the name of the month *Apatourion* (Ἀπατουριῶν), was a very popular name (36 attestations), and 2 individuals named Θαργήλιος, deriving from the name of the month *Thargelion* (Θαργηλιῶν) and the festival *Thargelia* (Θαργηλία), were also recorded. Particularly interesting group of theophoric names that found their place in Greek anthroponymy, and consequently in the *LGPN VA*, are the names derived from the names of rivers, i.e. river-gods. It is quite expected to find individuals whose names derived from the names of the great and important rivers of western Asia Minor like the Καῖκος, the Hermos, the Kaystros, and the Maiandros. Thus, anthroponym Κάϊκος (17 attestations) and compound Καϊκόδωρος (4 attestations) both point to the river Καῖκος in north-western Anatolia. Theophoric names of that kind like Κάϊστρος, Καῖστριος, and Κάϊστρος (attested exclusively in Ephesos, as expected), also Μαϊάνδρος, Μαϊάνδριος (even 26 attestations), and feminine names Μαϊανδρία / Μαϊανδρή are very common. The river Skamandros in the Troas and the river-god with the same name, deeply woven into the Greek epic tradition and cultural memory, gave expected anthroponyms Σκαμάνδρος and Σκαμάνδριος, but also interesting Σκαμανδροδίκη and Σκαμανδρόδικος, Σκαμανδρότιμος or Σκαμάνδροφάης. Also in the region of Cyzicus some theophoric names were related to the local river, the *Aisepos* (Αἴσηπος), where both the anthroponyms Αἴσηπος (7 attestations) and Αἴσηπόδωρος (2 attestations) were recorded.

Regarding heroic names, there are, first of all, heroic epic names, deriving from mythology and related to epic poetry, where the myths and Homeric epic obviously motivated the name-giving. All these names seem to have been inspired by heroic traditions and borne equally by members of the local elite, but also attested for slaves and especially in the Imperial period some of the heroic names became fashionable again. There are, for example, 16 individuals called Θεσεύς, 19 called Νέστωρ, 12 called Περσεύς, and even 49 attestations of the name Μενέλαος, 44 attestations of the name Ἰάσων and 29 of Μελέαγρος. Popularity of the name *Achilles* in Asia Minor, the greatest hero during the Trojan war, and related names, should not be surprising, since 25 individuals called Ἀχιλλεύς, 11 called Ἀχιλλᾶς, 5 called Ἀχιλλεΐδης, and even 3 called Ἀχίλλητος were attested. For someone who has no particular interest in heroic names occurring as names of mortals, it could be surprising that in this part of Asia Minor, the name of *Menestheus* (Μενεσθεύς) with even 47 attestations was quite common, because the hero does not belong to the rank of the great Homeric heroes (like Achilles, Odysseus, Nestor, Ajax, Menelaos, Hector). However, the name could sound to the Greeks like a good heroic and warrior

name and desirable, like the other names from the heroic repertoire, in the choice of names given to children.⁵

On the other hand, the volume also contains a number of non-Greek and indigenous names. The treatment of these names does not differ, in principle, from that of the previous volumes. Regarding indigenous names, the *LGPN VA* (as well as the forthcoming volumes) represents excellent and necessary addition to the exquisite Zgusta's lexicon of ancient personal names in Asia Minor.⁶ In some cases, those could be even nick-names (*Spitznamen*), double names also common in Asia Minor, or the so-called *Lallnamen* ("baby" names) originated from child-language, which applies especially to feminine names in Lydia. Such names are, for example, popular feminine Ἀφία and Ἀφίας, or Τατία, Τατίας, and Τατάς, which may be best regarded as indigenous, but are rare before the Roman imperial period. There are also truly indigenous names like Καδανας and related names (*Kadoas*, *Kadus* etc.), or Κῶκος and related names with κωκ- root. Epigraphic finds in the last decades have contributed to change the picture of the so-called historical personal names, thus Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, p. 258 records only one attestation of the personal name *Kroisos* (Κροῖσος), that of the famous and the last king of Lydia from the Mermnad dynasty, whereas the *LGPN VA* already has 6 *Kroisoi* (5 in Lydia, 1 in Mysia). The name can be perceived as historical, as well as with a local flavour, hence mentioned attestations in Lydia, where even in the Roman imperial period identification with the famous king from the distant past could occur. On the other hand, the editors rightfully decided to keep in the main entries the old Ionian orthography, so, for example, the name *Autonomos* was recorded in original orthography as Ἀὐτόνομος instead of the much more common Ἀὐτόνομος, and *Eukleides* as Εὐκλείδης, instead of Εὐκλείδης.

Since the largest number of names originates from the period of Roman domination, changes in the onomastics during the late Hellenistic and Roman periods are quite interesting. Editors follow the general practice of including single Latin names in the *Lexicon* if they are attested in Greek. Thus, the name Γάϊος, i.e. Roman Gaius, has as many as 189 entries in the *Lexicon*, Μάρκος, i.e. Roman Marcus, has 168 entries, and Λούκιος, i.e. Roman Lucius, 125 entries. On the other hand, it is not hard to notice the spread of names in Asia Minor ending in *-ianus*, Greek *-ιανός*, used originally to indicate adoption, but also derived from the father's name, as a sort of patronymic. Such name-forms

⁵ On this see also my paper "On the Name *Menestheus* as a Personal Name in the Greek World in the Classical and Hellenistic Periods", *Зборник Матице српске за класичне студије / Journal of Classical Studies Matica Srpska* 8, 2006, 99–119 (in Serbian with a summary in English).

⁶ L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prague 1964. See also L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie-mineure gréco-romaine. Première partie*, Paris 1963.

become in time separate names as can be also seen in some theophoric names, so, for example, the name Ἀπολλωνιανός can now be read where Greek suffixes -ιος, as in Ἀπολλ-νιος, or -ιδας / -ιδης, as in Ἀπολλωνίδης / Ἀπολλωνίδας or Ἀπολλωνιάδης, could be expected. Thus in an inscription from Ephesos from 2nd century AD (*I.Eph.* 1040, lines 16–17) one Ἀπολλωνιανός, the son of Ἀπολλ-νιος, has been attested. Among numerous name-forms of this type, we shall mention here, for example, only names Πατροκλιανός, derived originally from epic and mythological name Πάτροκλος, and Μητροδωριανός, derived from a frequent theophoric name Μητρόδωρος mentioned above.

The element *philo-* proved to be very productive in the Greek language in formation of personal names in all periods of Greek history.⁷ This volume of the *Lexicon* also provides the whole array of interesting name-forms with the *philo-* element. Names like Φιλάδελφος (19 attestations) and Φιλέταιρος (23 attestations) often reflect historical and political circumstances in the Hellenistic period and the influences of certain royal houses and dynasties. In the period Roman domination, names like Φιλοδέσποτος (5 attestations) and Φιλόκαισαρ also appeared. In Ephesos, quite expectedly, the name Φιλορῶμαιος was recorded, and some name-forms like e.g. Φιλοσέραπις are relevant for religious historians.

These were only some of the examples which are aimed at manifesting the great variety of personal names in parts of Asia Minor encompassed in the Volume VA of the *LGPN*. For someone who is interested in studying Greek personal names, the use of the *Lexicon* will be absolutely necessary, and overall a real pleasure. In a work of this scope, errors seem inevitable, but I have not noticed any. However, this review is not only about praise, certain remarks could be placed here. They are mostly connected with the original plan of dividing regions in volumes of the *LGPN*. The fact of a quite strange original geographical division in which the region Ionia found its place in Volume VA should also be mentioned. A poorly informed user can be misled and can think that the presented personal names in this volume refer to the whole Ionia. It includes, for the most part, *poleis* of Ionia, from Phokaia in the north to the Maiandros valley in the south, including, for example, even Magnesia on the Maiandros, but, on the other hand, the old Ionian *poleis* and members of the Ionian league Miletos and Myous are excluded (material from those cities left to be published for the next Volume VB). If we add the island of Samos and Chios (also members of the Ionian league), and these *poleis* found their places

⁷ See e.g. H. Solin, Zur Geschichte der Namensippe φίλος in der antiken Anthroponymie, in M. Peachin (ed.), *Aspects of Friendship in the Graeco-Roman World*, Portsmouth 2001, pp. 51–62.

in the first published volume of the *Lexicon* (*LGPN* I which covered the Aegean Islands), only 8 of 12 Ionian cities in Asia Minor which originally made up the Ionian *dodekapolis* — Phokaia, Erythrai, Klazomenai, Teos, Lebedos, Kolophon, Ephesos, and Priene — are included in this volume. It practically means that if someone looked up data for Ionia, a small and in geographical and historical sense clearly defined area, they would have to consult even three volumes of the *Lexicon* — Volume I, Volume VA, and Volume VB (forthcoming). A similar omission, so far as I know, has not been made when speaking of other regions encompassed in the *LGPN*. Quite contrary, they all seem to have found their place in an appropriate volume. Besides, it is the fate of lexicons to be almost out of date as soon as they are published. It particularly applies to this volume of the *LGPN* which covers the regions of Asia Minor where almost every day new inscriptions are found. Even though there are data from many still unpublished inscriptions included, we shall not find here, for example, very interesting anthroponyms attested in important Hellenistic inscriptions from Aigai in Aiolis, recently jointly published by Hasan Malay and Marijana Ricl.⁸ In that respect, it would be desirable to update the database and make it available to on-line users, like it has already been done with the volume *LGPN* II which covers Attica.⁹ On the other hand, there is a very useful *Reverse index of names* provided at the end of the Volume (pp. 470–496) as one of the characteristics of this and all the other volumes well-known to a habitual *LGPN* user. It will take years to evaluate properly all the usefulness of the *Lexicon*, but we are sure that *LGPN* VA, like all the other previously published volumes, will be the source of reference in the decades to come and of great help not only to ancient historians and epigraphists, but also to any student of Greek antiquity.

⁸ H. Malay — M. Ricl, Two New Hellenistic Decrees from Aigai in Aiolis, *Epigraphica Anatolica* 42, 2009, 39–60. Some of the names appear for the first time in this name-form like Ἰθάνος, while some were not previously attested in Asia Minor like Ὑπέρτερος and Μύκκας.

⁹ Cf. the useful *Addenda* and *Corrigenda* to *LGPN* II on the website of the *LGPN*, <http://www.lgpn.ox.ac.uk/online/downloads/index.html>.

Марија Копривица

Т. Рибар, *Западне стране* у средњовјековној босанској држави, Београд 2010.

Основне проблеме истраживања средњовековне босанске државе, поред недостатка извора, расцепканости територија и формирања централне власти, употпуњује додатни проблем слабе историографске истражености овог простора. Уз синтезу С. Ђирковића о средњовековној босанској држави, и радове М. Благојевића, С. Мишића и Ј. Мргић, студија Тање Рибар *Западне стране у средњовјековној босанској држави*, пружа још један зрак светлости на историју средњовековне Босне.

Књига Тање Рибар, *Западне стране средњовековне босанске државе*, објављена је 2010. године, у издању Света књига, на 285 страна. Ова обимна историјско-географска студија представља свеобухватни приказ невелике области југозападне Босне, од X до XV века.

Основни проблем са којим се ауторка при истраживању сусрела је недостатак извора и њихова растуреност по различитим архивама и збиркама. Такође, треба нагласити да се *Западним странама* у досадашњој историографији нико није посебно бавио. Спремност младе ауторке да се ухвати у коштац са великим проблемом, који је годинама заобилажен од стране српских, босанских и хрватских историчара, треба још више ценити.

Књига је подељена на пет поглавља: 1. Постанак *Западних страна*, 2. *Западне стране* у оквиру босанске краљевине, 3. Жупе и насеља, 4. Црквене прилике, 5. Привредни токови.

Постанак *Западних страна* прати се најпре кроз природно-географско сагледавање простора. Посебна пажња посвећена је питању југозападне босанске границе кроз дужи период од X до XV. Предмет истраживања је дефинисан као положај *Западних страна* у оквиру средњовековне босанске државе, али Т. Рибар прати развој овог простора од првих помена жупа. Већ у X веку се помиње жупа Ливно, а од XII века жупе Гламоч и Дувно. Територија *Западних страна* је од осамдесетих година XIV века ушла трајно у састав средњовековне босанске државе, затим организована као земља и као таква ушла у титулатуру босанских краљева. *Западне стране* представљају земљу у средњовековном значењу тог термина, као посебну управну територију која се састоји од жупа. У југозападном делу босанске државе су формиране жупе Ливно, Дувно, Гламоч и Купрес, као географски омеђене области у крашким поњима. Ове територије су и раније улазиле у саставу босанске државе у целости или у појединим деловима.

Како и сама ауторка наглашава, историју *Западних страна* је понекад могуће сагледати само кроз историју властeosких породица са овог простора. Најцеловитија слика стиче се о властели Ливна, на основу изложеног развоја старог рода Хливљана, као и наглог краткотрајног успона Хрватинића, али и каснијих породица. Истакнуте су још и породице Семовића из Дувна, Клешића из Глмоча и Дувна. С обзиром на значај Клешића за историју *Западних страна* и чињеницу да се досадашњи историчари нису бавили овом породицом, ауторка прилаже генеолошку таблицу овог рода. Политичке прилике на простору *Западних страна* карактерише јак утицај властеле која није пореклом из тих области, која се уздигла као блиска босанским краљевима, а често влада потпуно самостално. У овом поглављу се не осећа оскудност извора, стиче се потпуна слика о властели, њиховој моћи и слабости централне власти. У XV веку, у политичка збивања у *Западним странама* укључују се и Косаче, а све су извесније и претње османских освајача који су постепено надирали у ове крајеве.

У титулатури босанских краљева *Западне стране* сусрећу се касно, у периоду владавине Твртка I, као производ његових тежњи да своју титулу приближи форми царске титуле Немањића. У исправама босанских краљева с краја XIV века (Стефана Дабише и Остоје) оне се редовно јављају.

Посебна пажња у књизи Тање Рибар посвећена је жупама и насељима. Већ је речено да су на простору *Западних страна* формиране четири жупе. Посебно треба истаћи да је ауторка користила изворе и сазнања археолошких истраживања, што је ретко у историографији, али пожељан и позитиван приступ у савременом историјско — географском раду. Овакав метод надомешћује недостатак извора у погледу насеља и расветљава ову област. Прикази на картама, у овом издању књиге, не могу се сматрати нарочито прегледним, пре свега због мањих димензија и нејасне штампе.

Истраживање црквених прилика у босанској држави захтева сагледавање овог проблема из три угла, католичког, православног и цркве босанске. У *Западним странама* доминантан је католички утицај Сплитске надбискупије и присуство фрањеваца.

У поглављу о привредним токовима истакнута је географска условљеност привредног развоја: доминирају земљорадња и сточарство, а путна мрежа и повезаност са далматинским градовима је условила развој трговине.

Узимајући у обзир простор у коме је постојала земља *Западне стране*, као увек гранична област, свакако захтева посебно истраживање и озбољну историјску расправу какву је пружила Тања Рибар. Периферна, без државотворне традиције и погранична, или подељена границом, ова област је најзад расветљена бар у домену средњег века. Ова књига представља допринос регионалној историографији и подједнако је важна за развој босанске, српске и хрватске историјске науке.

Синиша Мишић

В. Алексић, *Живот и дело академика Михаила Динића*, Народни музеј у Пожаревцу и Центар за црквене студије, Пожаревац — Ниш 2009, 257 стр.

Пред читаоцима је књига која се бави једним од најзначајнијих српских историчара 20. века. У српској историографији оваква дела су права реткост, а ако се изузму радови Радована Самарџића, ово је скоро пионирски рад у области историје историографије. Тим више на значају добија чињеница да је аутор применом доброг методолошког поступка написао квалитетно дело. У свим поглављима, осим у првом и последњем, приказан је однос Динићевих резултата према претходном стању литературе, а затим је испраћена даља судбина радова, како се рефлектује у радовима каснијих истраживача. Аутор је овај поступак доследно спровео кроз читав рад.

Озбиљност истраживачког поступка В. Алексића видљива је већ у првом поглављу — Биографији Михаила Динића. Поред архивских истраживања, аутор је обавио и низ интервјуа са члановима породице и Динићевим ђацима. Тако му је пошло за руком да сачини комплексну биографију од младости па до смрти Михаила Динића. Аутор је Динићево научно дело разврстао у десет различитих области у којима је он дао свој научни допринос. С правом су у први план истакнути рад у архивима и на објављивању архивске грађе. Динић је целог свог радног века био посвећен систематском истраживању дубровачке архивске грађе, а сви његови радови су засновани на подацима до којих је дошао архивским истраживањима. Његов рад је пресудно утицао да се српска медијистика у наредном периоду усмери ка свеобухватном истраживању Дубровачког архива.

Због природе истраживања, ослоњених првенствено на архивску грађу, Динић се у највећој мери бавио економском и социјалном историјом, као и историјском географијом. Изузетан допринос представљају његови радови који се односе на рударство, а уједно су и посебно вредни за историју насеља и становништва (Рудник, Ново Брдо, Сребреница). Социјална историја у Европи добија јак подстицај после Другог светског рата, а код нас у Динићу једног од својих најбољих истраживача. Овде је Алексић, с

правом, посебно издвојио његове радове о хумској и требињској властели, сокалницима, као и рад о државном сабору у средњовековној Босни. Иначе, податке о управи Динић је узгредно саопштавао и у другим својим радовима. У овој области Динића су привлачила и питања владарске идеологије. Поред Г. Острогорског и С. Радојчића, први је започео истраживања у овој области. Бавио се српском владарском титулом, односима Драгутина и Милутина, Драгутиновом титулом *сремског краља*, Душановом царском титулом и свим аспектима уздизања *на царство*.

Динић је у свим својим радовима посебну пажњу посвећивао историјској географији, што Алексић посебно истиче. У овој области његов, вероватно, најважнији рад је о земљама херцега светога Саве. Ту су описана насеља, жупе, области територије којом је владао херцег Стефан Вукчић Косача, а која ће касније бити названа Херцеговином. Проучавање путне мреже и насеља већ је отпочео К. Јиречек, али је Динић проширио ова истраживања и дао видан допринос овој теми. Истрајно *обраћање* простору није било карактеристично за све Динићеве савременике, па су његови радови тиме значајнији.

Како је лепо уочио његов биограф, најупечатљивија Динићева особина као историчара јесте способност да пише о различитим темама. Он је српску медијевистику усмерио на опсежно истраживање дубровачке архивске грађе. Карактеристика његовог рада је поузданост и тачност, која произлази из критичког рада на изворном материјалу. Још у младости су га поредили с Јиречеком, а он је најистрајније подржавао његова методолошка начела. Алексић на крају закључује да се Динић ипак у највећој мери самостално формирао као научник, а највећи утицај на њега су имале године проведене у Француској. Аутор нам је овом књигом пружио уравнотежену оцену целокупног Динићевог дела, чиме је успео да прикаже реално веома високо место и значај које оно има у српској историографији 20. века, посебно у медијевистици.

Дејан Булић

Група аутора, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља — према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић, Завод за уџбенике, едиција посебна издања, Београд 2010, 362 стр.

Група стручњака на челу са др Синишом Мишићем, редовним професором на предмету Историјска географија Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, окупљених око пројекта изучавања урбаних облика живота у средњовековним српским земљама као резултат вишегодишњег рада изнедрила је *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља — према писаним изворима*.

У хронолошком смислу у садржај *Лексикона* уврштени су сви они градови и тргови који се бар једном помињу у писаним историјским изворима од првих помена код Константина Порфиrogenита до краја 15. stoleћа. Географски оквир *Лексикона*, у grubим цртама, обухвата територију државе краља Милутина, и Босну из времена бана Стјепана II Котроманића. Изван овог оквира уврштени су и градови до Саве и Дунава, односно на север до границе данашње Србије и Војводине. Изван овог просторног оквира, своје одреднице добили су Ковин, Купиник и Сремска Митровица, који због своје важности нису могли бити заобиђени.

На самом почетку књиге, након садржаја, на стр. 7 дата су имена аутора, њих шеснаест, а одмах потом на следећој страни приложен је списак од укупно 319 одредница. Након предговора редактора на 9. страни, следе два краћа уводна поглавља. У поглављу С. Мишића: „Градови и тргови српског средњег века“, објашњен је појам града, дефинисани термини који се односе на град, као и појам и настанак трга (стр. 11–14). Поред кратко изложеног историјског развоја градова, категорисана су градска насеља према начину постанка и степену развијености комуналног уређења.

У другом уводном поглављу: „Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља“, Ј. Мргић је дала концизан преглед релевантне литературе (стр. 15–21). Преглед сумира и резултате изучавања одређених аспеката урбаних структура и њихову провенијенцију.

Преглед одредница почиње од стр. 23 са градом Балечом у северној Албанији, и завршава се на стр. 320 и Широкиим Бродом. Одреднице су сачињаване по тачно утврђеном редоследу у коме је на самом почетку вршена убикација насеља, опис материјалних остатака, политичка историја, привредна и управна улога насеља, наравно у мери у којој је то могуће. На крају сваке одреднице дат је списак најважнијих извора и литературе.

Након главног корпуса *Лексикона* са одредницама дат је интегралан превод на енглеском језику уводних текстова С. Мишића (стр. 321–324) и Ј. Мргић (стр. 325–331), намењен иностраној читалачкој публици. Следи одлична карта *Средњовековних насеља српских земаља*, аутора С. Мишића и Ј. Мргић у картографској обради М. Милојевића, а затим још једна карта са упоредном размером најважнијих градова дизајнирана од стране А. Станојловића. На крају књиге дате су скраћенице (333–336) и врло користан списак извора (337–342) и литературе (343–362), поређани по азбучном реду, што ће увелико скратити пут прикупљања грађе сваком будућем истраживачу.

Неправедно би било непоменути фотографије градова и панорамске снимке, које је у највећем броју израдила Мирјане Ристић-Дамјановић, као и врло корисне основе градова, пре свих илустрације и реконструкције А. Станојловића, које су утицале на богат графички изглед књиге.

Лексикон, као плод труда више аутора, несумњиво представља велики допринос нашој историјографији и уопште упознавању и очувању наше културне баштине. Међутим, обим појединих одредница учинио је видљивим занемарљиви степен истражености средњовековних градова и насеља. Велики број локалитета археолошки није уопште истраживан или је тек сондиран, а евидентан је недостатак археолошког лексикона локалитета. Наша археологија није систематски приступила истраживању средњовековних градова. Већином су то били само усамљени покушаји, који су указивали на чињеницу да овај аспект у нашој науци није заступљен у довољној мери, и до данашњих дана, изостао је плански и синхронизован рад на овој проблематици. У фокусу су били неки други локалитети и епохе. Без светле перспективе по овом питању, *Лексикон* је овај проблем учинио видљивим и можда отворио нове перспективе за даља истраживања.

Лексикон представљати добру основу за даље проучавање градског живота у српским земљама. Без неумерених хвалоспева, може се казати да ће *Лексикон* постати незаобилазан за сваког ко се бави не само историјом Србије, већ и Балканског полуострва у средњем веку, али и за оне који се баве културним наслеђем. Од сада ће ова тема, услед просторно и хронолошки издвојених области и мноштва литературе, међусобно

неповезане, бити прегледнија и олакшати рад будућим истраживачима. Добра техничка припрема са мноштвом фотографија, илустрација и посебном картом, као и пријемчива форма књиге, коју апсолутно заслужује (тврди повез, кунстдрук, пун колор, 24 × 33 cm), наћи ће своје читаоце и међу онима којима ово није ужа специјалност и који су само заљубљеници у националну прошлост, а неким помоћи да сагледају и туристички потенцијал извесних области Србије.

Остаје да се надамо да ће постављени стандард у садржинском и техничком смислу бити модел за будућа научна издања, којима се, чак и онда када су несумњивог квалитета, често могла замерити техничка недовршеност.

Vladimir Abramović

SAŠA MIŠIĆ, ALBANIA — FRIEND AND ADVERSARY:
YUGOSLAV POLITICS TOWARDS ALBANIA 1924–1927, Belgrade,
2009, pp. 261

The Yugoslav — Albanian relations were laden with mistrust, suspicion and armed conflict since the formation of the respective states and for most of the time of their existence. Saša Mišić's monograph thoroughly examines Yugoslav diplomatic, political and economic plans for Albania in the selected period and gives insight into the frame of mind of Yugoslav civil and military authorities. Furthermore, attention is paid to the image that Albania and Albanians had in contemporary Yugoslav press and public.

In his research, author used numerous, predominantly unpublished, historical sources from several domestic archives. In order to broaden perspective, he also used material from a single foreign archive (The National Archives — London) along with a published volume of Italian sources for this era. However, Albanian sources and archives were not accessed. Although selected approach gives wider picture of Yugoslav — Albanian relations, readers are still deprived for insight into attitudes of Albanian government and politicians. Hence, Albania is depicted as a passive participant, a mere canvas on which diplomatic and economic schemes of Italy and Yugoslavia were played out.

Mišić's monograph presents the ultimately unsuccessful strivings of Yugoslav state to secure dominant position in Albania. The palette of both overt and covert techniques employed by Yugoslav authorities is displayed in miniscule detail. Also, competition with Italy, who have had similar — albeit more auspicious — designs for Albania, is described thoroughly. There is also an underlying aspect of the book which shows itself — perhaps without author's intention — that the Yugoslav policy-makers were guided to a great extent by presumptions and wishful thinking in their conceiving of conduct towards Albania.

Author concluded that Yugoslav — Albanian relations went through three distinct phases in the mentioned time frame. The first phase (1918–1921) was marked by open hostility and by Yugoslav attempts to disintegrate Albania. However, these efforts failed and Yugoslav state, in wake of international

condemnation, was forced to change its approach. Hallmarks of the second phase (1922–1926) are the Yugoslav endeavors to exert influence by installing pro-Yugoslav orientated Albanians into Albanian state apparatus. These aspirations were coupled with plans for extensive economic penetration. The third phase (after 1927) was characterized by utter failure of mentioned Yugoslav undertakings and by Italian preeminence in Albania. Therefore, author showed the existence of continuity in Yugoslav politics and its aims — namely, the supremacy in Albania — the only thing that had changed were the means of conveying it.

Although the outlines of Yugoslav policy towards Albania can be deduced from the account, one can get the impression that the author struggled to differentiate between essential and nonessential facts. The subject is presented in a style which makes reading difficult. This monograph is characterized by abundance of data — which isn't a flaw by default — but the narrative is woven in such a manner that the readers will feel smothered with information. Bearing that in mind, this book nevertheless presents one of the rare forays into this chapter of Yugoslav history.

Библиографија / Bibliography

Марија Вушковић

БИБЛИОГРАФИЈА СРБИЈЕ ЗА 2009. ГОДИНУ

СКРАЋЕНИЦЕ

БГ	Браничевски гласник
Весник ВМ	Весник Војног музеја
VIG	Војноисторијски гласник
Годишњак ГБ	Годишњак града Београда
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју
Зборник ИБиХ	Зборник за историју Босне и Херцеговине
Зборник СХ	Зборник о Србима у Хрватској
Зборник РНМ–Археологија	Зборник радова Народног музеја — Археологија
МЗ	Милешевски записи
<i>Museum</i>	<i>Museum</i> Годишњак Народног музеја у Шапцу
НЗ	Новопазарски зборник
СЗ	Смедеревски зборник
Споменица ИАС	Споменица Историјског архива Срем
ССА	Стари српски архив
ТИ	Токови историје
ЦС	Црквене студије

I

Предсловенски период

Avdijev, Vsevolod Igorevič, *Istorija starog Istoka*, preveo Miroslav Marković, 1. izd. — Beograd 2009, 456 str.

Алексић Премовић, Драгица, *Археолошко истраживање локалитета „Код џамије“ и „Мали Дивич“ у селу Дунишићима код Сјенице у 2009. години*, НЗ 32 (2009) 291–294.

Богосављевић Петровић, Вера, *Развој технокомплекса окресаног камена у раном неолиту Србије*, Зборник РНМ — Археологија 19, 1 (2009) 37–58.

Бојић, Зоја, *Вештина ратовања Римљанина Витрувија*, Весник ВМ 36 (2009) 4–10.

- Болотов, Василиј Васиљевич, *Предавања из историје древне Цркве. [2], Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, превео са руског Ђорђе Лазаревић, Краљево 2009, 402 стр.
- Борић-Брешковић, Вера, *Нови погледи на нумизматичке налазе са Магуре*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 343–363.
- Бугарски, Иван, *Ромејске сулице 6. века и налази са Градине у Врсеницама и Лишке ћаве*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 423–453.
- Васић, Милоје — Петковић, Софија — Николић-Манојловић, Весна — Крижанец, Милица, *Резултати истраживања вишеслојног налазишта Norreum Margi–Равно–Пуприја у 1989. години*, Весник ВМ 36 (2009) 133–143.
- Гаковић, Драган, *Одiseја човека са Helma: праисторија Европљана*, Београд 2009, 381 стр.
- Глумац, Мирјана, *Калупи са Некрополе Губеревац–Гомилице*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 221–231.
- Дмитровић, Катарина, *Насеље раног бронзаног доба на налазишту Слатина у Горњој Горевици код Чачка*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 103–117.
- Дрча, Бранко С., *Посребрени бронзани антонинијани из гроба G-5089 у Виминацијуму*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 165–181.
- Ђушанић, Slobodan, *The Valle Ponti Lead Ingots: Notes on Roman Notables' Commercial Activities in Free Illyricum at the Beginning of the Principate*, Старинар LVIII (2008) 107–118.
- Ђорђевић, Ана, *Шарнирске фибуле из околине Алексинца (нова аквизиција Народног музеја у Београду)*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 119–138.
- Ђорђевић, Биљана, *Питоси — један од могућих начина израде (етноархеолошки експеримент)*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 485–507.
- Ђорђевић, Маја, *Керамичке посуде са локалитета Градска пекара у Панчеву*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 281–299.
- Ђурић, Михаило, *Из историје античке филозофије*, Београд 2009, 308 стр.
- Живановић, Зоран, *Публиковани археолошки локалитети општине Коцељева*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 33–52.
- Игњатовић Милорад, *Остава касног бронзаног доба из Угриноваца код Београда*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 11–52.
- Илинична, Романчук Альбина, *Значење истраживањих Херсонеса–Херсона и концепција Г. Острогорског о византијском граду периода „темних веков“*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 183–209.
- Јовановић, Александар, *Белешке уз археолошке стазе Леонтија Павловића*, СЗ 2 (2009) 11–18.
- Јовановић, Александар, *Археолошка сведочанства контаката између региона Стримона и наших простора у античком периоду*, Зборник РНМ — Археологија 19, 1 (2009) 301–313.
- Јовановић Александар Б., *Трагом значења једног привеска из Жидовара*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 119–129.
- Јанковић, Марко А., *Римске игре на табли у Сингидунуму и околини*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 55–66.
- Капуран, Александар, *Архитектура из позног бронзаног и старијег гвозденог доба у басену Јужне Мораве*, Београд 2009, 186 стр.

- Ковић, Гордана, *Делови војничких појасева из античке збирке, Музеум 10* (Шабац 2009) 19–32.
- Крстић, Вера, *Теракоте из Грчко–Хеленистичке збирке Народног музеја у Београду (колекција С. Јаворине)*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 205–219.
- Крунић, Славица, *Типови златних минђуша са украсном главом из збирке Музеја града Београда*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 69–86.
- Крунић, Славица, *Мотиви маске на светиљкама из Сингидунума*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 233–251.
- Крунић, Славица Ж., *Три фигурално обликоване светиљке из Музеја града Београда*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 133–144.
- Кузмановић–Нововић, Ивана Б., *Подунавски коњаници на гами из Народног музеја у Београду*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 147–153.
- Лазаревић, Бранислава, *Измештање неолитске пећи са локалитета Винча–Бело брдо*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 73–100.
- Лазић, Мирослав Д., *Ко су били Дарданци*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 53–74.
- Лома, Светлана, *Нови римски епиграфски налази из Полимља*, МЗ 8 (2009) 11–30.
- Лома, Светлана, *Два епиграфско–историјска прилога*, Старинар LVIII (2008) 189–196.
- Микић, Живко М., *Антрополошке одлике становништва на територији Косова и Метохије од неолита до касног средњег века*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 211–227.
- Miladinović–Radmilović, Nataša, *The Late Roman Necropolis Beljnjača in Šid, Anthropological Analysis*, Старинар LVIII (2008) 175–183.
- Милетић, Гордана, *Колекција грнчарских посуда за течност из етнолошке збирке Музеја у Смедереву*, СЗ 2 (2009) 179–214.
- Mitrović, Goran — Popović, Petar, *New Numismatic Finds from Krševica*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 155–162.
- Mihailović, Dušan, *Prehistoric Settlements in Caves and Rock–Shelters of Serbia and Montenegro. Fasc. 2, Upper Palaeolithic and Mesolithic Chipped Stone Industries from Crvena Stijena*, Belgrade 2009, 149 str.
- Михаиловић, Душан Д., *Пећински комплекс Баланица и палеолит нишке котлине у ширем регионалном контексту*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 1–23.
- Miščević Milenko, *Rimski imperijalni novac: priručnik za početnike*, Beograd 2009, 191 str.
- Najhold, Branko, *Taurunum Romanum*, Zemun 2009, 311 str.
- Nikolić, Dubravka — Vuković, Jasna, *Vinča Ritual Vessels: Archaeological Context and Possible Meaning*, Старинар LVIII (2008) 51–68.
- Nikolić, Snežana — Raičković Angelina, *Prosopomorphic Vessels from Moesia Superior*, Старинар LVIII (2008) 135–146.
- Оставе рудничко–таковског краја*: Галерија Музеја рудничко–таковског краја, Праисторија, Београд 2009, 38 стр.
- Оставе рудничко–таковског краја*: Галерија Музеја рудничко–таковског краја, Антика, Београд 2009, 31 стр.
- Оставе рудничко–таковског краја*: Галерија Музеја рудничко–таковског краја, Средњи век, Београд 2009, 18 стр.
- Пејић, Предраг, *Представа Трачког коња из манастиришта св. Николе код Пирота*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 271–280.

- Pelcer, Olga, *Dojilje u rimskom Egiptu*, Beograd 2009, 122 str.
- Perić, Slaviša, *The Oldest Cultural Horizon of Trench XV at Drenovac*, Старинар LVIII (2008) 29–44.
- Петковић, Жарко, *Спољна политика Понтске краљевине*, Београд 2009, 286 стр.
- Петровић, Бисенија, *Живот у глини: неолитска уметност на тлу Београда, фигурална пластика из збирки Музеја града Београда*, Музеј града Београда, Београд 2009, 171 стр.
- Пецикоза, Владимир, *Анализа пећи из млађег неолита на централном Балкану*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 27–35.
- Пилиповић, Сања, *Надгробни медаљон у облику шкољке из Музеја у Смедереву*, СЗ 2 (2009) 19–28.
- Plaut, Tit Максике, *Blizanci: (Menehmi)*, prevela s latinskog Jelena Todorović, Beograd 2009, 186 str.
- Pop Lazić, Stefan, *Late Roman Necropolis Beljњаča in Šid*, Старинар LVIII (2008) 163–173.
- Поповић, Ивана, *Нови поглед на археолошке налазе из консекративног споменика 1 на Магури*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 315–342.
- Роповић, Ivana, *Relief Decorated Handles of Ceramic Paterae from Sirmium, Singidunum and Viminacium*, Старинар LVIII (2008) 119–134.
- Роповић, Petar, *Krševica: Forty Years after*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 141–153.
- Роповић, Petar, *Archaeological Finds from the Vaulted Building at Krševica*, Старинар LVIII (2008) 95–104.
- Радичевић Дејан, *Прилог проучавању рановизантијских фибула на тлу Србије са посебним освртом на налаз са Лишке Ђаве код Гуче*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 403–421.
- Ранков-Кондић, Јелена, *Станица Диана на дунавским катаарактама пројекат диана/занес 1978/9–2008/9 (30 година пројекта Ђердап II)*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 367–401.
- Ратковић, Деана, *Калуп од камена из Кучева*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 255–269.
- Redžić Saša, *VTERE FELIX Belt Sets on the Territory of Viminacium*, Старинар LVIII (2008) 155–161.
- Ристић, Светислав, *Хеленски митови и легенде*, Врњачка Бања 2009, 326 стр.
- Ристић, Светислав, *Знаменити Хелени*, Врњачка Бања 2009, 278 стр.
- Ристић, Светислав, *Хеленски свет 1*, Врњачка Бања 2009, 323 стр.
- Ристић Светислав, *Хеленски свет 2*, Врњачка Бања 2009, 358 стр.
- Ружић, Мира А., *Силван и Херкул у загробним веровањима становника муниципијума С...*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 103–116.
- Seneka, Lucije Anej, *Pisma prijatelju*, preveo sa latinskog Albin Vilhar, Beograd 2009, 596 str.
- Сладић Миодраг Б, *Бојена керамика у културама млађег гвозданог доба Европе*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 77–100.
- Софокле, *Антигона*, превео с грчког Милош Н. Ђурић, Обреновац 2009, 101 стр.
- Стојаковски, Борис, *Сократ Схоластик као извор за рану црквену историју Сирмијума*, Споменица ИАС 8 (2009) 210–222.

- Стојић Игор, *Физичко–антрополошка анализа скелета из аварске некрополе са локалитета Старчево Ливаде*, ИЧ 58 (2009) 9–32.
- Stojić, Milorad, *New Finds from Rutevac and Deliberation on Purpose, Origin, Place of Production and Ethnic Attribution of Mramorac Type Belts*, Старинар LVIII (2008) 87–94.
- Sun Cu, *Umeće ratovanja*, preveo Mirko Bižić, Beograd 2009, 137 str.
- Tripković, Boban — Milić, Marina, *The Origin and Exchange of Obsidian from Vinča Belo– Brdo*, Старинар LVIII (2008) 71–85.
- Tutundžić, Sava P., *Classification and Meaning of Copper Maceheads, Maces and Scepters in the Chalcolithic Southern Levant: a Rethinking*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 17–34.
- Филиповић, Војислав М., *Две хумке са илирског гробља у Буковачком пољу*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 37–48.
- Фини, Масимо, *Нерон: две хиљаде година лажни*, превела са италијанског Маја Чалија, Београд 2009, 199 стр.
- Флоровски, Георгиј Васиљевич, *Источни оци IV века*, превео са руског Миливој Р. Мијатов, 2. изд. Београд — Света Гора Атонска 2009, 238 стр.
- Флоровски, Георгиј Васиљевич, *Источни оци V–VIII века*, превео са руског Миливој Р. Мијатов, 2. изд. Београд — Света Гора Атонска — Манастир Хиландар 2009, 257 стр.
- Херодот, *Херодотова Историја*, превео са старогрчког Милан Арсенић, Београд 2009, 563 стр.
- Homer, *Ilijada*, prevod Miloš N. Đurić, Beograd 2009, 576 str.
- Норације, Flak Kvint, *Pesme*, preveo Gordan Maričić, Beograd 2009, 93 str.
- Царска новест*, превод с латинског Мирослава Мајхер — Жарко Петковић, Београд 2009, 238 str.
- Цветковић, Снежана, *Античка пластика Смедеревске тврђаве — преглед досадашњих истраживања*, СЗ 2 (2009) 29–44.
- Церовић, Момир, *Хумка из бронзаног доба на локалитету Качер у Церовцу*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 7–18.
- Ciceron, Marko Tulije, *Pisma Atiku* 1, preveli s latinskog Jelena Savić i dr, Beograd 2009, 303 str.
- Црнобрња, Адам Н., *Прилог убикацију statio Confluentes*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 155–164.
- Šarić, Josip, *Paleolithic and Mesolithic Finds from Profile of the Zemun Loess*, Старинар LVIII (2008) 9–21.
- Шљивар, Душко — Марковић, Славица, *Прилози винчанској керамографији*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 61–71.

II

Средњи век

- Александровна, Чернова Марија, *Грамота цара Стефана Уроша Дубровчанам о трговле*, ССА 8 (2009) 81–86.

- Алексић, Владимир, *Почетак владавине Стефана Немање и његово ктиторство као разлог сукоба са браћом*, Весник ВМ 36 (2009) 11–17.
- Алексић, Владимир, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009) 69–80.
- Бакалова, Елка, *Обицество и изјуство в България през XIII век*, ЗРВИ 46 (2009) 239–254.
- Благојевић, Милош, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009) 149–166.
- Благојевић, Милош, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 7–42.
- Благојевић, Милош, *Захумско-херцеговачка епископија и митрополија: од оснивања до краја XIX века*, Београд 2009, 78 стр.
- Божанић, Снежана, *Дендролошки међници у српским средњовековним повељама: њихова друштвена, митолошка и религијска функција*, Годишњак ФФ НС 34, 2 (2009) 285–295.
- Божанић, Снежана, *Спорови око земљишта и међа у области Константина Драгаша*, Споменица ИАС 8 (2009) 117–127.
- Бојанин, Станоје, *Израчунавање Петровог месопуста, поклада и поста према рукопису АСАНУ № 24*, Мешовита грађа 30 (2009) 7–14.
- Бојанин, Станоје, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 119–128.
- Бубало, Ђорђе, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 201–230.
- Бубало, Ђорђе, *Писана реч у српском средњем веку: значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009, 358 стр.
- Burgmann, Ludwig, *Die Nomoi Stratiotikos, Georgikos und Nautikos*, ЗРВИ 46 (2009) 53–64.
- Веселиновић, Андрија, *Три повеље из 15. века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183–204.
- Видић, Велибор, *Поседи породице Моровић у Мачви*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 55–60.
- Војводић, Драган, *Персонални састав слике власти у доба Палеолога. Византија–Србија–Бугарска*, ЗРВИ 46 (2009) 409–431.
- Геров, Георги, *Ангелите — пазители на входа*, ЗРВИ 46 (2009) 435–442.
- Gesta regni Sclavorum* 1, критичко издање и превод (приредила и превела Драгана Кунчер), коментар Тибор Живковић, Београд — Манастир Острог 2009, 192 стр.
- Гиљен, Никола, *Принцеза Оливера, заборављена српска кнегиња*, Београд 2009, 241 стр.
- Глигоријевић-Максимовић, Мирјана, *Антички елементи у задужбинама српских ктитора XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 255–264.
- Љозелев, Васил, *Българското царство през XIII век: насоки и фактори във външната му политика*, ЗРВИ 46 (2009) 119–128.
- Д'Амико, Роза, *Милешева и уметнички кругови преко Јадрана: иконографске и сликарске везе у 13–14. веку*, МЗ 8 (2009) 41–56.

- Джурова, Аксинија, *Реинтерпретација на крилата змија (дракон) в христијанска традиција (По повод украсата на Дивошевото евангелие)*, ЗРВИ 46 (2009) 265–280.
- Драгичевић, Павле, *Двије дубровачке жалбе поводом продаје соли у Суторини, Граѓа о прошлости Босне 2* (Бања Лука 2009) 99–110.
- Драгичевић, Павле, *Писмо Сандаљу Хранићу поводом напада његових људи на дубровачки брод, Граѓа о прошлости Босне 2* (Бања Лука 2009) 147–152.
- Драгојловић, Драгољуб, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, Београд 2009, 353 стр.
- Драгојловић, Драгољуб, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 2009, 401 стр.
- Живковић, Валентина, *Култови светитеља заштитника од куге (XIV–XVI век)*, ИЧ 58 (2009) 181–196.
- Živković, Tibor — Radovanović, Vojana, *Titre de Trpimir selon les dires de Gottschalk*, ИЧ 58 (2009) 33–42.
- Живојиновић, Драгић, *Фалсификовани акт хиландарског братског сабора и иугмана Саве о аделфатима за башту Андонија, ССА 8* (2009) 57–68.
- Ивић Павле, *Студије из српске средњовековне писмености*, Нови Сад 2008, 737 стр.
- Илијић Горан, *Налази топова са простора Београдске тврђаве као сведочанства угарско–турских борби за Београд*, Весник ВМ 36 (2009) 18–28.
- Исаиловић, Невен, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића Хрватињића у Сплиту (1403–1413)*, ИЧ 58 (2009) 125–146.
- Исаиловић, Невен — Фостиков, Александра, *Писмо краља Стефана Дабише Дубровчанима о овлашењу Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола, Граѓа о прошлости Босне 2* (Бања Лука 2009) 91–98.
- Исаиловић, Невен, *Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватињића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје, ССА 8* (2009) 167–182.
- Јанковић, Живорад, *Трагом средњег века*, Београд 2009, 152 стр.
- Јечменица, Дејан, *Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукицу Хрватињићу, Граѓа о прошлости Босне 2* (Бања Лука 2009) 11–24.
- Јечменица, Дејан, *Разрешница краља Стефана Душана за дубровачко трговачко друштво Вукасовић–Лукаревић–Гучетић, ССА 8* (2009) 37–44.
- Јечменица, Дејан, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића са браћом, ССА 8* (2009) 45–56.
- Јовчева, Марија, *Јужнославјанската литургическа книжнина през XIII век*, ЗРВИ 46 (2009) 351–364.
- Каžдан, Aleksandar, *Vizantija — ljudi i моћ, uvod u savremene vizantijske studije, preveo Željko Petrović*, Beograd 2009, 253 str.
- Калић, Јованка, *Држава и Црква у Србији XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 129–138.
- Картешев, Антон Владимирович, *Васељенски сабори*, превод Мира Лалић, Београд 2009, 621 стр.
- Коматина, Предраг, *Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу*, ЗРВИ 46 (2009) 27–52.

- Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*, превела Гордана Јовановић, Београд 2009, 115 стр.
- Кордис, Јоргос, *Фајумски портрети и византијска икона*, превео Драган Поповић, Крагујевац 2009, 104 стр.
- Krsmanović, Војана, *Das Problem des sogenannten zusammengesetzten Bezirke auf dem Balkan im 11. Jh. — Zwei Fallbeispiel*, ЗРВИ 46 (2009) 65–88.
- Крстић, Александар, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, СЗ 2 (2009) 45–72.
- Куртовић, Есад, *Радосалићи — примјер «једнократних презимена» средњег вијека*, Београд 2009, 161 стр.
- Лома, Александар, *Секундарно -ска у топонимији Србије*, Ономатолошки прилози 19–20, Београд 2009, 1–13.
- Лома, Александар, *Сутиван и око њега*, МЗ 8 (2009) 57–68.
- Лопандић, Душко, *Ликови и приче из српског средњег века: у потрази за потомством Немањића*, Београд 2009, 215 стр.
- Максимовић, Љубомир, „Византинизми“ краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 139–148.
- Максимовић, Љубомир, *Византијски свет и Срби*, Београд 2009, 535 стр.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Петар Катена, которски трговац (14. век)*, ИЧ 58 (2009) 79–92.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Реликвије, чудотворења и furta sacra. Прилог истраживању српско-бугарских односа током четврте деценије XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 281–298.
- Марковић, Биљана, *Право прече куповине према законодавству цара Стефана Душана*, ИЧ 58 (2009) 63–78.
- Миладиновић Радмиловић, Наташа, *Антрополошка анализа налаза из гробова у цркви Светог Игњатија у Жудојевићима*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 1–26.
- Милтенова, Анисава, „Низовата“ книжнина през XIII век: сборници, произведения и цикли в българската и сръбската традиция, ЗРВИ 46 (2009) 365–380.
- Miljković, Војан, *Once again on the fragment of a fresco in Vatopedi*, ЗРВИ 46 (2009) 107–118.
- Миљковић, Ема, *Тимарски систем у нахији Сјеница у другој половини 15. века*, МЗ 8 (2009) 97–108.
- Миљковић, Ема, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору у првом веку османске владавине: градска насеља као носилац исламске културе и цивилизације (на примеру Смедеревског санџака)*, ЦС 6 (Ниш 2009) 341–351.
- Митровић, Катарина, *Епископ Анђело Фазоло и презвитер Трифун Скити. О сукобу грађанина и аристократе у Которској епископији*, Годишњак ДИ 16, 3 (2009) 43–56.
- Михаљчић, Раде, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 123–128.
- Михаљчић, Раде, *Исправа о примању краља Стефана Остоје за дубровачког властелина*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 129–146.

- Михаљчић, Раде, *Исправа о примању Хрвоја Вукчића за дубровачког властелина*, ССА 8 (2009) 159–166.
- Мишић, Синиша, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, МЗ 8 (2009) 31–40.
- Мишић, Синиша, *Српско-бугарски односи на крају XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 333–340.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 11–36.
- Мишић, Синиша, *Прилог сакралној топографији Бихора и Корита*, ЦС 6 (Ниш 2009) 329–340.
- Мусакова, Елисавета, *Българската рѣкописната книга през XIII век*, ЗРВИ 46 (2009) 299–312.
- Недељков, Љиљана, *Методологија теренских топонимијских истраживања северног Баната*, Ономатолошки прилози 19–20, Београд 2009, 25–33.
- Николић, Маја — Радић, Радивој, *Подаци Ефрема из Еноса о српској историји XIII века*, ЗРВИ 46 (2009) 231–238.
- Николов, Георги, *Вънтрешнополитическото развитие на възобновеното Българско царство (края на XII — края на XIII век): фактори и проблеми*, ЗРВИ 46 (2009) 167–178.
- Нинковић, Веселинка, *Средњовековно оружје из збирки Народног музеја у Београду*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 455–483.
- Новаковић, Бојан, *Anagastum или Оногоште*, Ономатолошки прилози 19–20, Београд 2009, 15–23.
- Norvič, Džon Džulijus, *Vizantija: rani vekovi*, preveo s engleskog Predrag Urošević, Beograd 2009, 359 str.
- Оташевић, Бранислав, *Културно историјски споменици и топоними на подручју средњовековних жупа Плав, Зла ријека и Будима*, МЗ 8 (2009) 133–150.
- Пајић, Миле В., *Светиње моравске Србије: ризнице, завештања Немањића*, Шабац 2009, 133 стр.
- Пајић, Миле В., *Светиње средњовековне Србије, наслеђе хришћанског Оријента*, Шабац 2009, 128 стр.
- Пајић, Миле В., *Светиње старе Рашке, задужбине Немањића*, Шабац 2009, 200 стр.
- Парошки, Милан, *Свети Сава и Соломонова мудрост: Жича — најстарији дводоми парламент на свету*, Београд 2009, 151 стр.
- Петровић, Владета — Булић Дејан, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ 58 (2009) 43–62.
- Пириватрић, Срђан, *Једна претпоставка о пореклу цара Константина Асена «Тиха»*, ЗРВИ 46 (2009) 313–332.
- Попконстантинов, Казимир, *Заклинателни молитви върху оловни амулети от средновековна България и паралелите им в требници от средновековна Сърбия*, ЗРВИ 46 (2009) 341–350.
- Поповић, Раде, *Два писма Дубровчана госпођи Јели и војводи Сандаљу Хранићу*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 111–122.
- Порчић, Небојша, *Писмо бана Степана II Котроманића о разрешењу рачуна браће Држића*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 25–34.

- Порчић, Небојша, *Пропусница цара Уроша за дубровачко посланство*, ССА 8 (2009) 87–100.
- Премовић-Алексић, Драгица, *Средњовековне наушнице из музеја „Рас“ у Новом Пазару*, НЗ 32 (2009) 7–18.
- Радичевић, Дејан, *Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском Подунављу*, Старинар LVIII (2008) 197–212.
- Рудић, Срђан, *Неколико нових података о Рестоју Милохни*, ИЧ 58 (2009) 173–180.
- Рудић, Срђан, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 153–168.
- Рудић, Срђан, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику*, ССА 8 (2009) 101–110.
- Рудић, Срђан, *Повеља Ђурђа I Балшића Дубровчанима*, ССА 8 (2009) 111–118.
- Sveti Avgustin, *Ispovesti*, prevod Milan Tasić, Beograd 2009, 103 str.
- Смиљанић, Аранђел, *Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 35–44.
- Смиљанић, Аранђел, *Писмо Дабижива Чихорића Дубровчанима*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 45–52.
- Смиљанић, Аранђел, *Босански жупани у 15. веку*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 29–46.
- Станкова, Радослава, *Србски и бљгарски празнични минеи от XII век (съпоставка на състава и структурата)*, ЗРВИ 46 (2009) 395–406.
- Станковић, Влада, *Бугарска и Србија у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера*, ЗРВИ 46 (2009) 179–200.
- Стојковски, Борис, *Трговина робљем између Балканског и Иберијског полуострва током 14. и 15. века*, Годишњак ФФ НС 34, 2 (2009) 265–276.
- Стојковски, Борис, *Арапски географ Идриз о Јужној Угарској и Србији*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 59–70.
- Суботин-Голубовић, Татјана, *Шта је све нестало из српских минеја XIII века?*, ЗРВИ 46 (2009) 381–394.
- Томовић, Гордана, *Посед српског властелина Детоша у 14. веку*, ИЧ 58 (2009) 93–108.
- Томовић, Гордана — Пушица, Славољуб, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, МЗ 8 (2009) 69–96.
- Тошић, Ђуро, *Босански „лутајући витезови“ Паитровићи*, ИЧ 58 (2009) 147–172.
- Тошић, Ђуро, *Упутство дубровачком посланику код херцеговачког санџак-бега у Пљевљима*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 169–178.
- Ђирковић, Сима, *Писмо краља Стефана Твртка I о дугу сребреничког цариника Драгоја Бенвенутића*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 63–70.
- Ђирковић, Сима, *Писмо митрополита јерусалимског Михаила Дубровчанима*, ССА 8 (2009) 129–136.
- Ђирковић, Сима, *Друго писмо митрополита јерусалимског Михаила Дубровчанима*, ССА 8 (2009) 137–142.
- Ćosović, Tatjana, *Serbian Royal and Imperial Dynasty Nemanjić*, Belgrade 2009, 109 str.

- Узелац, Александар, *Ко је спалио Жичу?*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 1–12.
- Узелац, Александар, „Кан“ Ногај, краљ Милутин и српско–татарски сукоби крајем 13. века, *VIG* 1 (2009) 9–31.
- Узелац, Александар, *Кумани у средњовековнј Србији*, Гласник 43 (Ваљево 2009) 5–18.
- Фајфрић, Жељко, *Istorija krstaških ratova*, 2. izd Sremska Mitrovica 2009, 392 стр.
- Фајфрић, Жељко, *Света лоза Стефана Немање*, 2. изд., Сремска Митровица 2009, 481 стр.
- Фајфрић, Жељко, *Кнез Лазар и деспот Стефан*, 2. изд., Сремска Митровица 2009, 204 стр.
- Ферјанчић, Жожидар, *Византија и јужни Словени*, Београд 2009, 143 стр.
- Фосије, Робер, *Ljudi srednjeg века*, превели са француског Танја Пекић ... et al, 1. изд, Novi Sad 2009, 339 стр.
- Фостиков, Александра — Исаиловић, Невен, *Повеља краља Стефана Дабиче о овлашћењу Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола*, Грађа о прошлости Босне 2 (Бања Лука 2009) 71–90.
- Фостиков, Александра — Исаиловић, Невен, *Повеља краља Стефана Дабиче о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће*, ССА 8 (2009) 143–158.
- Нарди, Ђура, „*The lonea domini Philippi Drugethi*“ (*Carine gospodara Filipa Drugeta*), Годишњак ФФ НС 34, 2 (2009) 277–284.
- Харди, Ђура, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у 13. веку*, Споменица ИАС 8 (2009) 65–80.
- Caseau, Béatrice, *L'image du mauvais moine: les remnuoths et les sarabaïtes de Jérôme et de Cassien*, ЗРВИ 46 (2009) 11–26.
- Цвијановић, Ирена Р., *Арапски писани извори о трговачким путевима и градовима у словенским земљама од 9. до 12. века*, Архаика 2 (2008) (Београд 2009) 229–238.
- Cheyne, Jean–Claude, *Le rôle de la „bourgeoisie“ constantinopolitaine (XI–XII siècle)*, ЗРВИ 46 (2009) 89–106.
- Шуица, Марко, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109–124.

III

16–18. век

- Амедоски, Драгана, *Попис џизје вилајета Бован из 1607. године*, Мешовита грађа 30 (2009) 41–54.
- Андрић, Иво, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Београд 2009, 185 стр.
- Бошковић, Ђорђе, *Један попис села Митровачког провизората из 1720. године*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 71–96.
- Бронза, Боро, *Политика Аустрије према хришћанима Сјеверозападне Босне крајем 18. вијека*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 59–82.

- Гавриловић, Славко, *Представка Поешке жупаније из 1747. године о оптерећењу становништва и његовом мигрирању у Војну границу*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 445–452.
- Гарић-Петровић, Гордана, *Постављање парохијалних свештеника: обавезе села*, Мешовита грађа 30 (2009) 55–66.
- Грађа за историју Војне границе у XVIII веку. Књ. 5, Вараждински генералат. Књ. 3*, приредио Славко Гавриловић; уредник Василије Крестић, Београд 2009, 408 стр.
- Димић, Жарко, *Један пример односа градских власти према коцкарским играма у Карловачком комунитету крајем 18. века*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 123–128.
- Думић, Оливера, *Манастир Томић и Јаковић*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 13–42.
- Ђорђевић, Милош, *Узвештај апостолског визитатора Петра Мазарекија о Србији (1623–1624)*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 43–65.
- Edwards, Džon, *Torkvetada i inkvizitori*, preveo s engleskog Sreten Stojanović, Sremski Karlovci: Novi Sad 2009, 244 str.
- Зиројевић, Олга, *Srbija pod turskom vlašću: 1459–1804*, 3. izd, Beograd 2009, 370 str.
- Јанковић, Првослав — Мишков Милован, *Теодор Јанковић Миријевски: ручнаја књига*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 61–76.
- Катић, Срђан, *Заповест о проиводњи шалитре у Румелији 1521. године*, Мешовита грађа 30 (2009) 15–22.
- Катић, Срђан, *Потрошни материјали у османском рударству и металургији*, ИЧ 58 (2009) 197–208.
- Катић, Тајјана, *Приходи кадилука Призрен од трговине свилом, рудника Корише и остало (1525–1544)*, Мешовита грађа 30, Београд 2009, 23–40.
- Катић, Тајјана, *„Сироте кудељнице“ и баитинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству — на примеру Призренског санџака у 16. веку*, ИЧ 58 (2009) 209–230.
- Комар, Горан Ж., *Прилози биографији високопреосвећеног митрополита Стефана Љубибратића*, Зборник МСИ 79–80, 97–122.
- Комар, Горан Ж., *Цркве Старог новског града (16–18 века)*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 47–58.
- Косановић, Богдан, *Сава Владиславић–Рагузински у свом и нашем времену*, Београд 2009, 16 стр.
- Крешић, Огњен, *Барон де Тот — Минхаузенев узор као модернизатор османске војске*, НЗ 32 (2009) 19–38.
- Макижавели, Nikolo, *Vladalac*, prevela sa italijanskog Jelena Todorović, Beograd 2009, 146 str.
- Маринковић, Мирјана, *Тајни мемоар Александра Каратеодори-наше са Берлинског конгреса*, ИЧ 58 (2009) 249–260.
- Матицки, Миодраг, *Периодични карактер публикација намењених младима у 18. и почетком 19. века*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 133–138.

- Miraljes, Ostos Huan, *Ernan Kortes, tvorac Meksika*, preveo Branislav Đorđević, Beograd 2009, 709 str.
- Петровић Милић, Ф., *Руска помоћ манастиру Милешева у 17. и на почетку 18. века у светлу архивских докумената*, МЗ 8 (2009) 157–180.
- Пузовић, Предраг, *Рад митрополита Павла Ненадовића на обнови монашког живота и општежића у фрушкогорским манастирима*, ЦС 6 (Ниш 2009) 353–363.
- Радосављевић, Недељко, *Београдска митрополија по попису из 1826*, ИЧ 58 (2009) 231–248.
- Самарџић, Никола, *Стварност институционализованог раног османског мултикултурализма: право и судови у империјалној структури и свакодневници*, НЗ 32 (2009) 51–62.
- Селимовић, Салих, *Штављанска села у турском попису 1604. године*, НЗ 32 (2009) 39–50.
- Starobinski, Žan, *Otkrivanje slobode: 1770–1780. 1789: znamenja razuma*, prevela s francuskog Jelena Stakić, Sremski Karlovci — Novi Sad 2009, 380 str.
- Фотић, Александар, *Јаничарски амблеми (нишани) на Мрачној капији*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 115–126.
- Шаљић, Јована, *Османске џамије као део исламске баштине горњег Полимља*, МЗ 8 (2009) 109–118.
- Шћекић, Раденко, *Средње Полимље и Потарје током Првог српског устанка*, МЗ 8 (2009) 181–194.

IV

19. и почетак 20. века

- Автобиографија Аранђела Илића намесника моравског у округу пожаревачком*, Београд 2009, 141 стр.
- Андрић, Иво, *Политички списи: рађање фашизма*, Београд 2009, 97 стр.
- Анђелковић, Слађана, *Уџбеници јестаственице у српским основним школама 19. века*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 7–20.
- Антоловић, Михаел, *Прилог историји Немаца у Јужној Угарској у 19. веку*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 183–202.
- Антонијевић, Милић, *Сведоци времена: сећање на XX век*, (хроника), Мало Црниће 2009, 211 стр.
- Арсић, Ирена, *Писма Меда Пуџића упућена у Београд: Јовану Гавриловићу, Матији Бану и Стојану Новаковићу 1859–1878*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 461–474.
- Балта, Иван, *Странацке борбе и „Осјечка резолуција“ 1905. године*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 173–199.
- Berend, Ivan T., *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laisses-faire do globalizacije*, prevela sa engleskog Ana Ješić, Beograd 2009, 397 str.

- Бован, Владимир, *Срби из Босне и Херцеговине — просветни и национални радници у Старој Србији од шездесетих година 19. века до краја турске владавине*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 91–100.
- Бошков, Светозар, *Настава античке историје у Учитељској школи у Сомбору у 19. веку*, *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век)*, Сомбор 2009, 39–44.
- Војводић, Михаило, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009, 188 стр.
- Војиновић, Станиша, *Јоксим Новић Оточанин*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 97–147.
- Вулетић, Александра, *Нежељена деца, ванбрачне трудноће у Шабачком округу у првој половини 19. века*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 69–82.
- Гавриловић, Владан, *Молба Јована Суботића из 1842. за цензорско звање у Будиму*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 143–146.
- Гавриловић, Владан, *Прилози биографији народног капетана Милоша Војновића*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 147–156.
- Димић, Жарко, *Попис инвентара карловачке болнице из 1836. године*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 129–143.
- Дугин, Александар Гељевич, *Геополитика постмодерн: доба нових империја: осврти на геополитику XXI века*, превела са руског Сава Росић, Београд 2009, 300 стр.
- Думић, Оливера, *Стање у османској војсци непосредно пред балканске ратове*, *Весник ВМ* 36 (2009) 144–153.
- Ђивковић Вуковић, Андреа Јелена, *Развој физичког васпитања у српској Учитељској школи у Сомбору до 1914. године*, *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век)*, Сомбор 2009, 45–60.
- Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, приредила Љубомирка Кркљуш, Нови Сад 2009, 233 стр.
- Јагодић, Милош, *Два извештаја Артура Еванса о Старој Србији из 1883. године*, *Мешовита грађа* 30 (2009) 77–96.
- Јагодић, Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету: (1878–1912)*, Београд 2009, 408 стр.
- Јагодић, Милош, *Српски студенти у Паризу средином шездесетих година 19. века*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 175–182.
- Јањетовић, Зоран, *Српски утицаји на свакодневну културу Немаца у Војводини*, *Годишњак ДИ* 16, 2 (2009) 19–34.
- Јовановић, Добривоје, *Јагодинска, Ћупријска и Параћинска нахија у Првом и Другом српском устанку*, Јагодина 2009, 278 стр.
- Јовановић, Зоран Т., *Сећања Милоша Цветића на отварање ХНК у Загребу*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 475–492.
- Јовановић, Милош, *Taming the Tavern. Social Space and Government Regulation in 19th Century Belgrade*, *Годишњак ДИ* 16, 3 (2009) 57–68.
- Јордановић, Бранислава, *Учитељи — покретачи, уредници и сарадници педагошких часописа у Србији у 19 и 20. веку*, *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век)*, Сомбор 2009, 77–82.

- Калинић, Војин, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд — Шибеник 2009, 204 стр.
- Ковић, Милош, *Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875–1878)*, Зборник ИБиХ 7 (Београд 2009) 159–172.
- Кораћ, Гордана, *Земун и Земунци у Првом српском устанку*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 129–202.
- Крестић, Петар В., *Пут у Цариград у свити кнеза Михаила*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 157–174.
- Крестић, Василије Ђ., *Кнез Милош Обреновић и Ђакова буна*, Смедеревска Паланка 2009, 187 стр.
- Крестић, Василије Ђ., *Милутин Тесла — свештеник у Смиљану*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 149–170.
- Лазић, Младен, *Друштвени односи у Србији у време закаснелог капиталистичког развоја*, Годишњак ДИ 16, 3 (2009) 7–42.
- Libman, Emil, *Doprinos subotickih lekara — Jevreja zdravstvenoj službi grada tokom XIX i XX veka*, ЕХ Pannonia 12–13 (Subotica 2009) 33–42.
- Маринковић, Мирјана, *Турци са стране кнезу Милошу*, фонд Књажеске канцеларије, документи на турском језику Архива Србије, превела Мирјана Маринковић, Београд 2009, 418 стр.
- Марков, Загорка, *Педагошко — истраживачки рад Божидара Борђошког (1910–1914)*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 103–120.
- Марковић, Игњатије, *Сто тридесет година проглашења аутокефалности Српске Цркве у Кнежевини Србији*, Саборност 3 (Пожаревац 2009) 205–220.
- Марковић, Саша, *Просветитељски карактер идеје Васе Стајића*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 121–132.
- Мастиловић, Драга, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: (1918–1929)*, Београд 2009, 483 стр.
- Матијевић, Милан — Никић, Горан, *Српске школе и образовање учитеља за рад у српским школама на подручју Хрватске до 1918. године*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 139–148.
- Микић, Ђорђе, *Српски конзулат и српска колонија у Трсту крајем 19. века*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 181–194.
- Миленовић, Ненад, *Миленко Веснић на конференцији о болничким бродовима у хагу 1904. године*, Мешовита грађа 30 (2009) 119–134.
- Милић, Драгојло, *Пламен буне над Тимоком*, 1883, Бољевац 2009, 378 стр.
- Милићевић, Милић Ј., *Транспортирање трупа Приморског кора и прва српска поморска битка 1913. године*, Весник ВМ 36 (2009) 39–51.
- Миљковић, Александар А., *Одломци о Антуну Фабрису — Критички осврт на чланке из листа „Дубровник“*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 285–315.
- Нинковић, Ненад, *Инвентар манастира Велика Ремета из 1896. године*, Споменица ИАС 8 (2009) 169–192.

- Новаков, Александра, *Просветни значај српске православне богословије у Призрену (1871–1890), Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век)*, Сомбор 2009, 171–186.
- Новаковић, Драган, *Црквена политика кнеза Милоша и борба за аутономију православне цркве у Србији*, ЦС 6 (Ниш 2009) 365–382.
- Новаковић, Коста, *Српска крајина: (успони, падови, уздизања)*, Београд — Книн 2009, 600 стр.
- Ozer, Agneš, *Srbi i Srbija u mađarskoj istoriografiji XIX veka*, Novi Sad 2009, 335 str.
- Павловић, Драгољуб М., *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849.* Београд 2009, 175 стр
- Пајковић, Веско, *Путовање Ати Воиџа кроз наше крајеве*, НЗ 32 (2009) 119–126.
- Перовић, Латинка, *Личност кнеза Миахила Обреновића на страницама дневника Николе Крстића*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 237–248.
- Петковић, Гордана, *Патријарх Јосиф Рајачић (1785–1861)*, 1. изд., Београд 2009, 234 стр.
- Петровић, Љубомир, *Између аматерског спорта и неформалног војног васпитања (Фрагменти из историје сељаштва Србије у 19. веку)*, ВИГ 1 (2009) 101–123.
- Пешић, Мирослав, *Никола Пашић од социјалисте до радикала*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 66–79.
- Поповић, Дејан В., *Тадића ћуприја — спор око моста 1851–1879*, Гласник 43 (Ваљево 2009) 151–159.
- Поповић, Радомир, *Прилози за биографију Јелисеја Вукајловића*, Споменица ИАС 8 (2009) 102–116.
- Радосављевић, Недељко, *Пет непознатих докумената за историју Срба у Босни и Херцеговини у бугарским фондовима*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 83–90.
- Рајић, Сузана, *Гувернадурство генерала Јована Мишковића 1890–1893*, Мешовита грађа 30 (2009) 97–118.
- Рајић, Сузана, *Милан Обреновић–краљ политичар*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 43–58.
- Растовић, Александар, *Реформски пакет Едварда Греја за македонију 1908. године*, ИЧ 58 (2009) 261–274.
- Рахић, Есад, *Први српски устанак и његов утицај на прилике у новопазарском санџаку*, НЗ 32 (2009) 63–94.
- Рашковић, Душан, *Унијаћење Срба у Дрншиу и Петрову пољу у 19. веку*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 195–217.
- Ристић, Дејан, *Усуд Карађорђево Србије: прича о српским Термопилима: битка на Чегру 1809*, Ниш 2009, 83 стр.
- Србије жалосно поновно поробљење 1813. године: зашто и како?*, превод и редакција са славеносрпског језика Миљенка Витезовић, Београд: Горњи Милановац 2009, 250 стр.
- Станић, Бранко, *Свињарство у привреди Церовца током 19. века*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 83–96.

- Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда: 1890–1914*, 2. изд., Београд 2009, 406 стр.
- Теиновић, Братислав, *Наоружање устаника у Босни 1875–1878. године*, Весник ВМ 36 (2009) 29–38.
- Тошева Карповић, Љубинка, *Православни трговци као корсари у време Илирских провинција*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 172–180.
- Тирић, Дејан, *Станојевићи из Трна*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 80–98.
- Ђоровић, Владимир, *Борба за независност Балкана*, 2. изд., Београд 2009, 199 стр.
- Тосић, Добрица, *Српско питање у XX веку: лична историја једног доба*, Београд 2009, 332 стр.
- Урић, Ненад, *Србија и устанак у Босни пре и на почетку Првог српско-турског рата 1876*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 101–156.
- Фајфрић, Жељко, *Династија Обреновић*, Сремска Митровица 2009, 757 стр.
- Фирсов, Сергеј Љвович, *Руска црква уочи промена: крај деведесетих година XIX века — 1918. године*, превела са руског Радослава Трнавац, Крагујевац 2009, 550 стр.
- Нађживуковић, Стеван, *Европа и двадесетом веку*, Београд 2009, 279 стр.
- Храбак, Богумил, *Јевреји у Београду: до стицања равноправности (1878)*, Београд 2009, 501 стр.
- Чолић, Љиљана, *Цариградски гласник о Србима у Хрватској, Славонији, Војводини и Далмацији (1895–1905)*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 219–283.
- Шаљић, Јована, *О једном сукобу Срба и Турака у Београду августа 1834*, Мешовита грађа 30 (2009) 67–76.

V

Први светски рат и међуратни период

- Алексић, Драган, *Лаки минобацач 46 мм wz. 1936 у наоружању Војске Краљевине Југославије*, Весник ВМ 36 (2009) 198–203.
- Antolović, Mihael, *Nacizam и kritičkim viđenјima savremenika*, Istorija 20. veka 2 (2009) 145–160.
- Антоловић, Михаел, *Немачко школство у Војводини (1918–1941)*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 107–128.
- Антоловић, Михаел, *Немци у Срему између два светска рата (1918–1941)*, Споменица ИАС 8 (2009) 81–100.
- Божић, Софија, *Почетак политичког организовања Срба у Хрватској после Првог светског рата и избори за Уставотворну скупштину Краљевине СХС 1920. године*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 317–336.
- Бојић, Душица, *Српска администрација и избеглице на Крфу 1916–1918. године*, Весник ВМ 36 (2009) 80–88.
- Вајагић, Предраг М., *Формирање Дунавске бановине*, Споменица ИАС 8 (2009) 128–145.

- Васић, Драгиша Д., *Бранко Чубриловић као припадник „Младе Босне“*, Зборник ИБиХ 6 (2009) 201–225.
- Васић, Драгиша Д., *Бања Врућица Симе Крстића*, Зборник ИБиХ 6 (2009) 227–239.
- Вуковић, Жарко, *Да не заборавимо: савезничке медицинске мисије у Србији 1915*, Београд 2009, 205 стр.
- Гашић, Ранка, *Urbanizacija međuratnog Beograda*, Istorija 20. veka 2 (2009) 53–66.
- Глибоњски, Милан Барања, *1918–1923: сећања*, приредили Василије Ђ. Крстић — Петар В. Крстић, Београд 2009, 138 стр.
- Grizo, Melina, *Diplomatija makedonskog pitanja: 1919–1934*, Beograd 2009, 96 str.
- Данаилова, Катерина, *Улога Лиге народа у очувању мира на Балкану 1925. године*, VIG 1 (2009) 124–146.
- Денда, Далибор, *Тенковске јединице у Војсци Краљевине Југославије (1930–1941)*, VIG 1 (2009) 147–171.
- Денда, Далибор, *Почеци и развој организованог скијашког спорта у војсци Краљевине СХС/Југославије*, Годишњак ДИ 16, 1 (2009) 69–82.
- Dimitrova, Snežana, *The Soldier's Death Sentence (1915–1918): Trauma, Archives and Witness (A case study of N. Iliev's unpublished war plays and published war short stories)*, Годишњак ДИ 16, 1 (2009) 7–44.
- Бикановић, Весна, *Исељеничко питање као предмет од јавног интереса у Краљевини Југославији*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 7–20.
- Бикановић, Весна, *Исељеници као предмет војног интереса југословенске државе у периоду између два светска рата (Прилог истраживању односа југословенске државе и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама)*, VIG 2 (2009) 131–147.
- Ђокић, Небојша, *Набавка наоружања и војне опреме из Италије за потребе војске Краљевине СХС/Југославије*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 99–144.
- Ђокић, Небојша, *Војнотехничка сарадња Краљевине Југославије и САД-а*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 129–162.
- Ђокић, Небојша — Радовановић Радован, *Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915. године*, Весник ВМ 36 (2009) 154–167.
- Ђурђевић, Милан, *Прилог занатству, саобраћају, угоститељству и трговини у Обреновцу у првој половин 20. века*, Гласник 43 (Ваљево 2009) 160–172.
- Ђурић, Вељко, *Варнава — патријарх српски*, Сремски Карловци: Београд 2009, 246 стр.
- Živanov, Sava, *Rusija 1917: od pada samodržavnog carstva do proglašenja demokratske republike 1*, Beograd 2009, 340 str.
- Živanov, Sava, *Rusija 1917: od pada samodržavnog carstva do proglašenja demokratske republike 2*, Beograd 2009, 341–847 str.
- Живојиновић, Драгољуб Р., *Вудро Вилсон и Лондонски пакт 1915. године*, ИЧ 58 (2009) 275–300.
- Јовановић, Владан, *Сузбијање качака на Косову и Метохији 1912–1929*, VIG 1 (2009) 32–55.
- Јовановић, Владан, *Македонски опијум 1918–1941. О финансијским и политичким размерама феномена*, Годишњак ДИ 16, 3 (2009) 69–80.

- Јовичић, Александар Љ., *Голгота и нада Србије 1916–1918. године*, Београд 2009, 105 стр.
- Југославија 1929–1941. *Министарство иностраних послова, Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије*. Књ. 4, за 1933. годину, приредили Нада Петровић, Јелена Ђуришић, Београд 2009, 523 стр.
- Ковачевић, Душко М., *Манастир Крушедол 1914. године. Претрес манастира и хапшење монаха од стране 32. мађарске пуковније*, Споменица ИАС 8 (2009) 149–159.
- Коло, Александар — Миладиновић Предраг, *Кокарда у ваздухопловству 1912–1918*, Весник ВМ 36 (2009) 63–79.
- Koljanin, Milan, *Srpska pravoslavna crkva i Jevreji 1918–1937*, Istorija 20. veka 2 (2009) 67–78.
- Крчмар, Филип, *Обележавање стогодишњице немачког насељавања у Инђији према писању немачког дневног листа „Neue zeit“*, Споменица ИАС 8 (2009) 193–209.
- Makmilan, Margaret, *Mirotvorci: šest meseci koji su promenili svet*, prevod Miroslav Milić, Beograd 2009, 579 str.,
- Маликовић, Драги, *Качачки покрет у Македонији: 1918–1924*, Косовска Митровица 2009, 124 стр.
- Мастиловић, Драга, *Просвјетне прилике у Босни и Херцеговини у периоду Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 307–328.
- Мијатовић, Иван — Ђокић Небојша, *Набавка чехословачког наоружања за потребе КоВ Краљевине СХС/Југославије*, Весник ВМ 36 (2009) 178–197.
- Митровић, Андреј, *Фашизам и нацизам*, Београд 2009, 110 стр.
- Мицић, Милан, *Учитељ–пример грађанске културе у новим насељима Баната или повод за конфликт (1920–1940)*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 145–162.
- Мишић, Саша, *Албанија — пријатељ и противник: југословенска политика према Албанији: 1924–1927*, Београд 2009, 261 стр.
- Младеновић, Божица, *Списак српских ђака на школовању у Француској у 1916. години*, Мешовита грађа 30 (2009) 135–142.
- Младеновић, Божица, *Вучко Пантић, из времена Топличког устанка 1917. године*, Весник ВМ 36 (2009) 168–177.
- Надовеза, Бранко, *Радикали у новопазарском округу у Краљевини Југославији*, НЗ 32 (2009) 95–108.
- Nidžović-Džakula, Stana, *Dobrovoljci sa Vanije u ratovima 1912–1918*, Beograd 2009, 302 str.
- Опачић, Петар, *Србија између Антанте и Централних сила: 1915–1917*, Београд 2009, 492 стр.
- Павловић, Мирослава, *О преносу дела моштију светог Стефана Штиљановића из манастира Шишатовац у Паитровиће 1919. године*, Споменица ИАС 8 (2009) 160–168.
- Petrović, Ljubomir, *O okruženju unutrašnjeg neprijatelja*, Istorija 20. veka 2 (2009) 21–36.

- Petrović, Ljubomir, *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*, Beograd 2009, 267 str.
- Петровић, Огњан, *Војни аероплани Краљевине Југославије (модернизација — италијански типови)*, Весник ВМ 36 (2009) 89–104.
- Роровић, Небојша А., *Ljubomir M. Davidović — uvod u biografiju*, Istorija 20. veka 2 (2009) 37–52.
- Радојчић, Милорад, *Ваљевски адвокати у међуратном периоду*, Гласник 43 (Ваљево 2009) 55–96.
- Радоњић, Младен, *Прича о пријатељству Срба и Француза*, превод са француског Александра Радоњић-Posso, Београд 2009, 224 стр.
- Раковић, Александар, *Југословени и Ирска револуција 1916–1923*, Београд 2009, 289 стр.
- Рудић, Срђан — Вучетић Биљана, *О лажним династијама и итешким редовима — неколико писама Игора Лауница Николи Радојчићу*, Мешовита грађа 30 (2009) 143–162.
- Segedinčev, Tatjana, *Ruski emigranti gimnazijski profesori*, EX Pannonia 12–13 (Subotica 2009) 5–10.
- Совиљ, Милан, *Свет „покретних слика” у Ваљеву–Ваљевски биоскопи и филмске пројекције тридесетих година 20. века*, Гласник 43 (Ваљево 2009) 97–108.
- Станић, Миле, *Страдање свеиштенства Захумско–херцеговачке епархије у Првом светском рату*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 241–306.
- Станков, Љиљана, *Ђачка трпеза Београдског женског друштва (1899–1941)*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 207–222.
- Станковић, Ђорђе, *Војвода Живојин Мишић у загребачкој катедрали*, ВИГ 1 (2009) 187–204.
- Стругар, Владо, *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца: студије и грађа*, Београд 2009, 636 стр.
- Тимофејев, Алексеј, *„Партија грађанског рата“: припреме кадрова Коминтерне за извођење партизанског рата и револуције*, ВИГ 1 (2009) 56–71.
- Тимофејев, Алексеј, *Совјетска улога у школовању и припреми југословенског партизанског кадра до почетка Другог светског рата*, ВИГ 2 (2009) 55–77.
- Трифуновић, Богдан, *Округ Чачак 1915–1918: последице окупације на живот становништва*, Годишњак ДИ 16, 1 (2009) 45–68.
- Циглић, Борис, *Крила Србије: Ваздухопловна команда и Авијатика српске војске: 1912–1920*, Београд 2009, 511 стр.
- Шаренац, Данило, *Тврђава на Позоришном тргу (Изградња и симболика Ратничког дома 1929–1932)*, ВИГ 2 (2009) 148–161.
- Шер, Тамара, *О Швабама и комитацијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)*, ВИГ 2 (2009) 30–54.
- Шимуновић Бешлин, Биљана, *Српски учитељи као заступници друштвених идеја у југословенској краљевини — Рада Лунгулов и Жарко Зрењанин*, образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 315–328.

VI

Други светски рат и савремено доба

- Antonijević, Nenad, *Kidnapped Serbs and other non — Albanians in the territory of the autonomous province of Kosovo and the Metohija from 1998/99 to 2002 and their fate-information*, Istorija 20. veka 1 (2009) 201–204.
- Аћимовић, Љиљана, *Савезничка бомбардовања Земуна у пролеће 1944. године*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 339–365.
- Banović, Aleksandar, *Beograd: 1930–2009*, Beograd 2009, 657 str.
- Bžežinski, Zbignjev, *Druga šansa Amerike: tri predsednika i kriza američke supersile*, preveo s engleskog Slobodan Divjak, Beograd 2009, 138 str.
- Bogetić, Dragan, *Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 — ukidanje statusa „najpovlašćenije nacije“*, Istorija 20. veka 1 (2009) 89–106.
- Bogetić, Dragan, *Jugoslavija i SAD — od sporenja ka saradnji*, Istorija 20. veka 2 (2009) 115–130.
- Бонџић, Драгомир, *Учитељи у мултиетничким срединама: пример Косова и Метохије 1945–1950*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 21–38.
- Borojević, Danko, *Paklena krila: mlazni borbeni avioni u ratu 1943–2004*, Beograd 2009, 189 str.
- Вилијамс, Хедер, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, превела са енглеског Маша Милорадовић, Београд 2009, 331 стр.
- Vlasi u dokumentima zaječarskog istorijskog arhiva: (1945–1999)*, priredio Slavoljub Gacović, Zaječar 2009, 248 str.
- Vujadinović, Dragica, *Civilno društvo i političke institucije: Srbija u vrtlogu promena*, Beograd 2009, 222 str.
- Vukelić, Zoran, *Subotica i vojna intervencija zemalja Varšavskog ugovora u Čehoslovačkoj u leto 1968. godine*, EX Pannonia 12–13 (Subotica 2009) 15–18.
- Vukman, Péter, *The possibility of a Soviet military attack against Yugoslavia in British archival documents (1948–1953)*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 163–176.
- Вучетић, Радина, *Цез је слобода (Цез као америчко пропагандно оружје у Југославији)*, Годишњак ДИ 16, 3 (2009) 81–102.
- Garsija, Silvija, *Mao Cedung*, prevela Marija Blašković, Beograd 2009, 312 str.
- Gatalović, Miomir, *Između ideologije i stvarnosti*, Istorija 20. veka 1 (2009) 37–56.
- Гвозденовић, Борко, *Пријеполска књига бесмртника: епонеја на Лиму: 1943*, Београд 2009, 192 стр.
- Глишић, Венцеслав, *Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајаца*, VIG 2 (2009) 175–216.
- Грађански рат у Хрватској 1991–1995*, приредио Михајло М. Вучинић, Београд — Книн 2009, 259 стр.
- Гројс, Борис Јефимович, *Стил Стаљин*, превео с руског Добрило Аранитовић, Београд 2009, 189 стр.
- Девић, Немања, *Истина под кључем: Доња Јасеница у Другом светском рату*, 2. изд. Београд 2009, 440 стр.

- Денда, Далибор, *Југословенски тенкисти у Априлском рату*, VIG 2 (2009) 78–96.
- Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslovenski vojni vrh i pripreme za rat sa NATO*, Istorija 20. veka 1 (2009) 147–172.
- Димитријевић, Бојан, *Тенк Т-34 у југословенској употреби 1945–1997*, Весник ВМ 36 (2009) 105–116.
- Димитријевић, Драгослав Б., *Где је моја мама?, прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини: (равногорски четници Драже Михаиловића у околини Београда 1943–1944)*, Београд 2009, 541 стр.
- Dobrivojević, Ivana, *Život u socijalizmu*, Istorija 20. veka 1 (2009) 73–88.
- Dobrivojević, Ivana, „*Svi u fabrike!*“ *Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955*, Istorija 20. veka 2 (2009) 103–114.
- Драгишић, Петар, *Југословенски економски мигранти у Аустрији од почетка 60-их година до распада Југославије*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 1–11.
- Драгишић, Петар, *Политика у касарни — политички ставови припадника ЈНА почетком седамдесетих година*, VIG 2 (2009) 162–174.
- Životić, Aleksandar, *Otvaranje albanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i INFORMBIRO-a 1948–1954*, Istorija 20. veka 2 (2009) 91–102.
- Жукова, Марија Георгиевна, *Маршал Жуков — мој отац*, превели Предраг Пипер, Александар Младеновић, Београд 2009, 185 стр.
- Žutić, Nikola, *(Kon)federacija sudstva u Srbiji*, Istorija 20. veka 1 (2009) 57–72.
- Зуроф, Ефраим, *Ловац на нацисте*, превела с француског Ана А. Јовановић, Београд 2009, 141 стр.
- Ivanišević, Milivoje, *Srebrenica, juli 1995*, Beograd 2009, 359 str.
- Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji 1944–1952, kraj ili novi početak*, Beograd 2009, 396 str.
- Ivanović, Vladimir, *Ekstremna emigracija u SR Nemačkoj i Jugoslavija*, Istorija 20. veka 1 (2009) 139–146.
- Ивановић, Влада, *Формула за будућност– обештећење југословенских жртава нацистичких прогона*, Годишњак ДИ 16, 1 (2009) 83–104.
- Istinom protiv revizije narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji: 1941–1945*, urednik Mladenko Colić, Beograd 2009, 393 str.
- Јанићијевић, Душан В., *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево 2009, 92 стр.
- Јанјетовић, Зоран, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009, 381 str.
- „*JOGURT revolucija*“ 1988: *Vojvodina od Ustava do Statuta*, urednik Slobodan Budakov, Novi Sad 2009, 212 str.
- Кадиевић, Александар, *Савремено српско црквено градитељство — токови, истраживање и вредновање*, НЗ 32 (2009) 149–164.
- Кноп Gvido, *Hitlerovi potočnici, biografije šestorice najvažnijih ljudi Hitlerovog Rajha: Herman Gering, Jozef Gebels, Hajnrih Himler, Rudolf Hes, Albert Šper, Karl Denic*, превела с немачког Helen Sinković, Beograd 2009, 369 str.
- Ковачевић, Миодраг, *Досељавање становништва у Богатић, Клење и Очаге од 1945–1980. године*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 157–198.
- Кољанин, Драгица, *Од сарадње до сукоба (Устаннички покрети у источној Босни јули 1941 — фебруар 1942)*, VIG 2 (2009) 97–116.

- Краков, Станислав, *Пламен четничтва: зашто, када и како је настао четнички покрет*, Београд 2009, 223 стр.
- Krestić, Vasilije Đ., *Through Genocide to a Greater Croatia*, Belgrade 2009, 161 str.
- Културна политика Југославије: 1945–1952*: зборник докумената, Књ. 1, приредили Бранка Докњић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Београд 2009, 613 стр.
- Културна политика Југославије: 1945–1952*: зборник докумената, Књ. 2, приредили Бранка Докњић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Београд 2009, 558 стр.
- Лазих, Милорад, *Неки проблеми страних студената на југословенским универзитетима '60–тих година, с посебним освртом на афричке студенте*, Годишњак ДИ 16, 2 (2009) 57–74.
- Majdán, János, *The Serbian population in Hungary in 2001*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 99–102.
- Marinov, Tchavdar, *Anticommunist, but Macedonian: politics of memory in post-Yugoslav Macedonia*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 65–83.
- Martines Rubio, Maria H., *Adolf Hitler, život u slikama*, prevela Ivana Panić, Beograd 2009, 312 str.
- Mesaroš, Zoltan, *Veze organizacije Saveza socijalističke omladine Vojvodine. Opštinska konferencija Subotice sa inostranstvom*, EX Pannonia 12–13 (Subotica 2009) 11–14.
- Мирчевска, Катерина, *ФНР Југославија и репатријација деце евакуисане из Грчке 1948. године*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 21–30.
- Миршајмер, Џон Ј, *Tragedija politike velikih sila* (prevod Dragan R. Simić, Dragan Živojinović, Miljan Filimonović) Beograd 2009, 481 str.
- Митровић, Момчило — Селинић, Слободан, *Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама 1948–1964*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 31–52.
- Mitrović, Momčilo, *Tri dokumenta o iberovcima*, Beograd 2009, 285 str.
- Михаиловић, Дража, *Ђенерал Дража — војвода Ђујић: ратна преписка*, приредио Милослав Самарцић, Крагујевац — Чикаго 2009, 326 стр.
- Недовић, Радисав, *Чачански крај и НОБ: слободари на стратиштима: 1941–1945*, Чачак 2009, 503 стр.
- Nikolić, Kosta — Dimitrijević Bojan, *Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine — Nova saznanja o arhivskoj građi*, Istorija 20. veka 2 (2009) 9–20.
- Николић, Коста, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији: 1941–1943*, Београд 2009, 474 стр.
- Николић, Коста, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату (1941–1945)*, Београд 2009, 407 стр.
- Nikolić Kosta, *Saveznici, partizani i četnici u Drugom svetskom ratu*, Istorija 20. veka 2 (2009) 161–170.
- Pavlica, Branko, *Odnosi Srbije sa Republikom Makedonijom: 1996–2008*, Beograd 2009, 181 str.
- Petrović, Dragan, *Francusko-jugoslovenski odnosi u vreme Alžirskog rata: 1952–1964*, Beograd 2009, 436 str.

- Пилиповић, Радован, *Смена јурисдикције над православнима у Чехословачкој 1945/1946. године*, Саборност 3 (Пожаревац 2009) 221–235.
- Протић Стојан, *Југославија против Србије: записи из наше политичке историје*, Београд 2009, 265 стр.
- Radić, Radmila, *Izbor patrijarha u 20. veku*, Istorija 20. veka 1 (2009) 17–36.
- Радић, Радмила, *Сећање Косте Ст. Павловића*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 249–304.
- Радић Снежана, *Лекари и здравствено особље у Ваљевском округу у периоду 1944–1947*, Гласник 43 (Ваљево 2009) 109–150.
- Русанци у Новим Орахово*, уредници Михајло Еделински, Ирина Папуга, Ново Орахово 2009, 144 стр.
- Sartr, Žan-Pol, *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, prevod sa francuskog Mirjana Vukmirović, Beograd 2009, 139 str.
- Север, Александар, *Историја КГБ*, превео с руског Мирко Бижић, Београд 2009, 273 стр.
- Selinić Slobodan, *Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945–1954*, Istorija 20. veka 2 (2009) 79–90.
- Селинић, Слободан — Животић Александар, *Процес Сланском 1952. и југословенско војно изасланство у Прагу*, VIG 2 (2009) 233–248.
- Simić, Dragan R., *Svetska politika: međudržavni i međunarodni poredak, svetska politika, globalni odnosi*, Beograd 2009, 200 str.
- Симић-Лемајић, Нада — Лемајић, Ненад, *Устанак у Срему 1941–1942 (до лета)*, Споменица ИАС 8 (2009) 11–62.
- Смиљанић, Спасоје, *Агресија НАТО: Ратно ваздухопловство и противваздушна одбрана у одбрани отаџбине*, Београд 2009, 525 стр.
- Солженицин, Александар Исајевич, *Совјетски Савез и Запад*, превод с руског Срето Танасић, Београд 2009, 88 стр.
- Српска православна епархија шумадијска: 2002–2008, шематизам*, приредио Негослав Јованчевић, Крагујевац 2009, 591 стр.
- Станић, Миле, *Римокатолички клер у усташком покрету по белешкама Виктора Новака за „Магнит Crimen“*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 493–560.
- Стојиљковић, Ратко, *Кад је Ђиљане горело: (мартовско насиље 2004. године)*, Ђиљане 2009, 139 стр.
- Tabo, Eva, *Rat u brojkama: demografski gubici na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999, glavni izveštaji demografskih veštaka predstavljeni od strane tužilaštva na suđenjima u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju*, 2. izd., Beograd 2009, 1215 str.
- Тарбук, Слободан, *Рат на Банији: 1991–1995*, Београд 2009, 441 стр.
- Тасић, Димитар, *Неостварена претња (Могућност совјетско–сателитске агресије на ФНРЈ 1948–1953)*, VIG 1 (2009) 81–100.
- Теравас, Mirko, *Države, državници i stradalnici — ogledi iz „Republike“ 1991–2008*, Beograd 2009, 324 str.
- Терзић, Милан, *„Дунав, најважнији водени пут између Средње Европе и Истока“ (Извештаји Југословенској краљевској влади у Дрзгом светском рату)*, VIG 1 (2009) 72–80.

- Терзић, Милан, *Извори војне стратегије Јосипа Броза Тита 1948 (Поштовање историјског искуства)*, VIG 1 (2009) 237–244.
- Терзић, Милан, *Рудници Бор и Трпача у извештајима југословенској краљевској влади у Другом светском рату*, VIG 2 (2009) 117–130.
- Титов дневник, приредио Перо Симић, Београд 2009, 191 стр.
- Torgal, Luis Reis, *Salazar and the Portuguese "New State" — Images and Interpretations*, Годишњак ДИ 16, 2 (2009) 7–18.
- Трипковић, Ђоко, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi i promena na sovjetskom vrhu 1963–1964*, Istorija 20. veka 1 (2009) 107–122.
- Трипковић, Ђоко, *Југословенско–бугарски односи 50–их и 60–их година 20. века*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 84–106.
- Uertas, Pilar, *Fidel Castro*, превод Јелена Плавшић, Београд 2009, 312 стр.
- Фриман, Грегори А., *500 заборављених: неиспричана прича о људима који су све ризиковали у највећој мисији спасавања у Другом светском рату*, с енглеског превеле Љиљана Недељковић и Снежана Радошевић, Београд 2009, 364 стр.
- Хаџистевић, Војин, *Козарски дневник 1942. и београдске ретроспективе 2008: догађаји, мишљења, осјећања*, Београд 2009, 535 стр.
- Хофбауер, Ханес, *Eksperiment Kosovo: povratak kolonijalizma*, превео с немачког Života Ivanović, Београд 2009, 308 стр.
- Cvetković, Srđan, *Metode i oblici rada službi državne bezbednosti u socijalističkoj Jugoslaviji*, Istorija 20. veka 2 (2009) 131–144.
- Čavoški, Jovan, *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt: 1959–1962*, Београд 2009, 287 стр.
- Шиндлер, Џон Р., *Несвети терор: Босна, Ал Каида и успон глобалног џихада*, превео Растко Јовановић, Београд 2009, 307 стр.
- Шкордић, Љубинка, *Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944 (Прилог друштвеној историји)*, VIG 1 (2009) 172–186.
- Štavljanin, Dragan, *Hladni mir: Kavkaz i Kosovo*, Београд 2009, 603 стр.
- Шутовић, Милојица, *Решење националног питања или „планирана дотрајалост“ бивше Југославије*, НЗ 32 (2009) 165–176.

VII

Општа историја

- Анђелковић, Драгомир, *Историја Белорусије*, Београд 2009, 278 стр.
- Бетанкур, Франсиско, *Инквизиција у модерном добу: Шпанија, Италија и Португалија од XV до XIX века*, превела с француског Татјана Ђурин, Сремски Карловци — Нови Сад 2009, 641 стр.
- Бранковић, Слободан, *Историја културе и цивилизације: кратак преглед*, Београд 2009, 448 стр.
- Vopicka, Čarls Džozef, *Tajne Balkana: sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, превео Oliver Potežica, Београд 2009, 394 стр.

- Gavra, Eleni G., *The greek presence in the Black sea: 'traces' of architectural identity in 'related locales'*, CS 6, Niš 2009, 421–444.
- Dvornik, Fransoa, *Vizantija i rimski primat: verski turizam — istorijsko-kulturološki pristup*, prevod Jelica Vuković, Beograd 2009, 140 str.
- Evropska civilizacija*, s poljskog preveo Radoslav Đokić, Beograd 2009, 462 str.
- Enciklopedija društvenih nauka. Tom 1, (A–M)*, priredili Adam Kuper i Džesika Kuper, preveo Nikola S. Krznarić, Beograd 2009, 870 str.
- Enciklopedija društvenih nauka. Tom 2, (N–Ž)*, priredili Adam Kuper i Džesika Kuper, preveo Nikola S. Krznarić, Beograd 2009, 871–1625 str.
- Žarković, Grujica, *Teror imperijalizma u dvadesetom stoljeću*, Beograd 2009, 236 str.
- Ilustrovana istorija sveta. [2], Drevni svet: od 900. pre n. e. — 430. n. e.*, preveo s engleskog Nebojša Mirilović, Beograd 2009, 192 str.
- Istorija čovečanstva. [2], Egipat i drevne civilizacije*, prevela sa španskog Bojana Veselinović; urednici Vojin V. Ančić, Aleksandar Jerkov, Tatjana Bižić, Beograd 2009, 408 str.
- Istorija čovečanstva. [5], Srednji vek*, prevela sa španskog Gordana Marjanović; urednici Vojin V. Ančić, Aleksandar Jerkov, Tatjana Bižić, Beograd 2009, 384 str.
- Istorija čovečanstva. [8], Začeci modernog sveta*, prevela sa španskog Nataša Gačić; urednici Vojin V. Ančić, Aleksandar Jerkov, Tatjana Bižić, Beograd 2009, 384 str.
- Istorija čovečanstva. [9], XIX vek*, prevela sa španskog Nataša Gačić; urednici Vojin V. Ančić, Aleksandar Jerkov, Tatjana Bižić, Beograd 2009, 384 str.
- Istorija čovečanstva. [10], Savremeno doba*, prevele sa španskog Danijela Pejčić, Gordana Marjanović; urednici Vojin V. Ančić, Aleksandar Jerkov, Tatjana Bižić, Beograd 2009, 405 str.
- Istorija: velika ilustrovana enciklopedija od nastanka civilizacije do naših dana*, glavni i odgovorni urednik Jelka Jovanović, Beograd 2009, 612 str.
- Istorija evropskog mentaliteta: glavne teme u pojedinačnim prikazima*, priredio Peter Dincelbaher; preveo sa nemačkog Branimir Živojinović, Beograd — Podgorica 2009, 550 str.
- Iščežle civilizacije*, preveo s engleskog Nebojša Mirilović, Beograd 2009, 320 str.
- Kratka istorija Nemačke*, Ulf Dirlmajer ... et al., prevela s nemačkog Jelena Tanasković, Beograd 2009, 350 str.
- Кратка историја Русије: од најстаријих времена до краја XX века*, превели с руског Марија и Бранислав Марковић, Београд 2009, 225 стр.
- Конкџов, Захари, *Българската православна църква и национализъм според средновековните и съвременни аспекти на балканските държавно — църковни отношения*, Сборност 3 (Пожаревац 2009) 193–203.
- Ликови романтизма*, приредио Франсоа Фире, превеле са француског, немачког, енглеског и италијанског Вера Павловић... и др., Београд 2009, 330 стр.
- Majer, Tomas I., *Identitet Evrope: jedinstvena duša Evropske unije?*, prevela s nemačkog Jelena Pržulj, Beograd 2009, 180 str.
- Marković, Ljiljana, *Stari Japan: društvene i kulturološke posebnosti*, Beograd 2009, 275 str.
- Muni, Brajan, *Stvaranje istorije: 100 velikih vođa*, prevela Branislava Radević-Stojiljković, Beograd 2009, 207 str.

- Мутавцић, Предраг, *Кратка повест о Грчкој: стара Хелада — Византија — савремено и ново доба*, Београд 2009, 427 стр.
- Новаковић, Александар, *Менталитет и (не)историчност Словена као *dramatis personae* у драмама енглеског говорног подручја (1878–1990)*, Годишњак ДИ 16, 2 (2009) 35–56.
- Тревор-Ропер, Хју, *Успон хришћанске Европе*, превео с енглеског Бранко Момчиловић, Нови Сад — Сремски Карловци 2009, 263 стр.

VIII

Историографија, помоћне историјске науке и методологија

- Алексић, Владимир, *Живот и дело Михаила Динића*, Пожаревац 2009, 257 стр.
- Гавриловић, Владан, *Радови академика Славка Гавриловића о Срему*, Споменица ИАС 8 (2009) 227–239.
- Гавриловић, Владан, *Подаци о Србима из Срема и Бачке у Протоколу Шабачког магистрата 1808–1812*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 61–68.
- Гавриловић, Славко, *Исписи из старе архиве Српске црквене општине у Осеку 18–19. век*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 453–460.
- Гароња-Радованац, Славица, *Сакупљачи са територије Војне крајине и њихове рукописне збирке у Етнографској збирци Архива САНУ у Београду*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 337–399.
- Dragišić, Petar, *Nemački i austrijski memoari o krizama i ratovima na prostoru bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. veka*, *Istorija 20. veka* 2 (2009) 171–178.
- Живковић, Татјана, *Прилози за библиографију књига из историографије Браничева и Тимочке крајине (1914–1990)*, БГ 6 (Пожаревац 2009) 193–199.
- Извори о историји и култури Војводине*, уредник Дејан Микавица, Нови Сад 2009, 428 стр.
- Јовановић, Мирослав — Радић, Радивој, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд 2009, 263 стр.
- Кривокапић-Јовић, Гордана, *Изазови писања о српско-француским односима*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 193–206.
- Манојловић-Пинтар, Олга, *О ревизијама, дијалозима и култури сећања*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 207–214.
- Мереник, Славица, *Библиографија Мешовите грађе (Miscellanea) I–XXX*, Мешовита грађа 30 (2009) 163–176.
- Никифоров, В. К. — Шемякин, Л. А., *Историчар Владимир Константинович Волков*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 177–192.
- Његован, Драго, *Библиографија Рада војвођанских музеја 1–35 / Рада Музеја Војводине 36–50: (1952–2008)*, Нови Сад 2009, 143 стр.
- Петровић Славољуб, *Библиографија објављених радова у годишњаку „Museum 1–10“*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 249–269.
- Poper, Karl Rajmund, *Beda istoricizma*, Beograd 2009, 170 str.
- Segedincev, Tatjana, *Scriptura de Archivo*, *EX Pannonia* 12–13 (Subotica 2009) 53–57.

- Стефановић, Мирјана Д., *Лексикон српског просветитељства*, Београд 2009, 326 стр.
- Црногорац, Весна — Бојовић Снежана, *Библиографија часописа Црквене студије*, ЦС 6 (Ниш 2009) 453–470.
- Школство у Србији: 1817–1838. Документа из фондова Архива Србије*, приредиле Татјана Драгићевић, Славица Тимотијевић, Београд 2009, 521 стр.

IX

Разно

- Adrović, Rahman, *Kad se vrijeme plašilo čovjeka*, Beograd 2009, 160 str.
- Aličković, Sulejman, *Vogomili Sandžaka: osvrt na historiju Bošnjaka Sandžaka*, Kraljevo 2009, 135 str.
- Антић, Чедомир, *Кратка историја Србије: 1804–2004*, (3. измењено изд), Београд 2009, 232 стр.
- Аничих, Ђорђе С., *Смена: ратни дневник*, Београд 2009, 291 стр.
- Бабац, Душан, *Гарда у Србији = Guards in Serbia: 1829–1945*, Београд 2009, 207 стр
- Бабурин, Сергеј Николајевич, *Свет империја: територија државе и светски поредак*, превела с руског Радослав Пајковић, Београд 2009, 628 стр.
- Бараћ, Лазар, *Црква Светог великомученика Прокопија у Прокупљу*, Прокупље 2009, 64 стр.
- Barbije, Frederik, *Istorija knjige*, prevela sa francuskog Ljiljana Mirković, Beograd 2009, 432 str.
- Батаковић, Душан Т., *Историја: за седми разред основне школе*, 1. изд., Београд 2009, 175 стр.
- Бачко, Александар, *Из прошлости сентандрејских породица*, Београд 2009, 248 стр.
- Бечановић Бранка, *Историја: уџбеник за пети разред основне школе*, 2. изд., Београд 2009, 147 стр.
- Библиотека „Србољуб Митић“ Мало Црниће: 1879–2009*, приредила Зорица Стојановић, Мало Црниће 2009, 106 стр.
- Билиг, Мајкл, *Banalni nacionalizam*, preveo s engleskog Veselin Kostić, Beograd 2009, 355 str.
- Бојовић, Драгиша, *Развијање свитка: прилози из историје*, Ниш 2009, 170 стр.
- Vokun, Petar, *Dalmacija i Srbi*, Beograd 2009, 315 str.
- Borbála, Fábíán, *Régi nyomtatványok Szabadka történelméből*, EХ Pannonia 12–13 (Subotica 2009) 22–32.
- Брмболић, Марин, *Вршачки замак*, Београд 2009, 167 стр.
- Veis, Alan — Bajard, Džon, *Balkanski nomadi: prikaz života i običaja Vlaha sa severnih Pinda*, prevodioci Jelena Rotar ... i dr., Pančevo 2009, 188 str.
- Вилогић, Миладин, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2009, 278 стр.
- Vinsent, Endrju, *Teorije države*, preveo s engleskog Đorđe Pavićević, Beograd 2009, 278 str.
- Вићановић, Драган, *Тажне пирамида*, Beograd 2008, 174 str.

- Врзић-Милосављевић, Милена, *Родослови породица: Врзић (1750–2009)*, Београд 2009, 100 стр.
- Вулетић, Владимир, *Глобализација*, Београд 2009, 120 стр.
- Vuković, Marijana, *Praestante Domino, auctores liberalium litterarum collegiums*, Belgrade 2009, 104 str.
- Вучинић, Будимир, *Стари Колашин кроз векове*, Београд 2009, 255 стр.
- Вушковић, Марија — Дабић Снежана, *Век образовања: ОШ „Филип Вишњић“: 1909–2009*, Београд 2009, 287 стр.
- Гавриловић, Љиљана, *О политикама, теренском раду, сећањима и етнографијама*, НЗ 32 (2009) 127–142.
- Гавриловић, Славко, *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније: од краја XVII до средине XIX века*, Нови Сад 2009, 352 стр.
- Galtung, Johan, *Mirnim sredstvima do mira: mir i sukob, razvoj i civilizacija*, prevela sa engleskog Lidija Kljakić, Beograd 2009, 392 str.
- Детелић, Мирјана, *Епска хидронимија*, Ономатолошки прилози 19–20 (Београд 2009) 449–521.
- Динић, Јакша, *Антропонимија слива Грлишке реке*, Ономатолошки прилози 19–20 (Београд 2009) 621–739.
- Драгојевић, Предраг, *Настанак и пријем једног циклуса фотографија. Паклене ноћи над Београдом 1999, Томислава Петернека*, Весник ВМ 36 (2009) 117–123.
- Думић, Оливера — Ђокић, Небојша — Мишић, Синиша, *Манастир Света Петка Изворска код Параћина*, Параћин 2009, 101 стр.
- Đarmati, Šimon A., *Најдијска времена у Србији*, Панчево 2009, 344 str.
- Ђенић, Снежана, *Златибор: културна и историјска баштина од праисторије до данас*, Чајетина 2009, 167 стр.
- Đentile, Emilio, *Religije politike: između demokratije i totalitarizma*, prevela sa italijanskog Aleksandra Mančić, Beograd 2009, 290 str.
- Ђукановић, Дубравка, *Српске православне цркве XVIII и XIX века у Бачкој: типологија архитектонских облика*, Нови Сад 2009, 311 стр.
- Ђурђевић, Милан, *Варош цигле и црепа*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 291–301.
- Ђурић, Михаило, *Хуманизам као политички идеал: оглед о грчкој култури*, Београд 2009, 357 стр.
- Đurčić, Igor, *Protestanti na području srpske kulture i nacije*, Niš 2009, 262 str.
- Зарић, Ирена, *Ризница икона цркве Светог Николе у Никољцу*, МЗ 8 (2009) 211–228.
- Зарубица, Милорад М, *Сјећања сабораца*, Београд 2009, 287 стр.
- Зиројевић, Олга, *Шта је бо(у)ранија?*, НЗ 32 (2009) 143–148.
- Златић-Ивковић, Зорица, *Манастир Успење кабларско: Овчарско-кабларска клисура*, 2. допуњено изд., Овчар Бања — Манастир Успење 2009, 153 стр.
- Korhecz Papp, Zsuzsanna, *Szabadka elso vitrázsainak restaurálása*, EХ Pannonia 12–13 (Subotica 2009) 43–45.
- Korhecz Papp, Zsuzsanna — Lutz, Ilona, *Szanka János, Szabadka elso müüvegese*, EХ Pannonia 12–13 (Subotica 2009) 46–48.

- Ивановић Дарко, *Великоорашка црква и парохија*, Пожаревац ;Велико Орашје 2009, 463 стр.
- Ивановић Дарко, *Црква у Милошевицу*, Саборност 3, Пожаревац 2009, 237–257.
- Име и презиме Нови Сад*, Нови Сад 2009, 497 стр.
- Историја и рад Друштва за подизање Храма Светог Саве: 1895–2009*, уредник Зоран Радованов, Нови Сад 2009, 162. стр.
- Историја Црквене општине Оснабрик*, припремили Синиша Вујасиновић, Новица Андрејић, Београд 2009, 100 стр.
- Јевтић, Драгош, *Народна правна историја*, 4. изд. Београд 2009, 308 стр.
- Јововић, Божидар, *Православље и Срби у Далмацији у записима Стевана Роце*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 7–95.
- Кеке, Јоханес Кристијан, *Нришћанско–демократска идеја: основни принципи, историја, организација*, превод Санја Катарић, Београд 2009, 53 стр.
- Келемен, Иван, *Прилог проучавању старих заната са подручја Београда (2)*, Годишњак ГБ 55–56 (2008–2009) 303–338.
- Кнежевић, Коста Ђ., *Настанак, развитак и значење појма кокарда*, Весник ВМ 36 (2009) 52–62.
- Ковачевић, Љиљана Н. — Каљевић, Владимир М., *Два века Гимназије у Врбасу: (1809–2009)*, Врбас 2009, 445 стр.
- Комар, Горан Ж., *Светоуспенски манастир Савина: од краја Млетачке управе до Краљевине Југославије*, Београд 2009, 230 стр.
- Комар, Горан Ж., *Прва књига Топалске општине: темељна акта*, Београд — Херцег Нови 2009, 107 стр.
- Крстановић, Божидар, *Народно градитељство општине Нови Пазар*, НЗ 32 (2009) 109–118.
- Крушев, Борис, *Место и улога српске православне цркве у школовању и образовању Срба у јужној Угарској (1690–1914)*, образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 83–98.
- Кулијић, Тодор, *Облици личне власти: социолошкоисторијска студија о идеологији и организацији утицајних европских облика личне власти од антике до савременог доба*, 2. допуњено изд., Београд 2009, 409 стр.
- Лаиновић, Андрија В., *Кратак поглед на прошлост Подгорице*, 4., проширено изд., Београд — Подгорица 2009, 389 стр.
- Латиновић, Горан, *О муслиманским уџбеницима историје*, Зборник ИБиХ 6 (Београд 2009) 329–343.
- Љушић, Радош, *Историјски атлас: за седми разред основне школе*, 1. изд. Београд 2009, 25 стр.
- Максимовић, Владимир, *Темељна српска библиотека: књиге од 1868 до данас: библиографија препоручених књига за сазнања о српској нацији*, Београд 2009, 222 стр.
- Макуљевић, Ненад, *Визуелност и култура сећања у Горњем Полимљу*, МЗ 8 (2009) 195–210.
- Mandić, Мијо, *Вини, Винјевци, Винјевци*, Subotica 2009, 245 стр.
- Манојловић, Мирољуб, *Град Пожаревац: 170 година локалне управе и самоуправе*, Пожаревац 2009, 117 стр.

- Марјановић–Душанић, Смиља, *Историја: за II разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, 3 изд., Београд 2009, 240 стр.
- Marković, Živko, *Demokratska diktatura i diktatorska demokratija*, Beograd 2009, 195 str.
- Марковић, Ратко, *Шабац у Цариградском гласнику, Музеум 10* (Шабац 2009) 97–106.
- Матковић, Драго Б., *Племя Пипери: историја и предање*, Београд 2009, 192 стр.
- Миланковић, Милутин, *Кроз царство наука: слике из живота великих научника*, приредио А. Петровић, Београд 2009, 343 стр.
- Милетић, Гордана, *Резултати рекогносцирања сеоских насеља смедеревске општине, обичаји годишњег циклуса*, СЗ 2 (2009) 255–280.
- Милеуснић, Слободан, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд 2009, 455 стр.
- Милинковић, Миомир, *Програмска концепција и тематски оквир часописа "Учитељски подмладак"*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 149–158.
- Милкић, Миљан, *Униформа војних свештеника у српској и југословенској војсци 1839–1941*, ВИГ 2 (2009) 9–29.
- Милојевић Козловачки, Весна, *Господари змаја: порекло витешких линија Балкана*, Нови Сад 2009, 80 стр.
- Милошевић, Радомир, *Српска православна црква у времену и простору*, Смедерево 2009, 366 стр.
- Мирковић, Предраг, *Светиње Браничева: манастири, манастиришта и свете воде*, 2. допуњено изд., Пожаревац 2009, 283 стр.
- Михаиловић, Дејан, *Византијски круг: мали речник ранохришћанске књижевности на грчком, византијске и старе српске књижевности*, Београд 2009, 255 стр.
- Михаљчић, Раде, *Историја: за 6. разред основне школе*, 2. изд., Београд 2009, 160 стр.
- Михаљчић, Раде, *Историја за 6. разред основне школе [Брајево писмо]: са читанком и радном свеском: у три свеске*. Св. 1, Београд 2009, 177 стр.
- Михаљчић, Раде, *История: за шесту класу основней школи*, Београд 2009, 157 стр.
- Mihaljčić, Rade, *Dejepis: pre 6. ročnik základnej školy*, Београд 2009, 159 str.
- Mihaljčić, Rade, *Istoria 6: pentru clasa a VI-a a școlii elementare*, Београд 2009, 154 стр.
- Надаждин, Данило В., *Братство Надаждин кроз векове: страдање православне Херцеговине*, Прибој 2009, 145 стр.
- Нађ, Кристијан, *Novi Večej kroz vihore prošlosti*, Novo Miloševo 2009, 137 str.
- Најт, Кристофер, *Други Месија: темплари, торински покров и велика тајна масонерије*, Нови Сад 2009, 220 стр.
- Николова, Маја, *Основно школство у Смедеревском крају до Другог светског рата*, СЗ 2 (2009) 97–108 стр.
- Обрадовић, Гордана Б., *Био једном стари Обреновац*, 2. допуњено изд., Обреновац 2009, 373 стр.
- Обровац насеље на три реке: 1308–2008*, грађа за монографију поводом седамстогодишњице, превели с немачког Милан Петровић, Стеван Часар, Бачка Паланка 2009, 249 стр.
- Орловић, Сњежана, *Манастир Драговић*, Београд — Шибеник 2009, 159 стр.
- Орловић, Сњежана, *Иконостас цркве Успења Богородице у манастиру Крупа*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 427–443.

- Павовић, Звездана, *Ороними Србије I (А–Ј)*, Ономатолошки прилози 19–20 (Београд 2009) 37–330.
- Пајић, Миле В., *Свети манастир Хиландар, српска Царска Лавра*, Шабац 2009, 162 стр.
- Пајић, Миле В., *Светиње обновљене Србије, светосавље за будућност српског народа*, Шабац 2009, 213 стр.
- Пајић, Миле В., *Светиње српског народа, манастири на размеђу Истока и Запада*, Шабац 2009, 163 стр.
- Пантић, Михаило, *Сјећања: успомене на ваљане Србе Босанског Брода и околине*, Нови Сад 2009, 183 стр.
- Паштрнакова, Ива, *Кирил Кутлик и Франтишек Неквасил — заборављена имена из културне историје Смедерева*, СЗ 2 (2009), 73–96.
- Пејић, Светлана, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 296 стр.
- Перић, Ђорђе, *Песме српских песника у „Јужно–словјенским народним пописевкама“ Фрање Кухача (1) — српски песници предромантизма*, Зборник СХ 7 (Београд 2009) 401–425.
- Петковић, Љубица, *Црква Лазарица*, Крушевац 2009, 70 стр.
- Petrović, Vladimir, *Witnessing a troubled century: historians as experts in French courtrooms 1898–1998*, Istorija 20. века 1 (2009) 173188.
- Петровић, Томислав М., *Прешево: историја и судбина*, 2. допуњено изд., Јагодина 2009, 59 стр.
- Пламенас, Дžон, *Човек и друштво: критичко испитивање неких важних друштвених и политичких теорија од Макјавелија до Маркса*, превео с енглеског Бранимир Глигорић, Београд 2009, 888 стр.
- Поповић, Васа Д., *Васа Поповић: ратни фотограф и инжењер врњачки*, Врњачка Бања 2009, 119 стр.
- Поповић, Ивана, *Сећање на Миливоја Величковића (1922–2008)*, Зборник РНМ–Археологија 19, 1 (2009) 9–16.
- Проф. др Реља Новаковић*, приредио Живојин Андрејић, Рача 2009, 254 стр.
- Прошлост, садашњост и будућност Срба Косова и Метохије*, уредник Радмило Петровић, Косовска Митровица 2009, 292 стр.
- Пујић, Саво, *Ономастика Придвораца Требињских*, Ономатолошки прилози 19–20 (Београд 2009) 523–619.
- Радовановић, Зоран, *Прилог историји цркве у Дреновцу*, *Museum* 10 (Шабац 2009) 107–132.
- Радосављевић, Недељко, *Шест портрета православних митрополита: 1766–1891*, Београд 2009, 155 стр.
- Rajić, Suzana, *Történelem 8: az általános iskolá 8. osztálya számára*, Београд 2009, 231 стр.
- Рајс, Родолф Арчибалд, *Чујте Срби, чувајте се себе!*, Београд 2009, 125 стр.
- Ракић, Виолета, *Основна школа Милош Марковић у Доњим Лесковицама 1898–2008*, Гласник 43 (Ваљево 2009) 19–54.
- Света Гора — историја и манастири*, приредио епископ далматински Фотије, Београд — Шибеник 2009, 253 стр.

- Седамдесет година Друге економске школе: 1939–2009*, уредник Александра Масло, Београд 2009, 143 стр.
- 70 година Машињске техничке школе „15. мај“, Ниш: 1939–2009*, Ниш 2009, 100 стр.
- Селимовић, Салих, *Трагом једног топонима*, МЗ 8 (2009)151–156.
- Sibag, Montefiore Sajmon, *101 heroj svetske istorije: veliki muškarci i žene u neherojsko doba*, preveo Dejan Ćirić, Beograd 2009, 320 str.
- Срејић, Данијела, *Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године*, СЗ 2 (2009)121–144.
- Срећковић Јеросимић, Јелена, *Принудне миграције са Косова и Метохије у централну Србију*, Београд 2009, 123 стр.
- Српска библиографија: 1868–1944*. Књ. 20, (главни редактор Миодраг Живанов) Народна библиотека Србије, Београд 2008, 536 стр.
- Српска писма*, приредио Петар Милосављевић, Београд — Грачаница, 2009, 535 стр.
- Станировић, Мирко, *Црква Светог Николе у манастиру Планиница код Пирота*, ЦС 6 (Ниш 2009) 405–420.
- Станков, Љиљана, *Ученичке дружине у Учитељским школама у Србији (1871–1941)*, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20. век), Сомбор 2009, 251–266.
- Станковић, Ђорђе, *Полтичка репресија и рехабилитација*, ТИ 1–2 (Београд 2009) 215–236.
- Стефановић, Тадија, *Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу*, Лазаревац 2009, 240 стр
- Терзић, Славенко, *Горње Полимље и Горњи Ибар: демографска померања и проблем континуитета историјске традиције*, МЗ 8 (2009)119–132.
- Трифунковић, Ђорђе, *Стара српска књижевност: основи*, 3. проширено изд., Београд 2009, 363 стр.
- Тронови цркве манастира Крушедола*, уредник Мирослав Тимотијевић, Нови Сад 2009, 172 стр.
- Ђирић, Милош, *Летопис симбола: свет и српске земље. 1, До 1200*, Београд 2009, 572 стр.
- Ђирић, Милош, *Летопис симбола: свет и српске земље. 2, 1200–1400*, Београд 2009, 488 стр.
- Ђирић, Милош, *Летопис симбола: свет и српске земље. 3, 1400–1700*, Београд 2009, 494 стр.
- Ђирић, Милош, *Летопис симбола: свет и српске земље. 4, 1700–1900*, Београд 2009, 550 стр.
- Ђирић, Милош, *Летопис симбола: свет и српске земље. 5, 1900–1999*, Београд 2009, 472 стр.
- Ђосовић, Стево, *Сербская православная церковь в Дубровнике*, превод са сербског језика Нина Л. Радусинович, Белград 2009, 70 стр.
- Ђупић, Жељко, *Именослов Црне Реке*, Оноματοлошки прилози 19–20 (Београд 2009) 331–445.

- Fatić, Aleksandar, *Freedom and Heteronomy: an essay on the liberal society*, Belgrade 2009, 225 str.
- Фелдић, Драган, Милан Димитријевић, *фотограф смедеревски и пожаревачки*, СЗ 2 (2009)109–120.
- Филиповић, Миомир, *Српски краљеви и цареви: [кнежеви, жупани, деспоти, господари: од Вишеслава до Бориса]*, 3. измењено и допуњено изд. Сремска Митровица 2009, 196 стр.
- Чолаковић, Радисав Ч., *Чолаковићи*, 3. допуњено изд. Београд 2009, 95 стр.
- Чупић, Марија, *Из албума старог Ниша: фотографије*, Ниш 2009, 90 стр.
- Šosberger, Pavle, *Zbornik članaka*, Novi Sad 2009, 456 str.
- Шпербер, Манес, *Полицијско поимање историје и други есеји*, прево с немачког Томислав Бекић, Сремски Карловци — Нови Сад 2009, 243 стр.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција БИГ-а прихвата оригиналне научне радове засноване на критичком истраживању историјских извора који доносе нове научне резултате и проширују фонд историјског знања, у складу с модерним тенденцијама у историјској науци.

Радови могу бити написани на српском или енглеском језику, али скрећемо пажњу ауторима да, уколико желе да се њихови радови читају и, посебно важно, цитирају у иностранству, изаберу овај други језик.

Радови се шаљу електронском поштом, на е-маил редакције часописа bel.hist.rev2010@gmail.com. Редакција шаље потврду о пријему текста, а затим се радови проследјују рецензентима.

Како би се обезбедила **објективност рецензије**, од аутора се тражи да своје податке ставе само на посебну — насловну страну рада, која се не предаје рецензентима, тако да аутори остају анонимни. Две позитивне рецензије, састављене према одређеном обрасцу за рецензенте (в.), неопходне су да би текст био штампан.

Дужина рада не треба да прелази два штампана ауторска табака, односно 32 стране по 1.800 словних карактера с празнинама ('with spaces'), што је укупно 57.600 карактера.

Форматирање текста: Текст треба да буде откуцан **ћириличним или латиничним писмом** у Microsoft Wordu, користећи искључиво фонт Times New Roman, дупли проред, 12 pt величина слова у основном тексту, 10 pt величина слова у фуснотама, у списку Литературе, и у Закључку. Ако се користи старо/новогрчки — све се ради у овом истом фонту, док се за старословенски језик искључиво користи фонт Храм Студеница (на молбу аутора, секретар БИГ ће послати мејлом).

Начин цитирања у радовима на српском

У фуснотама се користи скраћени облик цитирања, јер се потпуне библиографске јединице налазе у списку Литературе, иза основног текста, а испред Summary-а (в. ниже: Формални елементи научног рада). Ако је исте године један аутор објавио више радова, онда се уз годину додају слова: a, b, c, d, а његови радови су уређени хронолошки. За зборнике радова, колективна дела, наводе се уредници. Пожељно је после места издавања навести и издавачку кућу.

-
- Благојевић, Милош (2000): О 'Земљишту радње Немањине'. у: Калић, Јованка (ур.) *Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Научни скупови САНУ, Београд, 67–73.
 - Благојевић 2000, 69.
 - Ђирковић, Сима (1964а): *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Београд: САНУ
 - Ђирковић 1964а, 153.
 - Ђирковић, Сима (1964б): *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: СКЗ
 - Ђирковић 1964б, 215.
 - Ђирковић, Сима — Михаљчић, Раде (ур.) (1999): *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge
 - Владалац, ЛССВ, 54. (Благојевић, М.)
 - Калић, Јованка (ур.) (1994²): *Историја српског народа II*. Београд: СКЗ
 - ИСН II, 51. (Ђирковић, С.)
 - Ферјанчић, Божидар (1970): Севастократори и кесари у српском царству. *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI/1, 255–262.
 - Ферјанчић, Божидар (ур.) (1959): *Византијски извори за историју народа Југославије II*. Београд: Византолошки институт САНУ
 - Константин Порфирогенит, Спис о народима, ВИИНЈ II, 54.

Радови написани на српском језику треба да поседују следеће формалне елементе:

1. **Насловна страна** — име и презиме аутора, титула, запослење; е-маил и поштанска адреса, и наслов рада на српском и енглеском језику; **текст који ће ићи у првој фусноти под ***, у којој аутор изражава захвалност одређеним лицима, институцијама и наводи наслов пројекта на коме је ангажован
2. **Текст рада** — Пун наслов; превод наслова на енглески језик;
3. **Абстракт** — од 150 до 250 речи на енглеском језику који пружа кратак садржај чланка и садржи термине потребне за индексирање радова,
4. **5–8 кључних речи** — српских и енглеских
5. **Литература** — азбучни/абecedни списак свих коришћених дела, уз посебно издвајање необјављене архивске грађе на почетку листе.
6. **Закључак** — на енглеском језику, обима до 1/10 укупне дужине рада

INSTRUCTION FOR AUTHORS

BHR Editorial Board accepts original scientific texts based on critical research of historical sources, which produce new scientific results and expand the quantity of historical knowledge, following the modern trends in historical science.

Contributions can be written in Serbian or English language, however, we would suggest the usage of the latter to those authors who wish that their texts be cited in the works of foreign colleagues. Texts should be sent to the following e-mail: bel.hist.rev2010@gmail.com, and every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. To allow **blind refereeing**, authors are asked to identify themselves only on the separate, title page, which should show their names and full postal address for editorial correspondence. This page is not given to reviewers, thus the authors remain anonymous. Two positive reviews, made according to peer-reviewing pattern (cf.), are prerequisites for publishing.

Formatting: Text should not exceed 32 pages with 1.800 characters, i.e. total of 57.600 characters. It should be typed in Microsoft Word, Times New Roman, double spaced, 12pt for text, 10pt for footnotes, the List of references, and the Summary. For Old/Greek language authors are required to use this same font, and for Old-Slavic we recommend 'Hram Studenica' (it can be obtained from the secretary of BHR).

Citation rules for English texts and works written in English or other foreign languages — authors are free to use any of the standard types of citation (Chicago, AHR et al.), only to follow it consequently throughout the text.

For citing Serbian texts, their titles should be translated in English [in brackets]

A full list of references is required at the end of the text, before Summary, and therefore, citations in footnotes are given in shortened form. If there is more than one work of the same author published in the same year, with year is added: a, b, c, d, and the publications are given in chronological order:

Doe 2007a, 332.
Doe 2007b, 65.
Doe 2008, 164.

Contributions written in English should have the following formal parts:

1. **Title page** — author's name, title, position, employment, e-mail; title of the text; **text of the first footnote under** * — contains acknowledgments and/or the title of the project she/he is currently engaged in
2. **Text** — full title with/without subtitle

-
3. **Abstract** — 150 to 250 words — gives a short overview of the text, with terms usually used for indexing
 4. **5 to 8 key words** — terms which are usual for indexing articles
 5. **List of references** in alphabetical order, with archival material given separately, at the beginning of the List,
 6. **Summary** — can be written in Serbian, or language other than English, and should be extensive, up to 1/10 of the whole text

Рецензенти / Reviewers

Академик др Милош Благојевић

Академик др Љубомир Максимовић

Академик др Десанка Ковачевић-Којић

Академик др Јованка Калић

Академик др Михаило Војводић

Академик др Момчило Спремић

Др Андрија Веселиновић, Др Радош Љушић, Др Милан Ристовић,
Др Смиља Марјановић-Душанић, Др Љубомир Димић, Др Маријана
Рицл, Др Недељко Радосављевић, Др Синиша Мишић, Др Никола
Самарцић, Др Влада Станковић, Др Јелена Мргић, Др Мира Радојевић,
Др Ема Миљковић, Др Славенко Терзић, Др Ненад Лемајић, Др Момир
Павловић, Др Момчило Митровић, Др Оливер Јенс Шмит, Др Иво
Голдштајн, Др Еђидио Иветић, Др Селџук Акшин Сомел,
Др Константин Владимировић Никифором, Др Ханс-Михаел Мидлит,
Др Христос Ставракос

**БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК (БИГ)
BELGRADE HISTORICAL REVIEW (BHR)**

Vol. 1 (2010)

Издавач

Филозофски факултет – Одељење за Историју
Универзитет у Београду
Чика Љубина 18-20/V, 11000 Београд, Србија
bel.hist.rev2010@gmail.com
тел.: + 381 11 3206 270, факс: + 381 11 2639-356

Лектура и коректура

Владимир Ранчић

Компјутерска припрема за штампу

Давор Палчић (palcic@eunet.rs)

Штампа

Sapient Graphics doo
Нехруова 2, 11070 Нови Београд

Тираж

500